

Sociologia de l'exclusió social

Sociologia de l'exclusió social

**José García Molina (coord.)
Juan Sáez Carreras
Marta Venceslao Pueyo
Manuel Delgado Ruiz**

L'encàrrec i la creació d'aquest material docent han estat coordinats pel professor: Segundo Moyano Mangas (2013)

Primera edició: juliol 2013

© José García Molina, Juan Sáez Carreras, Marta Venceslao Pueyo, Manuel Delgado Ruiz, del text.

Tots els drets reservats

© d'aquesta edició, FUOC, 2013
Av. Tibidabo, 39-43, 08035 Barcelona

Realització editorial: Editorial UOC
Dipòsit legal: B-19.176-2013

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a: <http://creativecommons.org/licenses/by-ncnd/3.0/es/legalcode.ca>

José García Molina

Doctor en Pedagogia per la Universitat de Barcelona i Màster en Filosofia per la Universitat de Múrcia. Professor Titular de Pedagogia Social a la Universidad de Castilla-La Mancha. Membre del Grup de Recerca sobre Exclusió i Control Socials (GRECS) de la Universitat de Barcelona. Ha realitzat estades de recerca a Montreal (UQAM), Buenos Aires (FLACSO) i París (París X-Nanterre i París V-Descartes). Entre les seves publicacions cal destacar: *Dar (la) palabra* (Gedisa, 2003); *Pedagogía Social. Pensar la educación social como profesión* (Alianza, 2006, amb Juan Sáez); *Imágenes de la distancia* (Laertes, 2008) i *Cartografías pedagógicas para educadores sociales* (UOC, 2012). Ha coordinat també els textos col·lectius: *De nuevo, la educación social* (Dykinson, 2003); *Exclusión social/Exclusión educativa* (Diálogos, 2005); *Multiculturalidad y educación. Teorías, ámbitos, prácticas* (Alianza, 2005, junt amb Tomás Fernández); *Metáforas del educador* (Nau Llibres, 2010, junt amb Juan Sáez) i *Pensar, mirar, exponerse. Lecturas sobre infancia, adolescencia y juventud* (Nau Llibres, 2012).

Juan Sáez Carreras

Catedràtic de Pedagogia Social a la Universidad de Murcia. Director del Grup de Recerca en Intervenció Socioeducativa a la mateixa universitat i membre del Grup de Recerca sobre Exclusió i Control Socials (GRECS) de la Universitat de Barcelona. Autor i compilador que travessa els territoris de l'epistemologia de les ciències socials, la pedagogia social, l'educació social i l'estudi de les professions. En els últims anys ha realitzat per l'IMSERSO investigacions sobre gent gran i les relacions intergeneracionals. Impossible ressenyar la seva àmplia obra escrita, ressenyem alguns de les seves darreres publicacions: *Pedagogía social y programas intergeneracionales: educación de personas mayores* (Aljibe, 2002); *La profesionalización de los educadores sociales* (Dykinson, 2003); *Sociología de las Profesiones. Pasado, Presente y Futuro* (Diego Marín, 2005, junt amb M. Sánchez i L. Svensson); *Pedagogía Social. Pensar la Educación Social como profesión* (Alianza, 2006, junt amb José G. Molina). *La educación social: Universidad, Estado y profesión* (Laertes, 2010, junt amb Encarna Bas i Margarita Campillo).

Marta Venceslao Pueyo

Doctora en Antropologia per la Universitat de Barcelona i Màster per la Universitat Autònoma Metropolitana de México DF. Professora a la Facultat de Pedagogia de la Universitat de Barcelona i membre del Grup de Recerca sobre Exclusió i Control Socials (GRECS). Establint un diàleg entre la Pedagogia i l'Antropologia, ha realitzat diferents investigacions en centres d'internament de Justícia Juvenil a Mèxic i l'Estat espanyol, així com en altres institucions del camp social. En aquesta línia, ha publicat articles en revistes especialitzades i ha col·laborat en llibres col·lectius al voltant de temàtiques pròpies de l'educació social, entre les quals destaquen: *"Pedagogía correccional" a Pensar, mirar, exponerse. Lecturas sobre infancia, adolescencia y juventud* (Nau Llibres, 2012); "El poder de las clasificaciones: el 'excluido social' como desviado contemporáneo" a *Voces de la educación social* (UOC, 2011); "Dispositivos de 'reeducación' y 'reinserción' social: un acercamiento al higienismo de nuevo cuño" a *Els fantasmes de l'exclusió. Ordre, representació i ciències socials a la ciutat contemporània* (Edicions de la Universitat de Barcelona, 2011); "Dispositivos de justicia juvenil: la producción institucional del 'joven delincuente'" a *¿Menores sin derechos? Juventud penalizada* (UPV-Ikusbide, 2010).

Manuel Delgado Ruiz

Professor Titular d'Antropologia Social a la Universitat de Barcelona, en la que dirigeix el multidisciplinari Grup de Recerca sobre Exclusió i Control Socials (GRECS). Des d'aquesta plataforma treballa, entre altres assumptes, sobre la construcció de la identitat i els mecanismes de control social en contextos urbans. Treball que s'ha concretat en publicacions com: *Identidades dispersas* (1999); *El animal público* (Premi Anagrama de Ensayo, 1999); *Ciudad líquida, ciudad interrumpida* (Universidad de Antioquía, 1999); *Disoluciones urbanas: Procesos identitarios y espacio público* (Universidad de Antioquía, 2002); *Normalidad y límite. Construcción e integración social del borderline* (Centro de Estudios Ramón Areces, 2006); *Sociedades movedizas* (Anagrama, 2007); *La ciudad mentirosa* (Catarata, 2007); *El espacio público como ideología* (Catarata, 2011).

Índex

Paraules prèvies	11
-------------------------------	----

Capítol I. Desenvolupaments teòrics i conceptuals	15
--	----

Introducció	15
-------------------	----

Objectius	17
-----------------	----

Principals teories de la desviació social (Marta Venceslao)	18
--	----

1. Teories funcionalistes	18
---------------------------------	----

2. Teories de les subcultures	21
-------------------------------------	----

3. Teoria de l'etiquetatge o <i>labelling approach</i>	25
--	----

4. La nova teoria de la desviació. El naixement de la criminologia crítica	29
--	----

5. A manera de tancament. L'antropologia social i l'estudi de l'alteritat	32
---	----

Activitats	35
------------------	----

Orígens i usos de la categoria exclusió social (José García Molina)	36
--	----

1. Embolics terminològics i conceptuals	36
---	----

2. Emergència i trànsits d'un nou significat	39
--	----

2.1. Els anys setanta	41
-----------------------------	----

2.2. Els anys vuitanta	43
------------------------------	----

2.3. Dels anys noranta al canvi de segle	46
--	----

3. Exclusió social: una categoria hegemònica	50
--	----

4. Què designa la noció d'exclusió social avui?	52
---	----

Activitats	55
------------------	----

Bibliografia	55
--------------------	----

Glossari	56
----------------	----

Capítol II. Mirades sobre l'exclusió social	61
--	----

Introducció	61
-------------------	----

Objectius	63
-----------------	----

Formes contemporànies de l'exclusió social. (Manuel Delgado Ruiz)	
--	--

1. El nou racisme diferencialista: el racisme multicultural	64
---	----

2. La ciutadania, la democràcia i altres mites contemporanis	68
--	----

3. El nou racisme universalista: el racisme democràtic	70
--	----

4. L'estigmatització cultural dels/les joves	75
Activitats	82
Bibliografia	82
De què estan exclosos/privats els "exclosos socials"?	83
(Juan Sáez Carreras)	
1. Qui són els exclosos?	84
2. De què estan exclosos els exclosos socials? Privacions i ruptures	85
2.1. Polítiques, subjectes i privacions.....	86
2.2. Escenaris, ruptures i pèrdua de béns	89
2.3. L'educació com a bé i la seva privació	92
3. Què són les necessitats bàsiques?	95
3.1. Dues posicions sobre les necessitats bàsiques	96
3.2. La concepció de Martha Nussbaum	97
3.3. La concepció d'Amartya Sen	99
3.4. La concepció de Juan Manuel Escudero: de l'exclusió a les necessitats i les capacitats	100
3.4.1. De l'exclusió a l'educació com a necessitat	100
3.4.2. De l'educació com a capacitat	101
4. Pensant en el present i en el futur	104
Activitats	106
Bibliografia	106
 Capítol III. Les polítiques socials	109
Introducció	109
Objectius	110
 Les polítiques socials com a resposta (Juan Sáez Carreras)	111
1. L'Estat com a organització política	111
1.1. Alguns aclariments introductoris	111
1.2. La tipologia de Sping-Andersen	113
2. L'Estat de benestar i les polítiques socials	115
2.1. Què és això que anomenem política?	115
2.1.1. L'estar junts de la pluralitat humana: el pensar d'Hannah Arendt	117
2.1.2. Anthony Giddens o la proposta per a una política emancipadora	119

2.1.3. Cal pensar la política d'una altra manera: els arguments d'Ulrich Beck	120
2.2. L'Estat proveïdor de polítiques i serveis socials	122
2.2.1. Què són les polítiques socials?	122
2.2.2. Les polítiques socials com a resposta a les desigualtats	124
3. L'Estat de benestar a Espanya: algunes consideracions històriques	126
3.1. Estat i polítiques socials: el model que s'ha anat construint a Espanya	128
3.2. L'Estat de benestar i la ideologia neoliberal	131
3.2.1. Els excessos de les polítiques neoliberals	132
3.2.2. L'obsessió per la privatització i la crítica a l'argumentació neoliberal	134
3.2.3. La importància indissimulada dels valors econòmics	136
3.2.4. Els límits de les polítiques socials: anotacions al territori	138
3.2.5. El debat sobre les polítiques socials a Espanya	141
Activitats	147
Bibliografia	148
Capítol IV. Educació social i exclusió social	149
Introducció	149
Objectius	150
De la professió a la pràctica social i educativa	151
(Juan Sáez Carreras i José García Molina)	
1. L'educació social com a professió	151
1.1. Les professions socials emergeixen i es desenvolupen en contextos.	151
1.2. Les professions socials formen part del sistema de professions	154
1.3. Les professions socials en contextos de control	156
1.4. L'educació social davant la internacionalització i la globalització ..	159
2. Les paradoxes de l'educació social	161
3. L'educació social com a camp professional i pràctica educativa	161
3.1. Una definició d'educació social basada en els actors	163
3.2. L'educació social com a dret de la ciutadania	164
4. L'educació social com a professió i pràctica relacional	165
4.1. L'educació social com a professió relacional	165
4.2. Les relacions professionals i l'educació social	168
4.3. Categories de relació professional	170

Els educadors socials davant l'exclusió social (José García Molina)	172
1. Problemes comuns	172
2. La professió en l'exclusió social	176
3. Les pràctiques de l'educació social davant l'exclusió social	184
4. Traduir els encàrrecs de les polítiques a un discurs pedagògic i pràctiques educatives	187
5. Conclusions i obertures	189
Activitats	191
Bibliografia	192

Paraules prèvies

Si definim un llibre com el producte més o menys acabat d'un impuls que va prendre la forma d'una pregunta, d'un problema teòrico-pràctic, d'una ocupació o preocupació problematitzada, podem assegurar que el text que el lector té a les seves mans és fruit de dues (pre)ocupacions.¹

La nostra primera (pre)ocupació apunta a la qüestió del llenguatge i els seus usos en les ciències. Sabem que el llenguatge és, al mateix temps, eina i obstacle per conèixer la realitat del món. És la llum amb la qual intentem il·luminar allò real per tal de conèixer-ho. Però és una llum que, com qualsevol altra, projecta ombres al voltant del que il·lumina. La naturalesa simbòlica del nostre conèixer i representar el món força una distància amb allò singular de qualsevol realitat, amb al seu moviment, la seva durada, amb les coses en si. Vivim en mons sensibles, però ens relacionem amb ells a través de la mediació de les paraules, dels conceptes i categories. Possibilitat i límit: el llenguatge no aconsegueix dir-ho tot, ni sempre, ni precisament. Possibilitat i límit que força, tant en la vida quotidiana com en les ciències, la interpretació i reinterpretació de fets i fenòmens dinàmics mitjançant paraules gairebé sempre estàtiques. D'aquesta manera, cada paradigma o xarxa conceptual proposa maneres de veure, comprendre i practicar "el mateix món". Però igual que el tipus de peixos que capturem depèn del tipus de xarxa utilitzada, els sistemes conceptuals, les teories de partida, determinen la imatge o idea que obtindrem del món.

En conseqüència, ens (pre)ocupen els significats i usos associats al significant (pres com a sinònim de paraula, noció o terme) i al concepte (la conceptualització i/o definició) *exclusió social*. Preocupació justificada per una constatació: *es diuen, s'escriuen i es fan* moltes coses en nom de l'exclusió social des de percepcions i/o representacions imaginàries poc o gens definides i aclarides.

1. El significant problema pot adquirir dues accepcions diferents.

a. *Problema com a problematització*. Categoria analítica que impulsa a construir i reconstruir problemes o camps de problemes d'estudi. Problematitzar té com a finalitat comprendre, desnaturalitzar i transformar les condicions i efectes dels objectes o fenòmens investigats.

b. *Problema com a problemàtica*. Situació de dificultat singular o d'incertesa passatgera que requereix i accepta modalitats de resposta teòrico-tècnica en vistes a una modificació o solució més o menys immediata.

Hem sentit moltes coses, ens hem format imatges, hem tingut experiències al voltant d'això que anomenem exclusió social. Però ens segueix mancant, per norma general, un coneixement exacte, una idea clara i diferent, que ens ajudi a comprendre la seva naturalesa i les seves formes. No volem dir que faltin definicions de l'exclusió social; més aviat comptem amb un excés de definicions. Excés que ens fa pensar que sabem, o creiem saber, de què parlem quan parlem d'exclusió. Però si afinem l'atenció analítica i crítica percebem ràpidament la polisèmia, la complexitat i la labilitat que travessen el significant; ens adonem dels seus diferents significats i concepcions, de la multiplicitat de situacions que pretén designar. Ni la seva evident hegemonia en els discursos de les ciències, polítiques i professions socials contemporànies assegura la univocitat imaginària i operatòria sobre un fenomen social precís i singularitzat. Parlar i escriure sobre exclusió social és endinsar-se en un nebulós territori de percepcions i sobreentesos sobre els malestars i problemàtiques econòmiques, polítiques, socials, culturals, sanitàries, etc., de la nostra època.

Exclusió social ens provoca la incomoditat de les “paraules-lloro”. Expressió de Paul Valéry que bé podria designar les nocions que poblen la quotidianitat de les ciències, les acadèmies i les polítiques socials. Noció repetida milers de vegades en textos i debats científic-acadèmics, programes polítics, mitjans de comunicació, que aconsegueix fixar sentits que legitimen el punt de vista i la voluntat dels seus productors i difusors. És cert que l'economia lingüística i psíquica practicada als territoris acadèmics i polítics afavoreix la clarificació i l'acord entre agents. Però també ho és que tota pràctica científica i disciplinar ha de formalitzar els seus discursos si pretén tornar intel·ligibles els seus objectes d'estudi, les seves maneres de fitar-los i estudiar-los, els resultats als quals arriba. Si no parem esment i cura a les paraules correm el risc de caure en la indefinició i la vaguetat analítica, o, encara pitjor, en la naturalització i la reificació dels conceptes-categories i dels objectes-subjectes investigats. Les ciències socials han de vetllar les armes, evitar que els conceptes i categories que ressonen en aules, administracions, mitjans de comunicació i opinió pública es recobreixin d'opacitat i indefinició per, justament, un excés de significats i sentits.

Creiem que el que s'ha dit és suficient perquè es compregui la nostra sospita davant l'enteniment sobtat, l'acceptació i l'acord majoritari que provoca el significant *exclusió social*. Sospita i reticència que desdoblega el nostre problema. D'una banda ens qüestionem: ¿poden tantes i tantes situacions diferents ser dites i compreses mitjançant un sol significant?, ¿no pretén “l'exclusió social” designar i agrupar un *totum revolutum* fet de situacions problemàtiques i problematitzades que afecten una multiplicitat que no compon un grup social

concret?, perquè ¿qui són, “els exclosos”?, ¿poden definir-se des d’un criteri únic o unificat?, ¿no acaba el suposat avantatge del concepte –el seu holisme– sent la seva pitjor limitació? D’altra banda, *exclusió social* forma part d’una xarxa de significants i conceptes (inadaptació, desadaptació, pobresa, marginació, discriminació, explotació, vulnerabilitat, precarietat, etc.) que solen utilitzar-se amb escassa precisió en el quotidià de les aules en les quals es formen els educadors socials. Assimilació acrítica que deriva en anàlisis poc rigoroses i en l’adquisició d’idees generalistes, poc encarnades i poc operatives per als estudiants que aspiren a formar part de les professions socials i educatives.

Ens decidim, aleshores, a començar repassant certes línies rectores d’allò que les ciències socials han estat investigant amb nomenclatures i categoritzacions diverses i que, en l’actualitat, queden agrupades sota la categoria *exclusió social*. És un lloc comú en les disciplines científiques amb vocació formadora –lloc necessari d’altra banda– dedicar-se a l’estudi de la procedència o emergència històrica dels objectes estudiats. En conseqüència creiem convenient i necessari preguntar-nos com i quan va sorgir el significat *exclusió social*, qui l’ha utilitzat i per a què, quin ha estat el seu abast científic, polític i professional. Preguntes que podrien, en el fons, sintetitzar-se en una de sola: ¿per què *exclusió social* s’ha convertit en una categoria hegemònica?

Després de les disputes teòriques i terminològiques, i evidenciats els problemes estructurals presents en les situacions d’*exclusió social*, caldrà endinsar-se en les seves virtualitats i límits per a la formació dels educadors socials. No tenim cap dubte sobre el paral·lelisme entre l’auge i desenvolupament de la professió educació social i el que avui dia anomenem *exclusió social*. El treball educatiu i social en i amb tals situacions segueix sent una de les seves tasques identificatives i definitòries. Allunyats del tractament polític-econòmic dels problemes estructurals, els educadors socials treballen directament amb persones i col·lectius que arriben als equipaments proveïts, directa o indirectament, de certes polítiques públiques i socials. La proximitat amb la situació específica d’individus i grups pot provocar que els professionals perdin de vista les dimensions estructurals que les condicionen. De vegades, els professionals es lliuren a pràctiques d’eradicació de problemàtiques que els semblen naturalment inscrites en el cos o biografia de les persones amb les quals treballen. Però sabem, per poc que es recordin algunes lliçons bàsiques de Marx, que les vinculacions objectives entre individus no són espontànies o naturals, no són un atribut natural o inherent als individus i inseparable de la seva naturalesa. Els vincles i relacions entre humans són productes històrics i socialment determinats, és a dir, són productes de les formes que la vida social mateixa pren en un moment i lloc. En definitiva, sabem que els individus humans i les situacions que viuen no són un producte natural sinó un producte històric-social.

Aquesta és una qüestió essencial, sostinguda en propostes d'ordre i ordenació, que cal que sigui problematitzada. Parafraçant la fórmula de Saül Karsz (2004:134), els autors d'aquest llibre ens plantegem treballar sobre l'exclusió social perquè els professionals de l'educació social puguin treballar en i amb situacions d'exclusió social sense naturalitzar-les, atenent de manera una mica més clara, situada i crítica les seves constitucions i construccions.

Un últim aclariment. En la seva *Ética* Baruch Spinoza va preferir estudiar la naturalesa de les coses abans que la significació de les paraules. Contràriament, en el seu *Tratado Teológico Político* es va decantar per estudiar el sentit dels textos, la significació de les paraules que en un moment donat de la història van utilitzar cert tipus de persones. I és que el filòsof sabia que les paraules no tenen una significació certa més enllà del seu ús. Els problemes als quals es va enfrontar Spinoza reverberen en aquestes pàgines. D'una banda, pretenem mostrar com una mateixa paraula adquireix sentits nous si s'utilitza en contextos i formes diferents. D'altra banda, ens aproximem a la naturalesa de les coses a través de l'anàlisi i la crítica, la clarificació, de les paraules amb les quals les designem. Perquè sabem, seguint encara Spinoza, de les possibilitats i els límits de certes formes de conèixer. Com més generalment es concep l'existència més confusament es coneix i es comprèn, i més fàcil és atribuir el que hi ha i el que passa a qualsevol cosa. Inversament, com més concretament concebem les coses, més clarament les entenem; aleshores resulta més difícil atribuir-les a alguna cosa diferent que a elles mateixes.

El repte que ens imposem no és només arribar a dir què és l'exclusió social. Sense menysprear-la, en absolut, no és la passió nominalista el centre de la nostra ocupació. Provem, preferentment, d'arribar a comprendre i expressar com es generen i es desenvolupen –per poder abordar-los i combatre'ls– els diferents processos que exclouen les persones dels llocs de cohesió i promoció social; les diferents formes de precarització del treball, de les relacions i de la vida en general; la vulneració de drets i la discriminació; la desigualtat en la distribució de les riqueses materials i culturals; l'explotació de les persones per diferents mitjans i, encara, un desafortunat llarg etcètera.

Capítol I

Desenvolupaments teòrics i conceptuals

Marta Venceslao Pueyo

Professora col·laboradora (Universitat de Barcelona)

José García Molina

Professor Titular de Pedagogia Social (Universitat de Castilla-La Mancha)

Introducció

[...] notoriamente no hay clasificación del universo que no sea arbitraria y conjetural. La razón es muy simple: no sabemos qué cosa es el universo. [...] Cabe ir más lejos; cabe sospechar que no hay universo en el sentido orgánico unificador, que tiene esa ambiciosa palabra.

Jorge Luis Borges. *El idioma analítico de John Wilkins*.

En l'esdevenir de les ciències socials, també de les ciències de l'educació, s'ha prestat una atenció privilegiada a l'estudi de les diverses formes de l'*alteritat*. Aquestes acrediten un paper actiu en la producció de categories explicatives –també en la seva crítica i denúncia– que designen la negativitat de certs individus i grups que representen la zona d'ombra i desordre de tota societat.

Atès que la ciència social, i en concret la sociologia, s'ha atribuït cert monopoli en l'observació i estudi de la pobresa, la desviació social, la marginalitat o l'exclusió social, podria dir-se que els seus investigadors fan professió d'entomòlegs, és a dir, professionals dedicats a la clarificació i classificació dels fets socials i dels individus presents en aquests fets. En el cas que ens ocupa, la comprensió social reposa en bona mesura en la categorització i classificació d'una retall de la societat general que fa aparèixer aquest camp del social. Un problema essencial de les ciències socials és, llavors, triar nocions per convertir-les en categories analítiques i explicatives d'una porció de la realitat.

Desviats, anormals, delinqüents, prostitutes, drogoaddictes, estigmatitzats, marginats, inadaptats, desestructurats, exclosos, vulnerables, precaris, sense sostre, etc. Mitjançant aquests i altres significants s'ha anat configurant la història del que, des dels estudis clàssics, s'ha concebut com el camp de la desviació social, antecedent del que avui dia denominem exclusió social. Si històricament hem pogut acceptar que la infància i adolescència desemparada, així

com les limitacions pròpies de la vellesa, mereixien una consideració diferent de la resta dels ciutadans (consideració que ha afavorit un acord generalitzat pel que fa al seu suport social i educatiu), és habitual atribuir a molts altres la responsabilitat (quan no culpabilitat) de la seva situació. Atribució que exigeix, en bona mesura, que es modifiquin a si mateixos per tornar a integrar-se o a reinserir-se en la vida social normalitzada. I això, a pesar del fet que, en línies generals, sabem que l'alteritat que encarnen els anomenats desviats no es troba en el seu cos, sinó en el sistema de representacions que els assigna una bateria d'atributs generalment inferioritzants. L'evidència, en paraules de Goffman, de *la seva identitat deteriorada* ha legitimat pràctiques de tancament, desterrament, repudi, moralització o rehabilitació que han tendit a la normalització personal i social. No obstant això, cal recordar que és justament l'atribució d'un *altre social* el que ens fa portadors d'adjectivacions i estigmes. De no haver estat nomenats o designats així, tals característiques no operarien sobre els individus que les suporten.

El primer apartat del capítol presenta, de manera necessàriament general i condensada, les maneres com algunes de les figures més rellevants de les ciències socials han percebut, estudiat i explicat el fenomen de la desviació social. S'ha parat esment a alguns treballs clàssics de la sociologia que es van aturar a estudiar i pensar com les situacions i pràctiques de la desviació, l'anormalitat, l'estigmatització i l'exclusió, operen com a ordenadors socials recolzats en mecanismes classificatoris encarregats de distingir, distribuir i capturar els qui d'una o una altra manera estan situats a l'altre costat de la normalitat.

El segon apartat se centra en l'estudi del significat i categoria exclusió social, de la categoria d'anàlisi de la realitat social utilitzada per les ciències, les polítiques i les professions socials per designar una multiplicitat de fenòmens que s'esdevenen en la vida social. S'ha mirat d'estudiar i problematitzar la seva emergència i usos, d'escodrinyar les seves virtualitats i defectes com a concepte i/o categoria que ocupa un lloc preponderant en les actuals maneres de representació i acció en les realitats econòmiques, polítiques i socials. Hegemonia que implica una presa de posició que té efectes que cal que siguin coneguts i valorats perquè tals definicions, representacions i postures estimulen, dirigeixen i legitimen en gran manera les accions i pràctiques dels professionals de l'educació social.

Objectius

Després de la lectura detinguda del capítol i de la realització dels exercicis complementaris que es proposen al final, l'estudiant ha de:

1. Conèixer les principals teories sociològiques que s'han ocupat d'estudiar els fenòmens de desviació i exclusió social.
2. Comprendre el paper de la classificació i categorització en les pràctiques socials, científiques i professionals.
3. Reflexionar sobre els processos i efectes de la naturalització discursiva dels fenòmens socials.
4. Conèixer els orígens de la categoria *exclusió social* i els processos pels quals s'ha convertit en hegemònica.
5. Saber diferenciar els conceptes que configuren el mapa científic i professional de l'exclusió social i discriminar els usos que se'n fan.
6. Reconèixer les dimensions polítiques i ètiques dels discursos i pràctiques sobre exclusió social.
7. Adquirir eines d'anàlisi i crítica de les teories i pràctiques que circumscriuen el territori científic i professional de l'exclusió social.

Principals teories de la desviació social

Marta Venceslao Pueyo

1. Teories funcionalistes

El punt de partida obligat d'aquest recorregut és l'obra del sociòleg francès Émile Durkheim. Els seus postulats constitueixen la primera alternativa a les concepcions positivistes sobre la desviació que havien dominat el camp teòric fins al moment. Aquestes situaven la conducta desviada com a revelació patològica de la personalitat anormal de l'individu. Durkheim (1997), un dels primers teòrics que aborda la funció social del fenomen, sosté que la desviació contribueix a consolidar els valors i les normes culturals d'una comunitat o societat particular, i que opera com una part necessària del procés de creació, consens i manteniment de l'imaginari cultural i social. D'aquesta manera, la desviació resultaria útil i funcional en dos sentits. En primer lloc, perquè provoca i estimula la reacció social, estabilitzant i mantenint viu el sentiment col·lectiu de conformitat amb la norma. En segon lloc, perquè el fet que l'autoritat pública exerceix la seva funció reguladora sobre el fenomen de la desviació proporciona pautes socials d'integració d'elements disfuncionals que contribueixen decididament al foment d'una imatge d'unitat social. En altres paraules, la resposta unitària davant les accions de desviació enforteix el llaç social i contribueix a definir els límits morals del grup.

Durkheim va criticar la representació de la desviació com un fenomen patològic argumentant que aquestes situacions es donen en totes les societats. La desviació es troba lligada a les condicions i a la fisiologia de tota vida col·lectiva, és una part integrant d'una "societat sana". Tal consideració implica que, en última instància, l'individu desviat no és un ésser radicalment antisocial, per la qual cosa no es tractaria de concebre'l com un cos estrany introduït en el si de la societat, sinó com un agent regulador de la vida col·lectiva que permet dotar l'estructura social, mitjançant una adequada reacció reguladora, d'elements funcionals per a la integració i cohesió del sistema. En el model d'integració durkheimiana la societat queda definida per un conjunt d'individus i grups vinculats per relacions de dependència i interdependència sobre la base de la seva utilitat social. Relacions en les quals desviats i exclosos (Durkheim parla d'explotats) ocupen llocs precisos i funcions socials específiques.²

2. Vegem-ne un exemple. Per tal que certes franges de la societat quedin excloses de l'economia, cal que ocupin, com ha observat Saül Karsz (2004: 160), certs llocs en l'estructura econòmica: demandants d'ocupació, exèrcit industrial de reserva, rebutjats pel progrés, inadaptats socials, inem-

Lectura recomanada

Per a aprofundir en la complexitat de la funció classificatòria, consulteu:

Durkheim, E. i Mauss, M. (1996). *Sobre algunas formas primitivas de clasificación*. Barcelona: Ariel.

Cal assenyalar que l'existència de la desviació és possible gràcies als mecanismes de classificació que prèviament la defineixen i la situen com a fenomen, és a dir, per a existir, la desviació ha de tenir nom. La producció de l'alteritat necessita l'existència d'artefactes denominadors que distribueixin i adjudiquin categories a partir d'un sistema de classificació prèviament definit. En un article ja clàssic sobre els sistemes totèmics, Durkheim i Marcel Mauss (1996) mostren la importància que la funció classificatòria té en la construcció i el manteniment de tot ordre social. La classificació posa en joc operacions imprescindibles per dotar de significació i llegibilitat el món i, per extensió, fan possible la vida social. La pregunta de partida dels autors gira entorn de què és el que condueix els éssers humans a disposar les seves idees en sistemes classificatoris, i en quin substrat es troba el pla d'aquesta disposició tan profunda. Al seu parer, la funció classificatòria consisteix a agrupar éssers, esdeveniments i fets del món, per ordenar-los en grups diferents i separats per límits clarament definits. Classificar coses o éssers no significa únicament construir categories, implica també disposar-les sobre la base de relacions d'inclusió i exclusió. Tota classificació comporta un ordre jeràrquic que, lluny de ser un producte espontani o natural, refracta l'ordre social d'un determinat grup amb les seves conseqüents asimetries i subordinacions.

Així, es pot entendre que "la classificació de les coses reproduïx la classificació dels éssers humans" (ibíd.: 33), ja que el món no es presenta agrupat ni classificat a l'observació dels éssers humans. En els ordres i explicacions del món pot veure's una correspondència entre les estructures socials i les estructures cognitives, això és, una espècie d'homogeneïtat entre societat i univers en la qual aquest últim apareix com a reverberació de l'estructura social. Dit d'una altra manera, els sistemes cognoscitius, les nostres formes de percebre i comprendre el món, es deriven dels sistemes socials en els que habitem. Les catego-

---

pleables, etc. És en l'àmbit econòmic on aquestes poblacions compleixen funcions precises com: servir de fre a les reivindicacions salarials, sostenir la idea segons la qual els que tenen ocupació assalariada són privilegiats, confirmar el dogma que el treball és salut, resignar-se a condicions laborals cada vegada més penoses, estimular al repartiment de l'ocupació sense tocar les estructures de la redistribució de capital, etc.

ries de l'enteniment subjacents en les representacions col·lectives s'organitzen en relació concomitant amb l'estructura social del grup.³

Una altra de les teories funcionalistes sobre la desviació que cal assenyalar és la de Robert K. Merton, el qual reprèn en els anys quaranta les tesis durkheimianes per a introduir un gir rellevant en l'anomenada sociologia de la desviació. Merton argüeix que la societat crea pressions que inciten l'individu a cometre actes desviats. La seva teoria sociològica s'aplica a l'estudi de l'anomia –concepte que ja havia estat utilitzat per Durkheim per descriure certs fenòmens de les societats amb una economia desenvolupada i canvis socials bruscs– i permet interpretar la desviació com un producte de l'estructura social, tan normal com el comportament conforme a les regles i valors predominants.⁴ L'estructura social no té només un efecte repressiu, sinó també i sobretot, un efecte estimulador sobre el comportament individual.

L'origen del comportament desviat resideix en la incongruència entre les finalitats culturalment reconegudes com a vàlides i els mitjans legítims a la disposició de l'individu per a aconseguir-los. Aquesta incongruència és un fenomen anormal només dins de certs límits, és a dir, quan no aconsegueix el nivell crític de l'anomia, que és, segons els funcionalistes, un element funcional indissociable a l'estructura social. Aquest model explicatiu pot ser sintetitzat de la següent manera: la cultura proposa a l'individu determinades metes que constitueixen motivacions fonamentals per al seu comportament. A la vegada, proporciona models de comportament institucionalitzats que concerneixen les modalitats i els mitjans legítims per aconseguir aquelles metes. D'altra banda, i no obstant això, l'estructura socioeconòmica ofereix en divers grau als individus la possibilitat d'accedir a aquests mitjans legítims. En conclusió, l'estructura social no permet en la mateixa mesura a tots els membres d'una societat un comportament conforme als valors i les normes. Aquesta possibilitat varia segons la posició que els individus ocupen en la societat, essent els estrats socials inferiors els que estan sotmesos a una major pressió.

Com ho féu Durkheim, Merton nega que les causes de la desviació hagin de buscar-se en situacions patològiques individuals o socials. L'acció socialment definida com a reprovable ha de ser considerada com una cosa normal en qualsevol estructura social. Únicament quan el fenomen criminal supera certs

3. No és la visibilitat de les diferències físiques, socials o culturals les que generen la diversitat, sinó que són els mecanismes de diversificació els que motiven la cerca de marcatges que omplin de contingut la voluntat de distingir-se i distingir els altres. Distinció que, no poques vegades, alberga finalitats estigmatitzadores i excloents, tal com ha assenyalat Manuel Delgado (2007).

4. Merton (2002) defineix l'anomia com una crisi del sistema cultural que es verifica quan existeix, d'una banda, una forta discrepància entre normes i finalitats culturals, i per un altre, les possibilitats estructurades socialment d'actuar conforme a aquestes.

límits d'acceptació es converteix en negatiu per a la societat i provoca l'efecte de l'anomia, o sigui, el d'una desorganització social per a la qual el sistema de normes vigent comença a perdre el seu valor. Mentre no passi això últim i el comportament reprotxable es mantingui dins d'aquests límits funcionals per a la societat, aquest serà un factor útil i necessari per al desenvolupament social.

A pesar que la teoria de l'anomia va ser ben aviat criticada pel fet de ser un model excessivament lineal, la veritat és que la contribució de Merton a la sociologia de la desviació ha estat fonamental per diversos motius. En primer lloc, perquè situa la teoria de la desviació en un conjunt teòric i conceptual més ampli, del qual el concepte d'anomia subministra una clau interpretativa. I en segon lloc, perquè va proporcionar a la recerca empírica una sèrie d'instruments conceptuals i models teòrics que han facilitat de manera determinant la comprensió dels comportaments estudiats. La seva obra no solament va deixar un llegat important en les aproximacions teòriques que vindrien després, sinó que a més va esdevenir la plataforma d'arrencada de múltiples estudis sobre el comportament desviat. Tal seria el cas de les teories de les subcultures, el pressupòsit comú de les quals, com veurem a continuació, planteja que la desviació és una resposta als problemes creats per l'estructura social. En la mesura en què aquesta estructura ofereix diverses possibilitats per a la consecució de les metes culturals i en què la distribució desigual de les oportunitats per servir-se de mitjans legítims és funció de l'estratificació social, la constitució de subcultures representaria la reacció necessària d'algunes minories marginades per a aconseguir un lloc dins de l'estructura social. Detinguem-nos en les més significatives.

2. Teoria de les subcultures

Durant els anys 1920 i 1930, l'Escola de Chicago inaugura una tradició de recerques especialitzades en els fenòmens socials que es manifesten en la vida urbana moderna. Molts dels acadèmics que van integrar aquesta escola es van interessar per l'estudi de la desviació –i especialment per la delinqüència– als barris proletaris de l'època. A ells els devem les bases que van consolidar la sociologia de la desviació.

El desenvolupament del fenomen de les subcultures té una història que s'ha estudiat de manera detinguda, encara que l'ús comú de l'expressió “subcultura” en la literatura sociològica només es generalitza a partir de la dècada dels cinquanta. Al voltant d'aquest concepte, emergeix un arxipèlag autònom de

teories que dirigeixen la seva atenció principalment a les maneres en què són transmises aquestes subcultures. Aquesta teoria, elaborada per Clifford Shaw, es fonamenta en la següent idea: la conducta desviada, igual que la resta de conductes, s'aprèn en l'ambient en què es viu. Els actes desviats serien per tant una conseqüència de la socialització en ambients amb valors i normes diferents als que la societat considera normal. Passem a assenyalar alguns dels autors més rellevants, apuntant succintament el nucli teòric dels seus plantejaments.⁵

Edwin Sutherland va contribuir a la teoria de les subcultures amb l'anàlisi de les formes d'aprenentatge del comportament desviat o criminal. La seva teoria, coneguda com a *teoria dels contactes diferencials*, postula que les conductes reprotxables són apreses durant el procés de socialització en contacte amb individus o grups desviats.⁶ És a dir, el comportament desviat és sempre un comportament après. D'aquesta manera, si el model de normalització que envolta el subjecte va a ser assimilat per aquest al llarg de la seva vida, es convertirà en infractor en proporció directa amb la intensitat, prioritat, durada i freqüències dels contactes que estableixin amb ambients desviats.

Sutherland va afrontar directament el problema de les causes socials dels contactes diferencials, però va ser Albert K. Cohen qui va desenvolupar en profunditat aquest aspecte problemàtic de la teoria de les subcultures.⁷ La seva aportació, que supera àmpliament la de Sutherland pel que fa a la concepció de l'aprenentatge com a explicació causal del comportament reprovable, constitueix una contribució inestimable a les teories que posen l'accent en el suport normatiu que requereix la conducta desviada. En una de les seves obres principals, *Delinquent Boys*, analitza la subcultura de les bandes juvenils, descrivint-la com un sistema de creences i de valors que té el origen en un procés d'interacció entre joves que ocupen posicions similars dins de l'estructura social. Aquesta subcultura representaria una solució als problemes d'adaptació pels quals la cultura dominant no ofereix solucions satisfactòries. L'estructura social determina en els adolescents de classe obrera la incapacitat d'adaptar-se als models de la cultura oficial, a la vegada que els desperta certs problemes d'estatus i d'autoconsideració. D'aquí el sorgiment d'una subcultura caracteritzada, diu l'autor, per elements com la "maldat" o el "negativisme", que possi-

5. Shaw, C. (1930). *The Jackroller: A Delinquent Boy's Own Story*. Chicago: The University Chicago Press.

6. Sutherland, I. H. (1940). White-collaret criminality. *American Sociological Review*, V, pàg. 1 et seq. Aquestes teories de l'aprenentatge mantenen un deute evident amb el concepte d'imitació desenvolupat per Gabriel Tarde en *Els lois de l'imitation*, de 1890.

7. Cohen, A. (1971). *Delinquent boys*. New York: The Free Press.

biliten als qui s'hi inscriuen d'expressar i justificar l'hostilitat i l'agressió contra les causes de la pròpia frustració social. Planteja que els grups més desfavorits econòmicament i social tendeixen a cometre actes desviats o delictius per aconseguir els béns propugnats com a desitjables per la societat. Són les dificultats estructurals les que no permeten que els menors puguin obtenir els seus objectius per mitjans lícits.

Després de l'obra de Cohen van aparèixer moltes precisions a la teoria de les subcultures. Aquest seria el cas de Richard Cloward i Lloyd Ohlin els quals, prenent com a premissa la teoria funcionalista de l'anomia, desenvolupen la teoria de les subcultures recolzant-se en la diferència d'oportunitats que tenen els individus de servir-se de mitjans legítims per aconseguir finalitats culturals.⁸ Segons aquest postulat, conegut com a *teoria de l'oportunitat diferencial*, l'origen d'una subcultura susceptible de desviar-se de les normes dominants en les societats industrialitzades resideix en la distribució desigual de les oportunitats d'accés als mitjans legítims. Esgrimeixen que els grups pertanyents als estrats socials més baixos desenvolupen normes i models de comportament desviat pel que fa als estrats mitjans. En aquest sentit, la construcció d'aquesta subcultura representa la reacció de minories desfavorides i la seva temptativa d'orientar-se dins de la societat. L'element central d'aquesta teoria resideix en el fet que la possibilitat de convertir-se en inadaptat està determinada per les possibilitats d'integració que té l'individu dins d'una societat. Per a accedir als béns, els individus dels sectors més desfavorits hauran de desenvolupar conductes que són qualificades com a infractores o desviades per a la resta de la societat.

D'altra banda, Gresham Sykes i David Matza introdueixen la denominada *teoria de les tècniques de neutralització*.⁹ Aquesta teoria va suposar una revisió important de la teoria de la subcultura en incorporar l'anàlisi d'aquelles formes de racionalització del comportament reprovable que són apreses i utilitzades de manera simultània als models de comportament normalitzats als quals, no obstant això, el desviat en general s'adhereix. Aquests autors argüeixen que els seus sistemes de valors no estan separats de la societat, sinó que més aviat hi estan inserits, de manera que els desviats també interioritzen les normes concordants amb la llei. L'anàlisi dels grups de joves delinqüents realitzat pels autors demostra que aquests reconeixen, almenys en part, l'ordre social dominant –així ho demostraria, per exemple, sentiments de culpa o de vergonya que

8. Cloward, R. & Ohlin, L. (1958). *Types of delinquents subcultures*. Columbia University; Cloward, R. & Ohlin, L. (1960). *Delinquency and opportunity a theory of delinquent gangs*. New York: The Free Press.

9. Sykes, G. & Matza, D. (1957). Techniques of neutralization. A theory of delinquency. *American Sociological Review*, XXII, pàg. 664-670.

l'infractor sent quan transgredeix aquest ordre-. És a través de formes específiques de justificació o de racionalització del propi comportament, que el desviat resol en sentit favorable al seu comportament. Sykes i Matza consideren que és mitjançant l'aprenentatge d'aquestes tècniques que els menors arriben a ser delinqüents, i no tant per mitjà de l'aprenentatge d'imperatius morals, valors o actituds que es troben en directa oposició amb els de la societat dominant. La formació d'una subcultura és, en si mateixa, la més difosa i eficaç de les tècniques de neutralització, ja que res concedeix una capacitat tan gran per a atenuar els escrúpols i de procurar un suport contra els remordiments com la sustentació emfàtica, explícita i repetida de l'aprovació per part d'altres persones.

Recapitem. Les teories de les subcultures neguen que la desviació pugui ser considerada una expressió d'una actitud contrària a les normes socials generals i afirma que hi ha normes específics de diversos grups socials (subcultures). En aquestes agrupacions, a través de mecanismes d'interacció i d'aprenentatge que són interioritzats pels individus que hi pertanyen, determinen el seu comportament en concurrència amb els valors i les normes de la moral dominant. Tant la teoria funcionalista de l'anomia, com la teoria de les subcultures contribueixen de manera particular a la relativització del sistema de valors i de les regles sancionades per la societat. D'una banda, la teoria de l'anomia destaca el caràcter normal, no patològic, de la desviació i la seva funció en l'estructura social. I d'una altra, la teoria de les subcultures mostra que els mecanismes d'aprenentatge i interiorització de regles i models de comportament que penetren les carreres desviades, no difereixen dels mecanismes de socialització mitjançant els quals s'explica el comportament *normal*. Ara bé, deixen sense resoldre el problema estructural de l'origen dels models subculturals de comportament que examinen. En aquest sentit, podria afirmar-se que aquestes teories subculturals hereten del funcionalisme la posició acrítica de la qualitat reprovable dels comportaments que examinen.

En els anys setanta, la criminologia crítica, com veurem més endavant, critica aquestes teories perquè esbiaixen el problema de les relacions socials i econòmiques sobre les quals estan fundades la llei i els mecanismes d'estigmatització que defineixen la qualitat de desviada dels comportaments i subjectes considerats desviats. La teoria de les subcultures deté la seva anàlisi en el nivell sociopsicològic dels aprenentatges específics i de les reaccions de grup. D'aquesta manera, roman estancada en un registre merament descriptiu de les seves condicions econòmiques, les quals són postulades acríticament com a marc estructural. El risc resideix llavors en el fet que, si les condicions de la desigualtat econòmica i cultural dels grups no són analitzades críticament, el fenomen correlatiu de la desviació tampoc es problematitza ni es situa històricament

dins del desenvolupament de la formació socioeconòmica. No obstant això, la teoria de les subcultures té el mèrit innegable d'haver obert una línia d'anàlisi i suggerit les reflexions ulteriors sobre les condicions econòmiques de la desviació i la criminalitat.

3. Teoria de l'etiquetatge o *labelling approach*

Una de les perspectives més influent en la teoria de la desviació va ser el *labelling approach*, desenvolupada en la dècada dels seixanta per la Segona Escola de Chicago, els membres de la qual, formats per les figures de la primera, van entrecreuar dues corrents de la sociologia nord-americana estretament vinculades entre elles: l'interaccionisme simbòlic de Georg H. Mead i l'etnometodologia de Harold Garfinkel.¹⁰

Aquesta nova aproximació teòrica va introduir un canvi de paradigma en l'estudi de la desviació que va suposar un viratge fonamental de la perspectiva d'anàlisi: d'estudiar el control social com a resposta a la desviació, es va passar a analitzar la desviació com a resposta al control social. El nou objecte d'estudi ja no seria el desviat i les causes del seu comportament (paradigma etiològic), sinó els dispositius de control social i les seves múltiples funcions de vigilància de l'anormalitat (paradigma de la reacció social). Aquest enfocament considera que és impossible comprendre la desviació si no s'estudia l'acció de les instàncies de control que la defineixen, començant per les seves normes abstractes, fins a arribar a l'acció de les instàncies oficials (manicomis, presons, serveis socials, etc.).

Els teòrics de l'etiquetatge consideren que la desviació fa referència a comportaments definits com a tals. Són conductes socials com les altres, però que es defineixen com a delictes, malaltia mental, etc. Tal com indica Howard Becker (1971: 19), el desviat és aquell a qui se li ha aplicat amb èxit aquesta etiqueta. No arriben a obtenir l'estatus de desviat aquells que, havent dut a terme el mateix comportament, no hagin estat atesos per l'acció de les instàncies de control. Així, la reacció social defineix un determinat acte com a desviat, essent la desviació una construcció social i el desviat aquell a qui se li ha atribuït aquesta marca desacreditada. El desviat no és l'acte en si mateix, sinó el significat que se li confereix, és a dir, la seva interpretació. Per tal que un comportament sigui percebut com a desviat, resulta necessari observar-ne la reacció social que desencadena; la simple desviació objectiva respecte d'un model o una norma

10. Mead, G. H. (1999). *Espíritu, persona y sociedad*. Barcelona: Paidós; Garfinkel, H. (2006). *Estudios en etnometodología*. Barcelona: Anthropos.

no és suficient, cal que generi reaccions que pertorbin la percepció habitual i suscitin indignació, vergonya, por, sentiment de culpa o commiseració.

El *labelling approach* va mostrar les implacables conseqüències que l'atribució de l'estigma té en els subjectes marcats per signes inferioritzants. A ella els devem l'abordatge dels processos d'estigmatització des de l'anàlisi de la relació tripartida entre estigmatizador-estigmatitzat-institució. Per a Erving Goffman (2003), un dels autors que amb més penetració van abordar la qüestió des de la microsociologia estructural funcionalista, el fet de ser descobert i qualificat com a desviat té importants conseqüències per a l'autoimatge de l'afectat, així com per a la seva posterior participació social. La conseqüència més important és un canvi dràstic en la identitat pública de l'individu, que el conduirà a ocupar un nou estatus i a adquirir una nova identitat pública. El subjecte etiquetat com a anormal experimenta una *identitat deteriorada*, que l'impel·leix a considerar-se indigne, inferior, objecte. Aquesta identitat es projecta en les interaccions socials que el subjecte manté en la seva vida quotidiana. D'aquesta manera, aquell que ha estat marcat amb un atribut defectuós, és molt possible que acabi aprenent els termes de la seva inferioritat, és a dir, interioritzant-los, significant-los. Dit d'una altra manera, la persona classificada com a problemàtic acaba convertint-se en el que diuen d'ella, és a dir, acaba problematitzant-se.

Lectura recomanada

Goffman, E. (2003). *Estigma*. Madrid: Amorrortu.

Goffman va demostrar que el mitjà social categoritza les persones recorrent a mecanismes de classificació que determinen el que és *normal* i *natural* i el que no ho és. Classificació que dicta el que ha de ser reconegut com a estrany i, en conseqüència, quedar assenyalat com a tal.

En aquest sentit, un dels termes de major interès és el que Goffman (2003) va encunyar amb el nom de *carrera moral*. Mitjançant aquest concepte, el sociòleg denomina l'ensinistrament que segueixen certes persones per a confirmar en tot moment les expectatives, expectatives que les fan portadores d'algun tipus d'anomalia pròpia del grup o ambient social al qual pertanyen. L'estigmatitzat estudia una carrera, és a dir, aprèn a conduir-se adequadament d'acord amb els trets atribuïts a la seva suposada identitat. Es tracta, en tot cas, de no decebre les expectatives que tenen els estigmatizadors, els "normals", de la seva conducta. En paraules del propi autor: "Les persones que tenen un estigma parti-

cular tendeixen a passar per les mateixes experiències d'aprenentatge relatives a la seva condició i per les modificacions en la concepció del jo", una carrera moral que és, alhora, "causa i efecte del compromís amb una seqüència semblant d'ajustos personals" (Goffman, 2003: 45). Aquesta "història natural" del desacreditat o desacreditable s'inicia a partir del moment mateix en què aquest "aprèn a incorporar el punt de vista dels normals, i adquireix així les creences relatives a la seva identitat pròpies de la resta de la societat i una idea general del que significa posseir un estigma particular" (ibíd.: 46).

El subjecte marcat estudia aplicadament i a consciència en què consisteix el normal i quins són els ingredients conductuals i discursius que el permeten autoidentificar-se fora d'aquesta normalitat i és per això que és destinatari d'un censura i una desqualificació moral crònica. D'aquesta manera, el dominat, i en particular qui ho és com a resultat d'una mala reputació identitària, ho és sobretot perquè ha après i ha comprès que ha de complir unes ordres que li són impartides per bons motius i, fins i tot, per al seu bé. Per això és innegociable que cregui fermament el que es diu d'ell i, més important encara, que accepti el lloc que li ha estat assignat; un lloc en un ordre classificatori del qual, com sabem, procedeix tota qualificació ètica de les conductes. Goffman (2004) diu en una de les seves obres més conegudes que no n'hi ha prou que els estigmatitzats ho siguin, sinó que és fonamental que creguin que ho són en base a semblar-ho. En altres paraules, que reproduïxin els posats corporals, les iniciatives desobedients...; allò que fan i diuen, ha d'estar sempre a l'altura del que s'espera d'ells i del que no poden, de cap manera, decebre.

En una línia semblant, Becker (1971) mostra que la conseqüència més important de l'aplicació d'una etiqueta consisteix en un canvi decisiu de la identitat social de l'individu; un canvi que té lloc en el moment en què se l'introdueix en l'estatus de desviat. L'etiqueta actuarà a manera de *profecia autocomplerta*¹¹, és a dir, el definit com desviat, acaba actuant com a tal. Es posen en moviment una sèrie de mecanismes que coadjuven en la conformació del subjecte segons la imatge que la gent en té o n'espera, de manera que aquest acaba per adoptar la identitat que els altres li atribueixen.

Edwin Lemert, un altre dels teòrics de l'etiquetaje, planteja que la reacció social a un comportament desviat –com seria l'assenyalament o el càstig– induïx a cometre altres desviacions en generar en l'individu un canvi d'identitat social que el porta a exercir el paper d'acord amb l'etiqueta que se li ha as-

11. Devem a Merton la idea de la profecia que es compleix a si mateixa, elaborada a partir del cèlebre teorema de W. Thomas, a *The Unadjusted Girl*. Boston: Little, Brown and Co, per a qui, si una situació es defineix com a real, aquesta és real en les seves conseqüències.

signat.¹² Una de les distincions centrals en la seva teoria de la desviació és la que realitza entre *desviació primària* i *desviació secundària*. Lemert desenvolupa aquesta separació per mostrar com el càstig d'un primer comportament té sovint la funció de promoure en el subjecte conductes desviades, generant, per mitjà d'una transformació de la seva identitat social, una tendència a exercir el nou paper atribuït. La desviació primària és definida per l'autor com els actes que el subjecte realitza a causa de factors socials, psicològics i biològics. En la desviació secundària, el subjecte ja no actua mogut per aquests factors inicials, sinó guiat per una nova situació, una nova identitat creada per l'actuació i la relació amb els dispositius de control. Les causes de la desviació han de ser situades, per tant, en les reaccions de desaprovació, degradació i aïllament per part de la societat i no en la suposada essència desviada del subjecte.

Aquest horitzó teòric ens permet obrir un interrogant en relació amb les lògiques (re)educatives de determinats dispositius socials. En lloc d'exercir un efecte d'inclusió social sobre el subjecte considerat com desviat, pot la intervenció d'aquests dispositius contribuir al fet que l'individu assumeixi definitivament la seva etiqueta deteriorada? Els teòrics del *labelling approach* dirien que les institucions i agents contribueixen a consolidar la conducta desviada, per la qual cosa la seva concepció rehabilitadora seria eminentment falsa perquè no pot exercir un efecte educatiu sobre la persona sotmesa a ella sinó, més aviat, de sofriment i degradació del jo.

Voldríem fer notar en aquest sentit que certes posicions professionals poden col·laborar amb la producció i el reforç de les identificacions desacreditables. Becker (1971) va sostenir que el pas definitiu de la carrera d'un desviat consisteix precisament en la incorporació a un grup desviat. L'entrada als circuits del treball social i la interacció amb el personal i amb altres individus estigmatitzats possibilita la compenetració amb una etiqueta desviada (receptor de la RMI, mare soltera, jove delinqüent). Cal que els estigmatitzats percebin en ells mateixos la imatge de subjectes sobre els quals s'ha d'intervenir atès que tenen alguna manca, desviació o minusvalidesa que els separa d'un model de normalitat salvaguardat gelosament per aquells als quals Becker va anomenar *instigadors morals* (1971: 137), és a dir, els qui s'encarreguen d'imposar les regles i situar què és l'acceptable, i què l'inacceptable.

Finalitzem aquest recorregut amb l'obra de John Lofland.¹³ Seguint els tres autors referits anteriorment, Lofland s'aproxima a l'estudi de la desviació des de l'interaccionisme simbòlic, subratllant que l'important és la situació en què es desenvolupa el comportament desviat, i no pas l'acte en si. Es tracta

12. Lemert, I. (1967). *Human deviance, social problems and social control*. Englewood Cliffs: N.J. Prentice-Hall.

13. Lofland, J. (1969). *Deviance and identity*. New Jersey: Prentice-Hall.

d'estudiar la desviació no tant com a tret distintiu dels subjectes desviats, sinó com a resposta social. Una de les marques diferencials del seu enfocament resideix a situar el fenomen com un tipus de conflicte social entre dues parts enfrontades, una de poderosa i una altra de feble. L'interès, per tant, no és la violació de regles per se, sinó la seva transgressió en un context on la correlació de forces entre tots dos grups està desequilibrada. És en aquesta oposició que el grup dominant afavoreix la idea que la part feble està infringint les regles de la societat. L'anàlisi de Lofland integra les relacions de dominació d'una manera explícita en subratllar que el grup que ostenta major poder s'apropia dels conceptes "societat" i "regles" per convertir-los en sinònims dels seus interessos. Així mateix, i en el camí obert per Durkheim (1997), aquest autor situa el necessari de la desviació simbòlica –també material– per al manteniment de la cohesió i l'ordre social. Els desviats, bocs expiatoris de tota societat, acaben sent objectes imprescindibles en l'intent de temperar les hostilitats pròpies de la vida social i d'afirmar la normalitat dels acusadors.

Lofland es va interessar especialment, i amb això concloem, per les condicions que possibiliten l'aparició d'actes desviats i la seva transformació en patrons estables de conducta. Interès que el va portar a puntualitzar que l'adscripció a una categoria desviada és un element central en el procés d'assumpció d'una identitat deteriorada: com més gran sigui la consistència, durada i intensitat amb la qual els altres defineixen l'actor, major serà la possibilitat que aquest adopti aquesta definició com a veritable i aplicable a si mateix.

4. La nova teoria de la desviació. El naixement de la criminologia crítica

El clima polític de finals dels seixanta, caracteritzat pel sorgiment de la *New Left*, propicia un qüestionament radical dels postulats positivistes de les ciències socials i dirigeix l'atenció cap a l'estudi dels òrgans de control social contemporanis. Tots dos elements assenten les bases de l'anomenada *nova teoria de la desviació* impulsada principalment per la sociologia anglesa (Larrauri, 2000: 66-76). Aquesta generació de científics socials –entre els quals destaquen Stanley Cohen, Ian Taylor o Jock Young– va conformar el 1968 la *National Deviance Conference* (NDC), una plataforma que va unir investigadors i activistes fins els anys setanta i que va gaudir d'una àmplia repercussió per la qualitat acadèmica dels seus membres fundadors i per la proliferació d'estudis en el seu marc.

Lectura recomanada

Per a una revisió de la història de la criminologia crítica des del seu naixement en la dècada dels seixanta fins als anys noranta, consulti's:

Larrauri, I. (2000). *La herencia de la criminología crítica*. Barcelona: Segle XXI.

Prenent com a punt de partida teòric el *labelling approach*, aquests investigadors paren atenció als processos de criminalització i a les instàncies de poder encarregades de definir determinats comportaments com a desviats. Aquest aspecte és particularment desenvolupat pel que posteriorment es coneixeria com a *criminologia crítica*, denominació que es comença a utilitzar a partir de 1973, coincidint amb una important publicació de Taylor, Walton i Young.¹⁴ Aquest corrent, que incorpora la teoria marxista en els seus plantejaments, es va caracteritzar principalment per:

- a) aplicar un mètode materialista històric a l'estudi de la desviació;
- b) analitzar la funció que compleix l'Estat, les lleis i les institucions legals en el manteniment d'un sistema de producció capitalista;
- c) estudiar la desviació en el context més ampli de lluita de classes socials amb interessos enfrontats; i, finalment,
- d) vincular la teoria amb la pràctica, és a dir, treballar perseguint la transformació social.

A la llum d'aquests plantejaments es poden entendre les crítiques de la criminologia crítica a la sociologia de la desviació per ignorar en les seves anàlisis tant els rols de poder de les classes dominants com les institucions hegemòniques en l'assignació de les etiquetes. Subratllen que el concepte de desviació social, entès com a comportament que infringeix les normes socials, és tan inherentment problemàtic com perillós en les seves conseqüències, per la qual cosa suggereixen abandonar-lo juntament amb el bagatge teòric que comporta el terme.

En una polèmica revisió sobre aquest camp, Colin Sumner declara la "mort" de la sociologia de la desviació a mitja dècada dels setanta.¹⁵ Aquesta seria víctima, precisament, de les refutacions assenyalades. A partir d'aleshores, l'anàlisi

14. Taylor, I.; Walton, P. & Young, J. (1973). *The New Criminology: For a Social Theory of Deviance*. London: Routledge and Kegan Paul.

15. Sumner, C. (1994). *The Sociology of Deviance: An Obituary*. New York: Continuum.

general de la desviació queda subsumit en l'estudi específic del crim i la justícia, i el significant desviació entra en desús. No és que el fenomen de les conductes disruptives i els éssers que les encarnen deixin d'estudiar-se sinó que comença a inscriure's en un marc específic d'anàlisi que donarà lloc a un nodrit cos de recerques en el camp del control social i de la criminologia fins a ben entrada la dècada dels vuitanta, data en la qual aquest corrent perd força fruit de les seves crisis internes. Entre alguns dels autors i obres més representatives podríem citar Rothman, Cohen, Pavarini i Melossi i Pavarini.¹⁶

Lectura recomanada

Cohen, S. (1988). *Visiones de control social*. Barcelona: PPU.

La implicació progressiva de l'Estat en els sistemes de control social de la desviació en les societats occidentals ha estat profundament estudiada per Cohen. En aquesta obra s'analitza també la creació de noves tipologies de desviats que donen lloc a monopolis especialitzats de professionals.

No obstant això, no totes les anàlisis sobre l'anormalitat es van realitzar des de la criminologia. Aquest seria el cas de l'obra de Michel Foucault i el seu interès per les zones d'ombra social que va abordar a través de l'estudi de la bogeria, la presó, la criminalitat, la delinqüència i fins i tot la sexualitat, i que avui continuen sent un referent per als estudis sobre els personatges marginals. Convé obrir un parèntesi per considerar especialment *Els anormals*, un curs dictat en 1975, en el qual l'autor enfoca el problema d'aquests individus "perillosos" als qui, al segle XIX, es denominava *anormals*.¹⁷ Les seves tres figures principals –monstres, incorregibles i onanistes– són, segons l'autor, conseqüència de la domesticació, el conformisme i la seguretat concitades per l'exercici del poder l'objectiu del qual no és un altre que aconseguir la docilitat política i la utilitat econòmica dels individus. D'aquesta manera, el segle XIX va veure néixer la justificació social i moral de les tècniques d'assenyalament, classificació i intervenció dirigides a aquesta "gran família indefinida i confusa", els anormals, així com la consolidació d'una vasta trama institucional que, en els límits de

16. Rothman, D.J. (1980). *Conscience and Convenience: The Asylum and Its Alternatives in progressive America*. Boston: Little, Brown; Cohen, S. (1988). *Visiones de control social*. Barcelona: PPU; Melossi, D. i Pavarini, M. (1987). *Prisión y fábrica: Los orígenes del sistema penitenciario (siglos XVI-XIX)*. México: Siglo XXI; Pavarini, M. (2003). *Control y dominación. Teorías criminológicas burguesas y proyecto hegemónico*. Buenos Aires: Siglo XXI.

17. Foucault, M. (2000). *Los anormales*. México: FCE.

la medicina i la justícia, serveix simultàniament d'estructura de recepció dels desviats i d'instrument per a la defensa del nou ordre social.

L'aparició de l'anormal és contemporània de la implementació de les tècniques de disciplina que es desenvolupen durant els segles XVII i XVIII en l'exèrcit, les escoles, els tallers i en la pròpia família. Els nous procediments de canalització del comportament obren el problema d'aquells que escapen a la normativitat. Es desplega aleshores un conjunt de tècniques i de procediments mitjançant els quals s'intenta redreçar als individus que es resisteixen als processos d'estandardització. És útil precisar que el tancament, aplicat a gran escala a partir del segle XVII, apareix com el mecanisme de correcció i millora, a partir del qual caldrà elucidar l'aparició de les ulteriors institucions de normalització i de les categories d'individus a les quals estan dirigides. La genealogia de l'anormalitat i els dispositius encarregats de la seva gestió ens permet situar a l'anormal del segle XIX com l'ascendent de les diferents figures històriques d'excepcionalitat que vénen succeint-se des de llavors –desviats, inadaptats, exclosos.

5. A manera de tancament. L'antropologia social i l'estudi de l'alteritat

Hem vist com la sociologia, la criminologia o la història han abordat l'existència d'aquells que presumiblement distorsionen i amenacen l'ordre social. Voldríem, però, introduir a manera de tancament algunes consideracions que, des de l'antropologia –disciplina que privilegia l'estudi de l'alteritat–, ens permeten entendre amb major precisió l'existència de les categories que corporeïfiquen aquesta alteritat marginal. La ciència antropològica ha mostrat la seva pertinència en l'estudi de la negativitat dels éssers que representen la zona de foscor i desordre de tota societat. Ha realitzat importants aportacions empíriques i conceptuals a l'anàlisi dels processos de producció d'identitat i dels dispositius socials, culturals i polítics que la fan possible. Al mateix temps, ha mostrat que l'existència d'*estranys*, lluny de ser un fenomen natural, és un producte de dinàmiques socials i ideologies.

La premissa que incardina les consideracions que segueixen pot ser formulada de la següent manera: tot ordre social es construeix a partir d'una exclusió. El principal corollari d'aquesta afirmació ens permet situar el paper paradoxalment central dels exclosos en tota estructura social. Sabem que l'imaginari social situa l'existència amenaçadora d'aquests altres diferents en els marges, en l'exterior del grup, en contra de l'ordre de la comunitat. La construcció de

l'anomalia social seria, d'alguna manera, el reflex de les pors que la societat experimenta, és a dir, una sèrie d'edificacions que atenen, segons Lluís Mallart (1984: 54), un dispositiu conceptual que permet explicar les diferents formes de desordre que poden desestabilitzar la comunitat. Dit d'una altra manera, un mecanisme que permet pensar organitzar i (re)estructurar la societat –cal observar l'empremta de les tesis de Durkheim en aquests plantejaments–. El desviat garanteix la separació entre el normal i l'anormal, el pur i l'impur, l'adaptat i l'inadaptat en marcar la distància necessària entre els dos dominis: d'un costat, un ordre estructurat i harmònic; d'un altre, un *desordre* informe i anàrquic.

Lectura recomanada

Giobellina, F. (1990). *Sentido y orden. Estudio de las clasificaciones simbólicas*. Madrid: CSIC.

L'autora s'endinsa en l'ordenament simbòlic –i per tant social– resultant dels sistemes taxonòmics.

Seguint Claude Lévi-Strauss (1992) pot dir-se que la figura de l'anormal, en qualsevol de les seves encarnacions, funciona com a *operador simbòlic*, és a dir, com a artefacte conceptual davant el qual pensar-se, antagònic i oposat o, prenent l'al·legoria de Dolores Juliano per al cas de la prostitució, un *mirall fosc* que retorna la imatge que vindria a certificar la pròpia normalitat. És en aquest sentit que el desviat –antecedent, com veurem més endavant, de la categoria contemporània que denomina i representa l'exclòs social– permet pensar un estat ideal social que és, al mateix temps, impossibilitat pels desordres i desarranjaments que comporta la seva presència disruptiva. Les categories discursives derivades de divisions antagòniques, com per exemple inclòs/exclòs, són l'instrumental per excel·lència en la construcció d'un ordre simbòlic que situa els individus que hi estan capturats com a figures expiatòries de la comunitat. I és que l'existència de l'exclòs, ésser anòmal, confirma la situació d'inclusió d'inclòs, que podrà respirar tranquil sabent-se dins dels paràmetres de la normalitat. Expressat d'una altra manera, el manteniment de l'ordre precisa de l'existència d'éssers monstruosos perquè el mal pugui ser localitzat i tancat, de manera que s'impedeixi una metastasi a la resta del cos social. És en aquest tipus d'operacions –inscrites en dinàmiques de tall polític, social, terapèutic i pedagògic– que podem mitigar les nostres pors.

Cal insistir, per finalitzar, en aquesta idea: els altres són font de pertorbacions i descomposicions, i a la vegada són substància generadora que fa i refà

la vida social. Com hem vist, els etiquetats, entesos com a anormals, permeten que l'ordre social es pensi a si mateix –amb les seves incongruències i desordres– com el resultat contingent d'una presència monstruosa a la qual és necessari vigilar i controlar. En aquest sentit, és important atendre la relació que Victor Turner (2007: 111) apunta entre aquestes encarnacions anormals i alguns personatges situats al llindar en tant que molècules semàntiques, elements que permeten que l'ordre social es pensi - a si mateix en termes d'unitat, ordre i perfecció a partir de, o més ben dit, en oposició a l'estridència que suposa l'existència estranya d'aquesta figura. Tornem a topar-nos aquí, com en l'operador simbòlic levistraussiano, amb aquesta mirada especular en la qual ratificar la nostra pròpia normalitat.

La dicotomia normal/anormal garanteix l'estricta separació dels contaminants en una esfera segregada, però a l'abast, que delimita de forma nítida l'esfera dels inclosos i els exclosos. En aquest sentit, podria traçar-se un cert paral·lelisme entre la figura de l'estranger elucidada per Georg Simmel i la de l'anomenat *exclòs social*. Ambdues figures encarnen el mateix contrasentit, a saber, al·ludeixen éssers que estan dins, però que no hi pertanyen; estan a prop físicament i lluny moralment. Observi's que els anomenats exclosos socials formen sempre part de la societat de la qual es diu que són expulsats. Estan, no fora de la societat, sinó fora de certs circuits, de certes pràctiques socioeconòmiques. El que volem subratllar amb aquestes apreciacions és la necessitat de completar el quadre d'anàlisi incorporant tant la funció material de la desviació/exclusió, com la funció simbòlica. L'exclòs social, qualsevol que sigui la forma que encarni, no és només un operador simbòlic que certifica la situació d'inclusió dels normals, és a la vegada un engranatge essencial d'un sistema econòmic fonamentat en l'asimetria i la desigualtat.

Cada societat, a cada moment històric, ha trobat les categories necessàries per designar els subjectes que pertorbaven l'ordre social, així com els aparells institucionals destinats a la seva gestió. El recorregut realitzat fins al moment ens permet suggerir a manera de tancament que la figura de l'"exclòs social" és, precisament, la forma contemporània de nomenar aquesta figura i que, com es veurà en el Capítol II, l'operatòria que la fa possible respon sempre a la mateixa mecànica classificatòria descrita en paràgrafs anteriors. La categoria "exclusió social" ocupa un lloc privilegiat en el discurs d'època per designar les noves formes de pobresa, i a la vegada condensa, en les seves múltiples subcategories, individus i grups que apareixen com a fracassos normatius per a les lògiques socials i econòmiques. En aquesta nova modalitat discursiva de denominar la desviació –i amb això acabem–, persisteixen dos fenòmens descrits amb anterioritat que convé no esbiaixar en l'anàlisi de l'exclusió. D'una banda,

la codificació de la desviació en termes morals i, per un altre, la vella equiparació entre pobresa i desviació. L'exclusió social, com qualsevol altra forma d'inadaptació, es defineix en relació amb els ideals d'època. Els postulats neoliberals contemporanis situen del costat de l'anomalia i la irregularitat aquells que no aconseguen certs estàndards de productivitat i consum. D'aquesta manera, la figura de l'"exclòs social", com les seves antecessores, presenta un desajust entre l'individu i la societat tant en termes morals, com de productivitat econòmica.

Activitats

1. En el camp del treball social educatiu, és habitual parlar de "col·lectiu", "àmbit d'intervenció", "població en risc", etc.

1.1. Reflexioneu sobre l'ús d'aquests termes en relació a la lògica classificatòria exposada al llarg de la primera part del capítol.

1.2. A què es refereixen aquests significants? De què volen donar compte? Pot establir-se alguna relació amb els processos d'etiquetatge? Assenyaleu quines.

1.3. Identifiqueu almenys tres tipus de "col·lectius". A continuació, assenyaleu per a cada cas els atributs que comunament se'ls assignen. Què et suggereix la caracterització realitzada?

2. Troba alguna similitud entre els plantejaments de les *teories de les subcultures* i, per exemple, el tractament mediàtic –i en ocasions sociològic– que es fa de les anomenades "bandes llatines". Si en trobes, indica quines. Pots situar altres exemples en l'actualitat?

Orígens i usos d'una categoria hegemònica

José García Molina

1. Embolics terminològics i conceptuals

La mayor parte de los errores consisten simplemente en que no aplicamos con corrección los nombres a las cosas.
Baruch Spinoza. *Ética*, II 47 esc.

Ja ha estat dit. La qüestió de com denominem les recurrents o noves problemàtiques socials, les categories que utilitzem per comprendre-les i abordar-les, suposa un problema epistemològic, polític i ètic de primer ordre. Entorn de la categoria i les situacions d'exclusió social han aparegut i coexistit discursos i actors diferents i diferenciats. Al seu al voltant hi ha, també, interessos, poders i desitjos que demostren que ni les paraules, ni els fenòmens humans, ni les situacions socials són ens naturals o immutables. Són construccions socials i culturals que mobilitzen dispositius que prenen forma de mirades, discursos, institucions i pràctiques. Són productes de l'acció humana; una acció humana que no ha de pensar-se com completament lliure perquè, al seu torn, es troba inscrita en estructures econòmiques, polítiques, científiques i discursives que la condicionen. Però si tant el que diem com el que ens passa es troba inscrit en construccions socioculturals i no determinat per lleis naturals, tenim la possibilitat de, almenys parcialment, problematitzar-ho, deconstruir-ho, desfer-ho, transformar-ho. Les possibilitats de canvi dependran, en bona mitjana, de les visions i posicions que prenguem davant les paraules, els fenòmens i els problemes als quals ens enfrontem.

Considerant aquest raonament, es fa necessari explicitar un doble aclariment que tindrà repercussions al llarg de tot el text. En primer lloc, la noció d'*exclusió social* pot ser presa com una *noció sociològica* les definicions i els usos de la qual participen de les representacions socials que la societat de referència se'n fa. A les ciències socials els calen categories i conceptes per significar de manera més adequada què *ha passat*, què és i què *ens passa*. Les categories formen part de la seva naturalesa generadora de coneixement i de la seva funció explicadora del món en el que s'inscriuen. Però el seu propi caràcter científic les sotmet a proves de consistència i les fa susceptibles a la crítica des dels propis procediments científics. Així, és obligat que ens plantejem si *exclusió social* és un concepte o una categoria que serveix per parlar i pensar sobre certes problemàtiques i símptomes socials, potser intemporals, es converteixen i reconverteixen en les noves conjuntures. Però, en segon lloc, *exclusió social* és

també una *noció política* que és sostinguda per, alhora que sosté, diferents ideologies. En aquest sentit cal qüestionar si aquest significant ens retorna al problema de les paraules-lloro, a aquest tipus de nocions que poden significar el que es vulgui en funció dels interessos dels qui les diuen o les callen. L'essencial en aquesta accepció és la seva funció estratègica i interessada, la voluntat o lògica de poder que l'anima.

Cuando la necesidad del crecimiento económico y de los cambios que impone la vida económica y social se impone como un axioma imperativo, la exclusión social queda "invisibilizada" como fenómeno social. Esto supone que se difumine aún más su conexión con la estructura social y con los efectos de los cambios sociales. Es decir, se está produciendo la "naturalización" del problema, que desliga a la exclusión social de la estructura social que la produce.¹⁸

A manera d'exemple

Què significa el social de l'exclusió? Prenem el social en referència al que passa en el conjunt d'una societat –entesa com a xarxa de dependències, interessos i afectes que han configurat una generalitat? o com un territori singular, plagat de gestions i intervencions administratives, educatives, terapèutiques, etc., exercides sobre determinats individus i poblacions?

Lectura recomanada

Donzelot, J. (1998). *La policía de las familias*. València: Pre-textos.

Rarament podrem, per no dir que és directament impossible, separar la dimensió científica de la dimensió política, fins i tot ètica, de l'ús dels conceptes i categories. Dificultat basada, entre uns altres, en els motius que explicitem a continuació.

Primer. Pot passar, segons J. Gautrat (citat en Goguel, 2003: 10), que la ciència es limiti a santificar i legitimar l'ordre social establert. Situació habitual quan els científics socials opten per categoritzar els efectes de les decisions preses des dels llocs de poder. També quan es preocupen exclusivament per explicar el que efectivament passa sense problematitzar les causes i les motivacions

18. Renes Ayala, V. (2006). Prólogo. En J. Subirats (dir.). *Fragilidades vecinas. Narraciones biográficas de exclusión social urbana*. Barcelona: Icaria, pàg. 23.

del que passa. No és desgavellat llavors pensar que els canvis de nomenclatura poden respondre a la decisió de dissimular o difuminar les problemàtiques de fons.

Segon. El problema de la llibertat en/de la recerca. En ocasions els estudis socials són encarregats per institucions o organismes que aporten les subvencions necessàries perquè es duguin a terme. Tals institucions sostenen i fomenten línies ideològiques que poden fer variar significativament tant l'utilatge conceptual, com els procediments i resultats de la recerca.

Tercer. En el cas que ens ocupa, tant l'anàlisi de les causes com les solucions proposades a les situacions d'exclusió social dependran de la ideologia de qui els aborda. Pot comprendre's així per què, al llarg de la seva breu història, la noció d'exclusió social ha estat assimilada a inadaptació (concepte generalment utilitzat per ideologies de tall conservador, liberal i humanista recolzades en mirades mèdico-higienistes i tecnocràtiques) o a desigualtat i discriminació (des d'ideologies progressistes i socialistes que situen el problema en la conformació d'un món injust que priva de drets, serveis i accés als béns a les persones).

Quart. La naturalització del significat exclusió, la seva conversió en categoria hegemònica d'anàlisi de la realitat, pot desembocar fàcilment en la naturalització dels *processos d'exclusió*. De la naturalització de l'exclusió a la naturalització dels exclosos hi ha un pas molt curt. Així doncs, ens sembla que cal advertir de dos perills en els quals fàcilment cauen els imaginaris científics, polítics i professionals des dels quals s'estudia i es treballa sobre l'exclusió social. En primer lloc, els anomenats exclosos no estan fora de la societat, ni constitueixen cap comunitat o grup particular. Els exclosos estan integrats en una relació social d'època en la qual ocupen una posició específica en relació a les lògiques hegemòniques. És el que Osorio (2012: 109) ha anomenat *exclusió per integració*.¹⁹ En segon lloc, l'exclusió remet a processos que afecten individus, grups o poblacions que es veuen embolicats en la situació d'exclusió, és a dir, que resulten exclosos d'alguna cosa, i per alguna cosa o algú, d'acord a certes maneres d'ordre i relació social. Ningú neix exclòs perquè l'exclusió no es porta en els gens; ningú és posseïdor d'una característica naturalitzada que el faria directament responsable, o víctima, de la situació d'exclusió en la qual es troba. Davant l'habitual relliscada que porta a pensar que "si ells tenen un problema, ells són el problema", cal insistir que l'exclusió és una forma de relació social dictaminada, nomenada, ordenada i, d'alguna manera, gestionada.

19. Osorio, J. (2012). *Estado, biopoder, exclusión. Análisis desde la lógica del capital*. Barcelona: Anthropos, pàg. 109.

Aleshores, no ens ha d'estranyar que en l'estudi i exercici de les ciències humanes i socials ens enfrontem a una pluralitat de conceptes que pretenen designar i explicar fenòmens o processos a simple vista similars. Tampoc resulta excepcional el cas contrari: observar com fenòmens apreciablement diferents acaben essent designats amb el mateix significat. Tal és la crítica que autors com Robert Castel o Saül Karsz realitzen tant a la categoria exclusió social com als usos que se'n fan. D'aquesta manera, diferents significats (pobresa, inadaptació, marginació, precarietat, vulnerabilitat, exclusió, etc.) són presos del llenguatge quotidià, del patrimoni lingüístic propi d'una societat per les ciències, les polítiques i les professions socials, i són reconvertides, després de processos de reconceptualització i racionalització, en eines d'anàlisi i demostració del que s'esdevé als territoris socials. Topem aquí amb significats i sentits diferents si apel·lem a l'etimologia, al seu ús corrent o a la seva conceptualització i usos per part de les ciències. L'apropiació científica atorga a aquests significats nous sentits i operativitats que dependran, com hem assenyalat, de les ideologies, voluntats, intencions i interessos de partida dels investigadors. En qualsevol cas, i com podrà veure's en el glossari que acompanya aquest capítol, creiem interessant no oblidar l'etimologia d'aquests significats. I això, almenys, per dos motius. Primer, perquè, en alguna mesura, marquen els usos posteriors que se'n fan. Segon, perquè resulta útil com a eina analítica i crítica a l'hora d'enfrontar-nos a les paraules que intenten designar les coses, els fets, els fenòmens.

Lectura recomanada

Karsz, S. (coord.) (2004). *La exclusión: bordeando sus fronteras*. Barcelona: Gedisa.

Aquest llibre col·lectiu planteja una visió crítica de conjunt sobre la presència i usos de la categoria exclusió social en les ciències socials.

2. Emergència i trànsits d'un nou significat

Es pot afirmar sense por d'errar que l'exclusió, en el seu sentit literal de tancament i d'exterioritat (reclusió i expulsió), és consubstancial a la vida social de comunitats i societats. Sabem que hi ha hagut processos de segregació, discriminació i exclusió al llarg de la història de la humanitat. I això és així perquè, com hem deixat entreveure, tot ordre (i una societat no deixa de ser una forma

d'ordre) es consolida a partir d'alguna cosa exclosa, de la segregació o exclusió d'un altre vist com a amenaçador o pertorbador de l'ordre social. Trobem exemples d'aquesta lògica en l'ostracisme practicat en la gloriosa Atenes, en la proscripció a Roma, les castes de l'Índia, les modernes pràctiques d'excomunió, l'esclavisme, els decrets d'exili i de desterrament, en "el gran tancament" europeu, en la construcció de guetos per a poblacions particularitzades, etc.²⁰

Tots ells configuren exemples de com, de llarg a llarg de la història i les geografies humanes, tota societat es construeix, es conserva i es reproduïx a si mateixa rebutjant i exclouent un altre, l'estranger o l'estrany, individus o grups designats mitjançant alguna atribució diferenciadora. Distinció i separació entre els uns i els altres, entre ells i nosaltres; tancament o desterrament de l'indesitjable i l'anormal; estatuts especials per als diferents. Aquestes han estat i són, efectivament, les lògiques habituals de l'exclusió. Així i tot, com s'ha suggerit en l'apartat anterior, bona part d'aquestes modalitats històriques d'exclusió no eren reconegudes com a tals mentre responien a una mena d'ordre diví o transcendent (complint funcions d'ordre social) incrustat en l'imaginari de la totalitat social i, en conseqüència, àmpliament acceptat com a disseny i criteri moral. Les pràctiques d'exclusió van tenir, i potser segueixin tenint, una funció d'ordre social; servien d'exemple dissuasiu, de fre enfront de comportaments desviats i d'esperó per seguir les regles i valors marcats des de la comunitat.

Robert Castel (2004: 64-66) ha reagrupat les diferents formes d'exclusió presents al llarg de la història. Per a tal tasca estableix una tipologia que les agrupa al voltant de tres tipus o modalitats:

- L'exclusió com a *sostracció completa de la comunitat*. Ella pot donar-se en forma de deportació, desterrament o extermini (matança).

- L'exclusió mitjançant el recurs a la *construcció d'espais tancats* en el si de la comunitat, però separats d'aquesta. Es tracta de les diferents formes d'institució total per a tancament de delinqüents, desviats, malalts, anormals, etc., que hem pogut repassar als apartats dedicats a Goffman i Foucault.

- L'exclusió com a *atribució d'un estatut especial a certes poblacions*. Tal atribut els permet coexistir en la comunitat però se'ls priva de determinats drets i/o de la participació total o normalitzada en les activitats econòmiques, socials i culturals de la mateixa.

20. Estivill, J. (2003). *Panorama de lucha contra la exclusión social: conceptos y estrategias*. Ginebra: Oficina Internacional del Trabajo 5.

Formes històriques d'exclusió que, atenent a certes modificacions discursives, contextuals i dels personatges involucrats, continuen tenint presència en els nostres dies. No pretenem suggerir que les situacions d'exclusió romanen inalterades en el temps, però sí que ho està la lògica que les anima i les fa existir. En qualsevol cas, cal preguntar-se: quan comença a parlar-se d'exclusió social en el sentit en què avui ho entenem? I, més enllà, com ha evolucionat el significant fins a convertir-se en una categoria hegemònica en els nostres dies? Presentem a continuació un breu recorregut dividit en tres etapes comprensives en les quals cal situar l'emergència i auge de la categoria exclusió social.

2.1. Els anys setanta

El context. És fàcil associar l'emergència i l'auge del significant exclusió amb els canvis produïts a principis de la dècada dels setanta, canvis que van assentar les bases del que avui dia coneixem com a globalització. Tal com sintetitza Riccardo Petrella, la dècada comença amb una crisi econòmica provocada tant per la saturació dels mercats (es produïa molt més del que es consumia) com per la crisi del petroli.²¹ A partir d'aquest moment s'inicien els grans moviments de pas de les economies nacionals a la internacionalització i liberalització dels capitals, i aquests provoquen serioses modificacions en l'univers del treball –sotmès en l'últim mig segle a progressives i augmentades pràctiques de liberalització, descentralització, tecnològització, competència, etc.– que han afectat els processos productius i de distribució i les maneres d'accés i permanència dels treballadors. En definitiva, en els anys setanta es produeixen una sèrie de variacions de repercussió mundial que continuen avui dia i que han anat consolidant profundes diferències i desigualtats (econòmiques, polítiques, socials i culturals) no ja entre continents o països, sinó a l'interior dels anomenats països rics i/o desenvolupats. Aquests moviments no han deixat de posar en qüestió la naturalesa del llaç social basat en el creixement de l'economia.

Els significants. A pesar que la noció i idea d'exclusió ja està present en alguns textos de la dècada de 1960, existeix un acord pràcticament unànimement entre els sociòlegs contemporanis que investiguen l'exclusió social i situacions afins a l'hora d'assenyalar que el llibre de René Lenoir, *Les exclus. Un Français sur dix*,

21. Petrella, R. (2002). Más allá de la mundialización de la violencia. Para un futuro de sociedades humanas solidarias. En F. Jarauta (ed.). *Foro de la mundialización. Después del 11 de septiembre*. Murcia: Caja Murcia, 35-71.

suposa el punt de partida de la seva popularització. Alban Goguel (2003: 24-25) matisa que la veritable repercussió del concepte es deu a el "remolí conceptual" que va seguir a l'aparició gairebé simultània d'un altre llibre amb el qual s'estableix un debat amb grans repercussions sociològiques. Es tracta del text publicat en 1973 per Lionel Stoleru, *Vaincre la pauvreté dans les pays riches*. El concepte d'exclusió entra en escena encara que amb significats diferents i difusos. Tant Stoleru com Lenoir, tots dos responsables polític-administratius, no s'aturen ni en l'anàlisi de les causes econòmiques de la pobresa ni en el de les relacions amb el treball, dimensions essencials per comprendre les causes de l'exclusió. Tots dos persegueixen més aviat una resposta política que asseguri la inserció dels inadaptats socials mitjançant una acció social coordinada i eficaç. És aquí on arriben les diferències. Mentre el primer situa les respostes des d'una versió liberal clàssica (que mesura l'exclusió per la simple falta de mitjans econòmics de les persones inadaptades), el segon associa la situació d'inadaptació dels individus a un context de significatiu augment de la desocupació i a l'efecte de la pobresa en la vida de persones que queden al marge dels resultats econòmics i socials. Amb Lenoir, malgrat el seu encara evident biaix psicologicista, l'exclusió comença a ser pensada com un procés social i econòmic.

En aquesta dècada, els conceptes i categories científiques i polítiques habituals parlen de *marginació* i d'*inadaptació*. Tal com hem vist, aquests conceptes designaven preferentment situacions particulars viscudes per individus o grups amb dificultats que apareixen a ulls dels professionals de les polítiques com situacions cròniques. Es donava, per dir-ho així, una representació clara i precisa dels asocials: individus al marge de les normes i els beneficis socials, amb escassa o nul·la capacitat d'adaptació a les exigències socials de l'època i amb pocs o nuls recursos per aprofitar les oportunitats. La pobresa, la marginació i la inadaptació social són percebudes com un mal residual que afecta a poblacions fàcilment identificables. Aquesta representació de la dificultat social trobava el seu correlat en polítiques socials habitualment sostingudes en programes assistencials localitzats, més aviat estandarditzats i dedicats a proveir de recursos econòmics, materials i personals als qui no podien satisfer les seves necessitats per mitjà de l'usdefruit del treball o de la propietat de béns.

Lectura recomanada

Tizio, H. (1997). La categoría «inadaptación social». En A. Petrus (coord.) *Pedagogía social*. Barcelona: Ariel, pág. 92-102.

El mèrit de Lenoir, tal com subratlla Goguel (2003: 27), és haver ampliat el camp de la reflexió sobre aquesta problemàtica social. Ell es va adonar de la creixent dimensió de poblacions excloses de/en una societat cada vegada més enriquida, opulenta, de confort. Els exclosos són tots els deixats al marge del creixement econòmic, visió que ampliava sensiblement els marges de la tradicional percepció de la pobresa i la inadaptació. Calia buscar els orígens i les causes de la inadaptació en el funcionament mateix de les societats modernes en tant fenomen generalitzat que toca a tots els ambients i classes socials. Podria dir-se que a partir d'aquest debat s'inicia un corrent sociològic que privilegia els estudis dels processos socials estructurals en els quals es donen cita categories socials heterogènies exposades a dinàmiques econòmiques, socials i culturals excloents.

2.2. Els anys vuitanta

El context. Podríem dir, retrospectivament, que en aquesta dècada “el risc s’ha democratitzat” (Beck, 1998). I això és així perquè les dificultats i inseguretats comencen a sotjar amb inusitada voracitat en capes socials que fins aleshores es trobaven fora de perill. Els joves troben cada vegada més complicat inserir-se en un mercat de treball que es torna molt més exigent en les seves condicions d’accés i permanència però menys amable en les prebendes. Antics treballadors són acomiadats i expulsats d’un mercat laboral al qual ja no aconseguiran tornar. La classe mitjana acomodada, la classe dels integrats, entra en un període d’incertesa en el qual la seva vida, la seva existència bàsica, es veu cada dia més compromesa pels processos de precarització laborals, econòmics i socials. És evident el canvi en la naturalesa de la pobresa que, més enllà dels seus coneguts efectes en poblacions particulars, desenvolupa una “porositat creixent en l’exposició als riscos” (Goguel, 2003: 25). Aquests processos afecten decididament els llaços socials i culturals sostinguts en les formes tradicionals de solidaritat: la família, el veïnat, el barri, etc. L’individualisme creixent porta associades noves formes d’aïllament i malestar social, de solitud i perduda de referències.

Lectures recomanades

Per endinsar-se en l'auge del concepte de risc en les nostres societats pot llegir-se:

Foucault, M. (1996). La evolución de la noción del individuo "peligroso" en la psiquiatría legal. En *La vida de los hombres infames*. Buenos Aires: Altamira, pàg. 157-178.

Beck, O. (1998). *La sociedad del riesgo: hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Paidós.

Els significants. Hem vist com, almenys en el context francès, el que s'havia pres com un problema de grups o sectors socials concrets comença a percebre's com un problema social generalitzat al qual li calen altres definicions. L'habitual nosografia dels desviats, anormals, inadaptats o marginats es torna insuficient i els canvis provoquen l'abandonament progressiu de la categoria *inadaptació social* en favor de les de precarietat i *exclusió social*. Les clàssiques polítiques socials basades en la reinserció social tampoc es mostren efectives i són progressivament substituïdes per polítiques d'inserció en diferents xarxes i dispositius socials, essencialment al mercat laboral, amb la pretensió d'integrar i fer circular els individus en el creixent moviment global.

En els anys 80 apareix un nou concepte que farà fortuna: precarietat. La contínua modernització i tecnològització de la producció, sumada a una lògica de competitivitat en la indústria i l'economia cada vegada més aclaparadora, continuen desmantellant llocs de treball i soscavant les condicions sociolaborals i personals de la població general. Efectivament, el *valor treball*, el valor del treball com a element primari d'integració i promoció social, fa virar la majoria de les anàlisis sociològiques de l'època cap a l'anàlisi de l'econòmic. Això no ha de portar-nos a pensar que els estudis es concentrin o es limitin a estudiar les causes i efectes de la pobresa material. Tot i que hi està emparentat, el discurs de la precarietat no remet a les seves mateixes condicions ni situacions, encara que no deixi d'assenyalar el risc d'arribar, per diferents motius, a patir-la. Tal com s'assenyalava en l'època:

La precarietat és l'absència d'una o de diverses de les seguretats, especialment la de l'ocupació, que permeten a les persones i a les famílies assumir les seves obligacions professionals, familiars i socials, i gaudir dels seus drets fonamentals. La inseguretat resultant pot ser més o menys extensa i tenir conseqüències més o menys greus i definitives. La precarietat condueix a la gran pobresa quan afecta diversos dominis de l'existència, quan esdevé persistent, quan compromet les

possibilitats de reassumir les responsabilitats i reconquistar els drets per ells mateixos en un futur previsible.²²

S'arriba a l'exclusió a través de la precarietat, però no només des de la precarietat laboral. La generalització dels processos de precarització de la vida material i social, unida a sentiments d'inseguretat social i vital, porta associats nous riscos, sofriments i malestars socials i psíquics. Els malestars psíquics i de la sociabilitat conformen la nova base d'estudi sociològic de les incerteses provocades per les noves condicions i maneres de vida.

Lectura recomanada

Moreno, L. (2000). *Ciudadanos precarios. La «última red» de protección social*. Barcelona: Ariel.

Al concepte de *precarietat*, i a la conformació del que avui dia seguim anomenant "precariat", caldrà sumar-hi una nova categoria que comença a prendre posició en els estudis i que ja no abandonarà fins als nostres dies. Ens referim a la noció de *vulnerabilitat*. Mitjançant la recurrència a aquesta noció s'introdueixen en les anàlisis sociològiques certs components afectius, relacionals i psicològics de les persones afectades. La mirada macro social, en la qual es prioritza l'estudi dels efectes que les dinàmiques de les estructures polítiques, econòmiques i socials tenen sobre els individus, es complementa amb la consciència de les experiències viscudes pels propis afectats. Per extensió, els individus precaris, vulnerables, exclosos, ja no són exclusivament vistos com a pacients, víctimes d'una situació que els sobrevé. Es tracta també de veure el paper que ells mateixos tenen en aquest entramat de situacions. En definitiva, entrem en una nova lògica que amplia l'estudi dels processos d'empobriment, precarització, discriminació o desqualificació social donant cabuda als seus efectes en forma de fragilització, vulnerabilitat i desafiliació (Castel, 1997) dels individus.

22. Wresinski J. (1987). *Grande pauvreté et précarité économique et sociale*. Journal Officiel de la République Française, n° 6. Rapport du Conseil Économique et Social. Avis du 11 février, pàg. 6.

2.3. Dels anys noranta al canvi de segle

El context. Tractant de sintetitzar els canvis que nombrosíssims autors, i en lloc destacat Manuel Castells, han posat de manifest a l'hora de plantejar la nova morfologia social que comença en aquesta dècada i que s'estén fins a la nostra societat contemporània, podríem delinear un triple procés que afecta a tots els àmbits de la vida social:

1. *L'hegemonia d'una economia global.* Economia en la qual tots els processos actuen en *temps real* i en la qual el flux de capital, el mercat de treball, les organitzacions empresarials, el procés de producció, l'organització, les institucions, la informació i la tecnologia operen simultàniament a nivell planetari. Les tecnologies operen amb força desigual en els centres de poder i en els racons més oblidats del planeta. D'aquesta manera, la producció i tinença de recursos tecnològics, així com l'habilitat per a utilitzar aquestes tecnologies de la informació, s'ha convertit en una eina fonamental per al desenvolupament de les comunitats i les societats.

2. *Interconnexió mundial en les funcions econòmiques* que es materialitza en una gamma àmplia de fluxos d'informació i comunicació. Estar desconnectat de la xarxa és equivalent a no existir en l'economia global i quedar exclòs dels beneficis de la globalització.

3. *L'economia adopta la forma de xarxes de fluxos que actuen selectivament.* La productivitat i la competitivitat es basen cada vegada menys en els recursos primaris i cada vegada més en el coneixement i la informació. Les matèries primeres, els oficis tradicionals i el treball no qualificat perden valor i deixen de ser estratègics en la nova economia global.

Lectures recomanades

Per a una visió àmplia sobre els canvis en la morfologia social introduïts per les tecnologies de la informació segueix essent bàsica la lectura de la trilogia de Manuel Castells (1996-98): *La era de la informació. Economía, sociedad y cultura*, Vols. I-II-III. Madrid: Alianza.

És recomanable també la lectura del primer capítol del text de Saskia Sassen (2003). *Contra geografías de la globalización*. Madrid: Traficantes de sueños.

La progressiva globalització econòmica, a través del desenvolupament tecnològic en xarxes i l'avanç del neoliberalisme polític i econòmic, ha vingut provocant altres mundialitzacions de caràcter social, laboral i cultural que han tingut efectes poc desitjables en la vida de milions de persones. Entre ells, i pensant el tema que ens ocupa, en destacarem dos. D'una banda, la *transformació dels sistemes de producció* que ha portat associades la desocupació estructural (que adopta formes específiques com l'atur juvenil, especialment d'accés a la primera ocupació, i l'atur de llarga durada, que afecta especialment a majors de cinquanta anys), la precarietat en l'ocupació (temps parcial, subocupació, contractes fixos discontinus, contractes porqueria, etc.) i l'aparició de nous perfils professionals (fonamentalment associats a l'expansió del sector serveis i al predomini creixent de la informació). D'altra banda, trobem la *generalització de les migracions*. Vivim un temps en el qual les persones es traslladen des de tot arreu cap a tot arreu encara que, com és ben sabut, preferiblement de sud a nord i d'est a oest. Aquestes migracions a la recerca d'una vida millor, en massa ocasions, porta aparellades la pobresa, la marginació, la clandestinitat, l'exclusió política, etc.

Els dualismes socials i econòmics, la bretxa que es va configurant i augmentant entre els uns i els altres com a resultat de l'economia de mercat i la globalització imperant és una de les causes que obliguen a la presa de consciència col·lectiva sobre el que s'està esdevenint en els diferents estats i comunitats. Assistim des d'aleshores a una progressiva divisió social entre els que participen dels beneficis d'aquest model de desenvolupament i gaudeixen d'ingressos suficients i estables, i els que estan exclosos d'aquests avantatges i viuen en situacions límit i treballant molt precàriament. La creixent bretxa del dualisme socioeconòmic –aquesta terrible realitat per a la qual els pobres i discriminats dels accessos als béns són cada vegada més pobres i invisibles, mentre els rics i els satisfets acumulen cada vegada més riquesa i poder– és la més poderosa maquinària de discriminació i exclusió de l'actualitat.

Els significants. Dèiem que en el trànsit entre la dècada dels 80' i la dels 90' l'estudi de les lògiques d'exclusió social adopta patrons nous que es fan ressò de contextos en els quals la pèrdua de cohesió social i la ruptura dels llaços socials són reflexos i signes del món contemporani. En aquest context emergeix la figura del sociòleg Robert Castel i d'una obra que marcarà, a mitja dècada, la línia a seguir en els estudis que s'aproximen a les noves formes de la qüestió social. Es tracta de *La metamorfosis de la cuestión social*.

Lectura recomanada

Castel, R. (1997). *La metamorfosis de la cuestión social*. Buenos Aires: Paidós.

Aquest text és, sens dubte, un dels treballs sociològics més complets sobre el binomi integració / no integració (exclusió), i ha estat una referència per als treballs posteriors en aquests àmbits de recerca. El seu eix central d'estudi és el treball i, per extensió, la història de l'assalariat fins a aquest moment de la història en el qual s'està produint la metamorfosi que ha portat associada la precarització de les condicions de treball, una precarització que esquerda les formes de solidaritat i de protecció construïdes a l'ombra de l'Estat de benestar (a través de polítiques socials de tipus keynesià) i que té efectes devastadors en els suports socials dels individus. I és que la falta d'ocupació, i/o la seva precarització, no només comporten pobresa material. Castel pensa que el treball no és només un mitjà per a guanyar-se la vida ni una relació tècnica de producció, és també un suport privilegiat per a la inscripció dels individus en l'estructura social. Al seu parer, el lloc social que ocupa cada individu, la seva seguretat i benestar, esdevenen el producte d'una forta correlació entre el lloc ocupat en el treball, la participació a les xarxes de sociabilitat i els sistemes de protecció que li donen seguretat davant dels avatars de l'existència. Aquests elements configuren les capes de la cohesió social en les quals individus, famílies, grups, poden aconseguir els necessaris i desitjables graus d'inserció social gràcies als beneficis derivats de la seguretat en termes de remuneració o salari, de la protecció de la salut, de l'educació, etc. Si aquests elements cohesionadors i integradors s'esquerden o es precaritzen, els individus cauen en xarxes febles o fràgils que els condueixen a processos de vulnerabilitat social.

En resum, Castel intenta pensar l'exclusió social com un procés i mai com un estat. La relaciona amb altres conceptes com el d'integració i vulnerabilitat, aspecte que permet plantejaments estructurals poc freqüents en la literatura especialitzada. Així, els estudis de Castel (1984; 1997; 2004) tracten de demostrar que l'exclusió només té sentit quan es pensa des dels processos, quan la connectem a les trajectòries vitals de les persones que han passat d'una situació a una altra. Només així podem començar a entendre com s'han generat els nous pobres, com operen les desafiliacions o la manca de lligams d'aquestes persones respecte dels suports (laborals, econòmics, familiars, comunitaris, etc.) que asseguraven formes sòlides de socialització i sociabilitat, de circulació i

promoció social. Estudiar les causes, els recorreguts, les limitacions sofertes i les impotències adquirides, ajuda a rebutjar visions de l'exclusió que l'entendrien com a estats naturals de certs individus o grups per fer-nos comprendre que ningú no neix exclòs, sinó que s'hi fa (Castel, 2004), i també que ningú és exclòs per si mateix, sinó en referència a una lògica i una trajectòria que el col·loca en situacions de dificultat social i personal. El sociòleg francès elabora una coneguda proposta que serveix per a esbossar el recorregut que segueix el procés d'exclusió. A manera de simple recordatori, direm que aquest procés s'identifica amb tres zones entre les quals els individus contemporanis podem anar transitant, sempre en tots dos sentits:

1. *Zona d'integració*: zona estable, feina regular i segura, xarxa de relacions sòlides i suports socialitzadors fermes.

2. *Zona de vulnerabilitat*: zona de precarització social a causa de factors com el treball eventual, precari i residual; relacions inestables o febles i escassa integració social.

3. *Zona d'exclusió social*, zona en la qual poden desembocar persones i grups, sigui quina sigui la zona en què es trobin. Atur i desocupació. Manca de relacions socials. S'hi arriba després d'una trajectòria de desafiliació i desaferrament d'aquests suports. Absència d'inclusió o integració. En qualsevol cas, cal insistir, la permanència en aquesta zona no ha de ser necessàriament definitiva i, encara que en els nostres dies és més fàcil caure que sortir, les trajectòries són reversibles.

Les tres zones per les quals circulen els éssers humans resulten de la intersecció de dos eixos: el d'integració/no integració en relació amb el treball; i el d'inserció/no inserció pel que fa al sistema relacional en el si del com cada persona reproduceix la seva existència en el plànol afectiu i social.

En aquest context de canvi de segle, i en el marc de la Unió Europea, els estudis sobre exclusió i nova pobresa, així com els programes de lluita contra aquesta, són cada vegada més freqüents. El significat exclusió social es converteix, definitivament, en una categoria científica i política hegemònica que agrupa diverses formes d'exclusió (laborals, polítiques, econòmiques, culturals, institucionals, etc.) i diferents situacions socials i vitals (pobresa, precarietat, vulnerabilitat, desafiliació, etc.).

3. Exclusió social: una categoria hegemònica

Després d'aquest breu recorregut històric per l'esdevenir del significant, és moment de preguntar-se pel perquè de l'acord hegemònic, per les causes de l'èxit inqüestionable de la categoria *exclusió*. Per què un sol significant –tan aparentment banal, borrós i vacu– ha fet tant de camí? Tal vegada no caldria anar més enllà per comprendre el seu poder de pregnància, la seva generalitat, la seva porositat i la seva abstracció. En qualsevol cas voldríem aturar-nos a assenyalar, sense esgotar-les, algunes condicions de possibilitat que poden ajudar-nos a entendre del seu èxit.

1. *Condicions significants*. Gràcies, entre uns altres, als treballs de Ferdinand de Saussure i de Jacques Lacan avui sabem que la identitat i la unitat dels objectes és el resultat de la pròpia operació de denominació, l'operació per la qual els atribuïm un nom.²³ Però perquè aquest nom tingui èxit, cali i atorgui sentit, no ha d'estar subordinat ni a una descripció ni a una denominació precedents. En altres paraules, aquest nom no ha d'estar associat a una nominació anterior que, decididament, hagi intentat totalitzar un sentit qualsevol. El significant es presenta aleshores, tal com suggereix Ernesto Laclau, com un *significant buit*.²⁴ És justament la qualitat de la seva vacuïtat, la seva impossibilitat per totalitzar un únic sentit, la condició necessària perquè el nom (el significant) es converteixi en el fonament de la cosa, l'encarni i la representi. De fet, com hem vist, molts sociòlegs estudiosos de l'exclusió social consideren, des de perspectives i sentits diferents als recentment apuntats, que l'èxit del significant es deu justament a la laxitud i indefinició que l'envolta. Vacuïtat i laxitud que no impedeixen que l'exclusió social sigui “una manera determinada de designar i intervenir en allò real.” (Karsz, 2004: 133).

2. *Condicions socioculturals*. Luis Moreno (2000: 51) ha assenyalat que la popularització del terme es va anar introduint cap a la resta d'Europa des de França, lloc on, com hem vist, apareix i cala. Aquesta irradiació i contagi del concepte a manera de cercles concèntrics va imposar el seu ús entre les eines científiques d'anàlisi, els usos populars, les pràctiques professionals, les polítiques socials, el debat social i mediàtic, etc. Popularització que no ha portat associats ni interpretacions ni usos comuns i homogenis, sinó un borrós ima-

23. Lacan, J. (1998): *Seminario 3: las psicosis 1955-56*. Buenos Aires: Paidós, p. 264-265: “Nuestro punto de partida, el punto al que siempre volvemos, pues siempre estaremos en el punto de partida, es que todo verdadero significante es, en tanto tal, un significante que no significa nada. [...] La experiencia lo prueba: mientras más no significa nada, más indestructible es el significante.”

24. Laclau, I. (2005). *La raó populista*. Buenos Aires: FCE.

ginari acceptat. És a dir, a pesar que en les ciències i en les polítiques socials dels països europeus és habitualment utilitzada la categoria exclusió social, existeixen diferències pel que fa als grups objecte de qualificació i a la importància que es dóna a cadascun dels diferents recursos per superar les situacions d'exclusió.

3. *Condicions polítiques.* Joan Subirats ens ha recordat que l'adopció del terme *exclusió social* en el discurs oficial de la Unió Europea va calar definitivament i va fer emergir una nova literatura al voltant seu: els seus usos i maneres d'investigar-la en àmbits científic-acadèmics, així com les possibles solucions polítiques. La definició del 1er Programa Europeu de Lluita contra la Pobresa (1975-1980) tan sols contemplava la pobresa entesa com el resultat de la participació econòmica desigual en termes estrictament monetaris. El 2on Programa (1984-1988) segueix subratllant la falta de mitjans econòmics però ja introdueix la dimensió de la privació cultural i social. La pobresa és vista com una forma d'exclusió en termes de plena ciutadania. Podem estar segurs que, a partir d'aquest moment, el terme exclusió apareix en tots els materials de la Comunitat Europea. El 1991, en el marc del *Programa de la Comunitat Europea per a la integració econòmica i social dels grups menys afavorits* (conegut com a Pobresa 3), el concepte queda definitivament fixat. Gràcies als treballs i aportacions de l'Observatori de Polítiques Nacionals de Lluita contra l'Exclusió Social i als documents produïts sota la presidència de la Comissió per part de Jacques Delors (Llibre Verd i Llibre Blanc de la Comissió; 1993 i 1994), l'exclusió es fixa en l'imaginari polític europeu entenent-se, en línies generals, com un fenomen multifactorial i multidimensional que concerneix a sectors amplis de població i que suposa una mica més que les clàssiques desigualtats monetàries i socials. L'exclusió ve donada per la negació o inobservança dels drets socials, incideix en la deterioració dels drets polítics i econòmics dels ciutadans i ciutadanes i comporta el risc d'una societat dual o fragmentada políticament i econòmica. Per tot això, l'exclusió social és susceptible d'intervenció política.²⁵

Del que s'ha dit es desprèn que exclusió social és una noció hegemònica als països europeus, i que és menys utilitzada en països d'altres continents. Això dóna compte de les especificitats que ha arrossegat el terme i de les dificultats per a "transferir-lo directament al context social, polític, econòmic i cultural dels països d'Amèrica Llatina i el Carib."²⁶ En qualsevol cas, una revisió de la literatura especialitzada dels últims anys mostraria el seu avanç imparable. La

25. Subirats, J. (dir.) (2006). *Fragilidades vecinas. Narraciones biográficas de la exclusión social urbana*. Barcelona: Icària, pàg. 31.

26. Vila, M. (2001). *Vulnerabilidad social; notas preliminares*. Santiago de Xile: Seminari Internacional, pàg. 5.

noció exclusió social comença a fer-se un buit important en universitats i facultats de ciències socials del context llatinoamericà.

4. Què designa el terme d'exclusió social avui?

Sembla que hi ha un cert acord en el context europeu a l'hora d'entendre que la noció d'*exclusió social* és més apropiada que la de *pobresa* a l'hora de comprendre la nova qüestió social. La diferència entre l'una i l'altra resideix en la naturalesa i la qualitat de les relacions que mantenen les persones en situació de dificultat amb la resta de la col·lectivitat. En aquest sentit es diu que les situacions de pobresa no tenen per què implicar una pèrdua dels vincles o llaços socials, tampoc de la participació social i política en una comunitat. Més enllà de l'encertat o no de la posició, l'acord és total a l'hora d'atorgar a la categoria *exclusió* una extensió que sobrepassa les necessitats o penúries econòmiques i/o materials per integrar una pluralitat de dimensions: laborals, socials, culturals, econòmiques, polítiques i de salut.²⁷ L'exclusió social faria referència, doncs, als processos d'expulsió, discriminació, segregació, precarització, vulneració, etc., de manera que s'arriba a una situació d'acumulació i combinació de diferents desavantatges (laborals, econòmics, culturals, polítics, etc.) que individus i grups poden patir en un moment singular, de major o menor durada, de les seves vides. Aquest és un fenomen polièdric, dinàmic, multifactorial, multidimensional, generalment inferioritzant, degradant i hostil per als qui el pateixen, i tendeix a trencar els llaços i vincles socials, laborals, culturals, i fins i tot afectius, dels individus amb la comunitat o xarxa social de referència. Perquè, en última instància, no ser exclòs sinó estar exclòs és acabar assignat a un lloc social generat pel joc de les condicions i determinacions econòmiques, polítiques i laborals, un lloc social afectat de negativitat, i ocupar una posició de desavantatge en el conjunt de les possibles posicions socials.

Presentem ara alguns exemples del que actualment s'entén per exclusió social, ja sigui com a concepte o categoria, ja sigui com a fenomen, procés o situació.

Robert Castel (2004: 55-56): En l'actualitat *exclusió* és el nom d'una multitud de situacions completament disperses on l'especificitat de cadascuna queda diluïda. Dit d'una altra manera, no es tracta d'una noció analítica que possibiliti anàlisis

27. Segueix sent d'obligada referència per a l'estudi de la desigualtat i l'exclusió social en la nostra geografia la trilogia de José Félix Tezanos (2001). *La sociedad dividida. Estructuras de clases y desigualdades en las sociedades tecnológicas*. Madrid: Biblioteca Nueva; (2001). *El trabajo perdido. ¿Hacia una civilización postlaboral?* Madrid: Biblioteca Nueva; (2002). *La democracia incompleta. El futuro de la democracia postliberal*. Madrid: Biblioteca Nueva.

més o menys penetrants. Podríem dir que les paraules eficaces són aquelles que fan una mica de mal, mentre que la d'exclusió és una noció completament laxa.

Robert Castel (2004: 70): L'exclusió pot ser l'efecte últim, el final del trajecte d'altres situacions problemàtiques (precarietat, vulnerabilitat, pobresa, discriminació). Però aquesta categoria no representa la seva totalitat ni és capaç de significar les característiques de cadascuna. Si ens posem com a objectiu "la lluita contra l'exclusió", ens privem de mitjans intel·lectuals i materials per pensar les seves causes i intervenir sobre elles; això és, per evitar no ja les dificultats, sinó que les persones arribin a situacions d'exclusió.

Joan Subirats (dir.) (2004: 19): Podríem doncs dir que l'exclusió social, en la mesura en què s'inscriu en la trajectòria històrica de les desigualtats, és un fenomen de caràcter estructural, d'alguna manera inherent a la lògica mateixa d'un sistema econòmic i social que la genera i alimenta gairebé irremeiablement. Ara bé, en un context de creixent heterogeneïtat, l'exclusió social no implica únicament la reproducció de les desigualtats «clàssiques», sinó que va molt més allà, contemplant situacions generades per l'existència de noves fractures socials i la ruptura de les coordenades més bàsiques de la integració: la participació al mercat productiu, el reconeixement públic i la participació política, i l'adscripció social i comunitària que proporcionen la família i/o les xarxes socials. [...] L'exclusió social es defineix llavors com una situació concreta fruit d'un procés dinàmic d'acumulació, superposició i/o combinació de diversos factors de desavantatge o vulnerabilitat social que poden afectar persones o grups, i que generen una situació d'impossibilitat o dificultat intensa d'accedir als mecanismes de desenvolupament personal, d'inserció sociocomunitària i als sistemes preestablerts de protecció social. Dit d'una altra manera: hi ha persones que viuen en unes condicions de vida, materials i psíquiques, que els impedeixen sentir-se i desenvolupar-se plenament com a éssers humans. L'exclusió fa difícil el fet de sentir-se ciutadà en la seva projecció concreta en cada context social, de sentir que es forma part de la societat de referència.

Fundació FOESSA (2008: 184): El concepte d'exclusió que s'estén a Europa permet incloure tres aspectes clau d'aquesta concepció de les situacions de dificultat: el seu origen estructural, el seu caràcter multidimensional i la seva naturalesa processual. La tradició francesa d'anàlisi sociològica, de la qual parteix el terme *exclusió*, entén que aquest és un procés social de pèrdua d'integració que inclou no només la falta d'ingressos i l'allunyament del mercat de treball, sinó també un descens de la participació social i, per tant, una pèrdua de drets socials.²⁸

28. Fundació FOESSA (2008). *VI informe sobre exclusión y desarrollo social en España 2008: conclusiones*. Madrid: Fundació Foessa/Cáritas Española Editores, pàg. 184.

Com s'ha pogut veure al llarg de tot l'apartat, amb el significat o categoria *exclusió social* denominem situacions o vivències de persones o grups propiciades i operades per una normativitat, un discurs o una regulació (econòmica, política, judicial, administrativa, educativa, etc.) qualsevol. L'exclusió és l'acció d'*excloure* (verb) per un motiu determinat, però no ens diu necessàriament res de l'estat o essència de l'exclòs (substantiu). L'exclusió no es porta inscrita ni en els gens ni en el caràcter; s'arriba a ser exclòs en funció de determinats discursos, normatives o pràctiques exercides per algun tipus de poder, generalment extern als qui la pateixen, que afecta negativament les seves condicions i maneres de vida. Els efectes de tals situacions fragilitzen i deterioren les virtualitats i potències socials i personals dels individus, de manera que cada vegada resulta més difícil sortir de les situacions d'exclusió. No obstant això, avui dia no es deixa de parlar d'exclusos o de persones en risc d'exclusió per a assenyalar els aturats de llarga durada, nois i joves incapaços d'estar a l'escola o en altres institucions, drogodependents, prostitutes, immigrants, persones grans, etc. Què tenen a veure els uns amb els altres? I encara més, què guanyem anomenant-los així? Resulta complicat però necessari seguir preguntant-nos, si més no perquè no ens sembla massa acceptable, per què i per a què construeix una societat les seves categories estigmatitzadores. Potser, com ens suggereix Castel (2004: 57), molts dels que parlem d'exclusió faríem millor de callar abans d'emprar aquesta denominació purament negativa que no permet analitzar les diferents situacions de les persones. Si insistim, encara així, en no abandonar-la del tot, cal almenys utilitzar-la en sentits més precisos i fitats.

I, en aquest sentit, per finalitzar l'apartat, voldríem assenyalar que després de l'exclusió social hi ha moltes i diverses exclusions. Exclusions estructurals pel món en què vivim, exclusions locals segons els països i ciutats en què vivim, exclusions institucionals segons les institucions per les quals transitem. Però podria pensar-se també que hi ha grans i petites exclusions laborals, polítiques, econòmiques, educatives. L'exclusió social és, aleshores, una categoria científica i política. Per això ha d'estar sotmesa a anàlisi i a crítica. Però per la mateixa raó, igual que els fenòmens que pretén designar, explicar i intervenir, ha de ser una noció politizable. Si més no perquè és a l'emparedat de l'Estat de dret i l'Estat de benestar que s'han anat construint les formes de seguretat, cohesió, integració i benestar que avui dia veiem desaparèixer. A més, com veurem més endavant, de la seva existència en depèn en bona mesura que els professionals de l'Educació Social puguin existir i exercir la seva tasca professional.

Activitats

1. Realitzeu un mapa conceptual que reculli, seguint un sentit històric, els diferents significants usats per definir el que és o ha estat problema en el *social* des de la segona meitat del segle XX.

2. Reflexió i debat col·lectiu: Per què creieu que el significat *exclusió social* ha aconseguit convertir-se en una categoria hegemònica per a les ciències i les polítiques socials?

3. Trobeu cinc articles-notícies que tractin temes socials en diferents diaris de tiratge nacional. Detectar quin tipus de significants s'utilitzen per denominar les problemàtiques socials o les persones que les pateixen i realitzeu un estudi comparatiu dels seus significats. Observeu continuïtats i diferències entre els significants utilitzats i la tendència ideològica o política del diari? Creieu que els significants s'utilitzen de manera rigorosa? Argumenteu la vostra resposta.

4. Debat col·lectiu. Creieu que el concepte o categoria *exclusió social* és útil i operatiu per designar les situacions amb les que treballaran els educadors socials? En cas afirmatiu, argumenteu la resposta. En cas negatiu, quins significants o categories utilitzaríeu para designar aquelles problemàtiques que mereixen una atenció sociològica, política i professional?

Bibliografia

- Beck, U.** (1998). *La sociedad del riesgo: hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Paidós.
- Becker, H. S.** (1971). *Los extraños. Sociología de la desviación*. Buenos Aires: Tiempo contemporáneo.
- Castel, R.** (1984). *La gestión de los riesgos*. Barcelona: Anagrama.
- Castel, R.** (1997). *Las metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del salariado*. Buenos Aires: Paidós.
- Castel, R.** (2004). Encuadre de la exclusión. A S. Karsz (coord.). *La exclusión: bordeando sus fronteras. Definiciones y matices*. Barcelona: Gedisa, pàg. 55-86.
- Cohen, S.** (1988). *Visiones de control social*. Barcelona: PPU.
- Delgado (2007)** *Sociedades movedizas. Pasos hacia una antropología de las calles*. Barcelona: Anagrama, pàg. 200.
- Durkheim, E.** (1997). *Las reglas del método sociológico*. Madrid: Akal.
- Durkheim, E. i Mauss, M.** (1996). *Sobre algunas formas primitivas de clasificación. Contribución al estudio de las representaciones colectivas*. Barcelona: Ariel.
- Goffman, E.** (2003). *Estigma*. Madrid: Amorrortu.

- Fundación FOESSA** (2008). *VI informe sobre exclusión y desarrollo social en España 2008. Conclusiones*. Madrid: Fundación Foessa/Cáritas Española Editores.
- Goffman, E.** (2004). *Internados. Ensayos sobre la situación social de los enfermos mentales*. Madrid: Amorrortu.
- Goguel, A.** (2003). *L'exclusion sociale. Les métamorphoses d'un concept (1960-2000)*. Paris: L'Harmattan.
- Karsz, S.** (2004). La exclusión: concepto falso, problema verdadero. A S. Karsz (ed.). *La exclusión: bordeando sus fronteras. Definiciones y matices*. Barcelona: Gedisa, pàg. 133-214.
- Merton, R.** (2002). *Teoría y estructura sociales*. México: FCE.
- Moreno, L.** (2000). *Ciudadanos precarios. La «última red» de protección social*. Barcelona: Ariel.
- Paugam, S.** (ed.) (1996). *L'exclusion. L'état des savoirs*. Paris: La Découverte.
- Subirats, J.** (dir.) (2004). *Pobreza y exclusión social. Un análisis de la realidad española y europea*. Barcelona: Fundación "La Caixa".

Glossari

Anomia. Prové del grec *anomia*, absència de normes. Es tracta d'un concepte molt difós en les ciències socials que fa referència a la crisi en els marcs normatius de l'acció i que ha ofert una de les explicacions més importants de la conducta desviada. Émile Durkheim, autor que va introduir el terme en els estudis sociològics, defineix l'anomia com la situació de desregulació moral socialment produïda que provoca un augment de les conductes individuals patològiques. Robert K. Merton va reorientar la noció durkheimiana i la va situar més en el context de les contradiccions normatives que en el del buit regulatiu. La concep com el resultat d'una situació en la qual existeix contradicció entre les metes culturals i legítimes i els mitjans institucionals per aconseguir-les.

Desviació social. Terme usat per referir la conducta que transgredeix les normes establertes per un grup social. El procés de desviació remet, en primer lloc, a la reiteració d'actuacions dissonants amb les normes socials dominants, en segon lloc, a l'assenyalament del subjecte com a desviat i, en tercer i últim lloc, a l'acceptació/interiorització d'aquesta identitat.

Estigma social. Al·ludeix a la marca, signe o senyal amb la qual el grup de poder defineix el desviat. El procés de desviació, entès des d'una perspectiva interaccionista, implica que l'acció dels òrgans de control cap a certs individus o grups, genera un procés d'etiquetatge que té com resultat la seva estigmatització. Pot constituir fonament d'estigma la raça, el gènere, l'orientació sexual,

l'edat, etc. L'estigmatització, que té un caràcter originàriament moral, identifica el grup segregat amb l'estigma mateix. Així, els agents de control social tendeixen a considerar el tret o acte desviat com a central en la personalitat del subjecte. Aquest pot assumir o interioritzar la marca desacreditada i actuar d'acord amb ella.

Etiquetatge. Es diu que un individu o grup ha estat etiquetat quan aquest és definit com a desviat de manera que els qui interactuen amb ells, ho fan en funció d'aquesta definició. El procés d'etiquetatge és fonamental per comprendre les conseqüències socials de comportaments considerats desviats (consum de drogues, delictes, prostitució), que acaben amplificant-se com a conseqüència de la reacció social.

Exclusió. Prové de la paraula llatina *exclūdĕre*. *Ex*-significa fora, exterior i claudĕre (tancar). Per tant exclusió vindria a significar alguna cosa així com "tancar a fora". Altres paraules de la mateixa família serien: clausura, pres del llatí *clausūra* (acte de tancar); inclusió, d'*inclūdĕre* (tancar endins); reclusió (tancar). En aquesta lògica de tancament i separació pot llegir-se la definició del diccionari de Giner, Lamo de Espinosa i Torres.²⁹ S'entén allí per exclusió social el "procés social de separació d'un individu o grup respecte de les possibilitats laborals, econòmiques, polítiques i culturals a les que uns altres sí que hi tenen accés i en gaudeixen. Situació de separació o privació en la qual es troben determinats individus o grups". L'exclusió parteix de la separació o desvinculació de milions de persones del mercat de treball, situació que porta aparellats processos de fragmentació social. La falta de participació política, econòmica, social i cultural també és presa com a símptoma d'exclusió. Finalment, l'exclusió social és presa com a oposada a la inclusió social, encara que també a la integració social, si bé l'usual és utilitzar com a oposats els parells inclusió/exclusió i marginació/integració. En aquest sentit, i malgrat els seus contorns poc nítids, per a alguns l'exclusió denota sobretot l'existència de *processos estructurals de separació*.

Inserció. Prové de la paraula llatina *serĕre*, que té diversos significats propers a: lligar, encadenar, entreteixir, introduir, fer entrar. Per tant, s'entén per inserció l'acció de lligar, introduir i/o fer entrar algú en un lloc, àmbit o grup determinats.

29. Giner, S.; Lamo de Espinosa, I. i Torres, C. (2006). *Diccionario de sociología*. Madrid: Alianza.

Funcionalisme. Corrent de les ciències socials que sorgeix durant els anys trenta del segle passat. Aquesta teoria, associada a Durkheim i posteriorment a Parson i Merton, parteix del concepte de *funció* per a analitzar el sistema social basant-se en el principi de la unitat funcional de la societat. Segons aquest concepte, cadascuna de les parts que conformen un sistema social contribueix de manera harmònica al manteniment del mateix. Per als funcionalistes, cap funció pot ser suprimida –encara que sí substituïda– sense alterar o menyscar la integritat social.

Integració social. Des de la sociologia, el concepte d'integració ha estat generalment vinculat al de cohesió social i als conflictes que en deriven. Un dels desafiaments permanents de la teoria social ha estat explicar per què i com es mantenen units els elements que conformen la societat. Seguint el diccionari de sociologia dirigit per Uña Juárez i Hernández Sánchez, podem dir que el concepte d'integració fa referència tant a *un procés* com a una *situació*. El primer cas fa referència a la transformació interna que pateix una unitat menor en contacte amb una unitat major fins que assimila els seus atributs, idees, valors propis i s'identifica com a nova part d'ella. Com a procés, implica un reacomodament intern de les dues unitats, siguin aquestes individus o grups, classes o societats; si aquest canvi no es dóna parlem de mera *assimilació*.³⁰

Interaccionisme simbòlic. Perspectiva sociològica nord-americana que va estudiar la conducta desviada. Howard Becker és uns dels seus representants més destacats. Aquest corrent postula que: a) els éssers humans actuen sobre les coses a partir del significat que aquestes coses tenen per a ells; b) aquests significats són un producte de la interacció social; i c) els significats són manejats i modificats mitjançant un procés interpretatiu utilitzat per cada individu. Per als interaccionistes, la societat es compon de dues unitats inseparables: individu i societat. És necessari entendre la societat en termes dels individus que la conformen, al mateix temps que és necessari entendre als individus en termes de les societats de les quals són membres. Atès que la influència de l'entorn és experimentada en forma de significats socials i que aquests són apresos pels individus en la interacció, la conducta es construeix sempre socialment.

Marginació; marginalitat. Prové de marge, del llatí *margo*. Per marginació social solem entendre una desviació –suposada o real, voluntària o involuntària–, un estar al marge, respecte d'uns valors i normes, rols o funcions habituals i/o dominants en grups, comunitats o societats determinats.

30. Uña Juárez, O. i Hernández Sánchez, A. (dir.) (2004). *Diccionario de Sociología*. Madrid: Esic.

Precari; precarietat. Del llatí *precarius*, allò que s'obté per tolerància i a força de prec i súpliques. Designa també el que s'obté per favors i, per tant, no sol ser quantiós, durador ni permanent.

Pobre; pobresa. Del llatí *pauper*, que no té el necessari, o que ho té de manera molt succinta, per a la subsistència del dia, per assegurar el dia de demà i un lloc estable, encara que sigui mínimament, en la societat en la qual viu. La pobresa ha estat històricament contemplada com la situació de persones i famílies els recursos econòmics de les quals són tan limitats que els impedeixen l'accés al nivell i la qualitat de vida considerats mínims acceptables en la societat en la qual viuen. El criteri utilitzat per mesurar-la és el d'uns ingressos inferiors a la meitat de la renda mitjana disponible nacional. No obstant això, en els nostres dies la pobresa està essent definida des de criteris multifactorials que apunten a la manca o precarietat de béns materials, culturals i socials com l'alimentació, la roba, l'habitatge, la salut, el treball, l'educació, la participació social, etc.

Problematitzar: En el camí obert pels estudis de Michel Foucault, la problemàtica es pren com a categoria analítica i no com a dificultat singular o incertesa passatgera. El problematitzador experimenta, construeix camps de problemes per pensar el què, el com i el qui que es donen en els processos d'emergència i producció d'una ciència o disciplina, d'una professió, d'un dispositiu o pràctica social, d'una situació que toca de ple al que som avui dia, etc. La problematització posa en dubte la suposada naturalitat, substantivitat o universalitat dels fets i fenòmens humans. Pensar problemàticament implica la *construcció del problema*, o d'un *camp de problemes*, perquè lluny d'enfrontar-nos a una situació evident, que requereix una solució tècnica prevista, problematitzar ens obliga a pensar d'una altra manera, amb altres lògiques, impulsant-nos a proposar hipòtesis i forces que extralimitin i desterritorialitzin el treball dels sistemes teòrics.

Vulnerar; vulnerabilitat. Pres del llatí *vulnerare* (ferir); derivat de *vulnus,-eris* (ferida). A partir de mitjan segle XIX, per imitació del francès, s'introdueixen en el castellà els termes vulnerable i vulnerabilitat. Després de diverses conceptualitzacions, des de finals de la dècada de 1980, la vulnerabilitat ha pres una dimensió plural i multiforme que l'associa a altres significants que hem pogut veure en aquest glossari. D'aquesta manera, seguint Busso, podem dir que "la noció de vulnerabilitat és entesa com un procés multidimensional que conflueix en el risc o probabilitat de l'individu, l'lar o comunitat de ser ferit, le-

sionat o danyat davant canvis o permanències de situacions externes i/o internes. La vulnerabilitat social de subjectes i col·lectius de població s'expressa de diverses maneres, ja sigui com una **fragilitat** o **indefensió** davant canvis originats en l'entorn, com un **desempament** institucional des de l'Estat que no contribueix ni cuida sistemàticament dels ciutadans; com a **debilitat interna** per afrontar concretament els canvis necessaris de l'individu o llar per aprofitar el conjunt d'oportunitats que se li presenta; com a **inseguretat** permanent que paralitza, incapacita i desmotiva la possibilitat de pensar estratègies i actuar amb perspectives de futur per a aconseguir millors nivells de benestar.”³¹

---

31. Busso, G. (2001). *Vulnerabilidad social: Nociones e implicancias de políticas para Latinoamérica a principios del siglo XXI*. Santiago de Chile. Seminario Internacional, pàg.8.

Capítol II

Mirades sobre l'exclusió social

Manuel Delgado Ruiz

Professor Titular d'Antropologia (Universitat de Barcelona)

Juan Sáez Carreras

Catedràtic de Pedagogia Social (Universitat de Múrcia)

Introducció

La premissa que tota pràctica d'exclusió requereix per dur-se a terme –no s'insistirà prou en això– és que l'exclòs resulti certament exclòible com a conseqüència d'una determinada dinàmica de producció de les identitats, tant dels qui es consideren a ells mateixos i són considerats institucionalment com a “normals”, com de totes les modalitats d'oposats o desviats que ho fan possible, és a dir, tot allò i tots aquells que es troben a l'altre costat o en els marges de les fronteres de qualsevol nosaltres social, la negativitat d'éssers que representen la zona d'ombra dels “normals”. Ara bé, aquesta alteritat no és un fenomen natural, com tampoc ho és el món que al mateix temps desmenteix i genera. Els *altres* exclòibles són producte de lògiques socials i d'ideologies culturals que els col·loquen en la banda de l'anòmal, el cas estrany, l'inclassificable, el brut, el desordenat, l'inútil..., tot el que es percep com a amenaçant o alterant de la vida col·lectiva, tant des de fora com des de l'interior mateix del grup majoritari o hegemònic.

En la nostra societat, la invenció i proliferació d'alteritats s'ha de reconèixer com quelcom al servei de la legitimació d'assimetries en principi impròpies d'un sistema social oficialment igualitari. Hi ha abundants exemples de com actuen aquests dispositius negativitzadors que, adaptant-se a les necessitats dels més nombrosos o dels més poderosos, presenta com a inevitable i just l'escamoteig del dret a la igualtat i a la dignitat al qual es condemnen persones i grups en funció no del que fan o el que els passa, sinó del qui són o es pressuposa que són, és a dir, d'aquesta espècie de denominació d'origen que se'ls aplica des d'un sistema classificatori que no preveu un lloc per a ells, o si estan ja entre nosaltres, els expulsa o els col·loca en espais subordinats. S'han escollit aquí alguns casos que es consideren significatius no tant per la seva novetat, sinó per resultar paradigmàtics de l'astúcia dels processos de margina-

ció, discriminació o segregació a l'hora d'actualitzar les retòriques que acaben presentant-los com a naturals i legítims, convencent de la seva inevitabilitat a les seves pròpies víctimes, dissimulant la seva missió excloent i fins i tot fent-se passar per integradores, és a dir, el contrari del que en realitat són i pel que serveixen.

Lectura recomanada

Per a una visió de conjunt de les claus que expliquen les expressions específicament actuals de l'exclusió social consulti's:

Bauman, Z. (2005). *Vidas desperdiciadas*. Buenos Aires: Paidós.

En les societats anomenades de capitalisme avançat, les polítiques del descart de certes persones i grups resulten d'un sistema que imposa una brutal desigualtat en la distribució del benestar, de manera que certes persones –moltes– en veuen negat l'accés o són incorporades de manera fràgil al gaudi de drets i beneficis bàsics, començant pels relatius a la igualtat que, almenys nominalment, li ha de ser reconeguda a tot ésser humà. Ara bé, és sabut que aquests dispositius que distribueixen el dret d'admissió en la societat poques vegades actuen explicitant les seves arrels, per exemple i per al moment actual, en la dessocialització del treball, la desregulació del preu del sòl, el desballestament del servei de prestacions públiques o la cobdícia dels bancs. Per tal que s'apliqui, l'escamoteig o la negació de drets requereix sempre un repertori d'arguments que acabi mostrant l'exclusió com un fet en certa mesura natural i l'exclòs com un creditor de l'exclusió que sofreix. És al servei d'aquestes retòriques de i per a l'exclusió social que veiem com es genera tot un sistema de representació que troba raons poderoses que fan inapel·lable l'esborrament o el difuminat de certes persones i que té cura d'anar-se renovant a mesura que alguns dels seus elements discursius es van desemascarant i perden la seva eficàcia simbòlica. És llavors quan veiem desplegar-se nous motius per a l'exclusió, motius que en una última fase han trobat en el concepte de cultura una nova font per a la renovació dels seus recursos teòrics. Aquesta noció de cultura és desproveïda de la seva complexitat original i es veu reduïda a una simple jerarquia de valors –o d'absència d'ells– i a l'assumpció d'unes certes maneres de pensar i de fer incommensurables que determinen –s'imagina– els hàbits dels seus detentors, prescindint de qualsevol explicació que remeti a forces socioestructurals com la causa última de les desgràcies que afecten als/les pobres.

Objectius

1. L'objectiu general del capítol és ajudar a reconèixer les noves formes d'exclusió que no ho són tant pels seus resultats –que continuen sent l'esborrament o el difuminat de certes persones o grups en les seves relacions amb el conjunt de la vida social–, com pels dispositius que permeten reconèixer les seves víctimes –fins i tot davant d'elles mateixes– com a mereixedores del tracte que reben.

2. Aquest capítol pretén advertir també que la situació dels anomenats exclosos no és el resultat ineluctable de la reputació que se'ls atribueix, sinó dels contextos materials que necessiten la seva exclusió per funcionar eficaçment.

3. El capítol pretén subratllar el paper central que en aquestes noves retòriques de i per a l'exclusió social juguen llenguatges que invoquen categories abstractes –tals com les de *diversitat cultural*, *ciutadania*, *tolerància*, fins i tot les mateixes d'*integració* i *exclusió*– l'eficiència dissuasiva de la qual resideix en la foscor del seu valor conceptual i en l'ambigüitat amb què s'empren.

4. El capítol aspira també a posar de manifest algunes tipologies d'exclosos formulades per certs exploradors dels fenòmens d'exclusió, per tractar de contrastar aquells aspectes que comparteixen i els que els diferencien.

5. Endinsar-se en nocions quotidianament acceptades però que precisen de reflexions més detingudes: necessitat, capacitat, béns...

6. Conèixer algunes alternatives de lluita contra les exclusions socials.

Formes contemporànies de l'exclusió social

Manuel Delgado Ruiz

1. El nou racisme diferencialista: el racisme multicultural

És evident –o hauria de ser-ho– que el nucli central de l'anomenat “problema de la immigració” no és el de si podem o no conviure amb la diferència, sinó si podem conviure o no amb l'escàndol de la misèria a la qual l'actual crisi està arrossegant a una part important de la societat, la que conformen milers de persones que van arribar en el seu moment als països de capitalisme avançat per alimentar un model de desenvolupament econòmic ara en fallida i que estan patint de manera més intensa si els efectes de la desocupació i la pèrdua de l'habitatge. Van arribar en un moment que ja era de desindustrialització i terciarització generalitzades per a sotmetre's a una explotació que ja no es posava a la disposició del maquinisme i la producció industrial, sinó d'una economia de serveis en la qual els nous proletaris ja no eren productors sinó, en efecte, això: servidors, conreadors de noves formes no del tot desconegudes de servitud i entrenats en diverses modalitats de servilisme.

Aquesta va ser en principi de el destí dels contingents de treballadors estrangers que es van assentar als nostres barris: incorporar-se a un mercat de treball més inclement que el de les fàbriques, col·locar-se en els extrems de la precarització i la subcontractació laboral i, ara, alimentar tant els nous exèrcits d'aturats com les noves formes de lumpenproletariat i de marginació social, permanent al límit o dins de la no menys productiva esfera econòmico-moral de la seguretat i el delictes.

És en relació amb els llenguatges que es despleguen per parlar dels estrangers pobres que tindriem motius per preguntar-nos què convé entendre per aquest terme tan invocat últimament com és el d'*integració*, usat sobretot per a al·ludir a allò que cal esperar que sigui el seu objectiu principal. Posats a triar les més pertinents de les accepcions disponibles sobre aquest tema, escolliríem les més realistes i les menys ambivalents. D'entrada, s'emfatitzaria aquella que assenyala que integració vol dir, abans de res, integració cívica, legal, és a dir reconeixement de drets de plena ciutadania, entre d'altres, i en primer terme, el dret de vot. Per descomptat que els obstacles legals i la situació d'incertesa que s'imposen als treballadors i les treballadores immigrants i als seus fills són un impediment crònic a una incorporació a la vida social sense traves i en termes d'una certa normalitat. En segon terme, entendríem per integració l'apropiació d'espais socials ascendents, és a dir, la possibilitat de promocionar-se i de millorar les condicions de vida pròpies i dels descendents.

És significatiu que cap d'aquestes dues accepcions de la noció d'integració aparegui ara com ara degudament subratllada com a fonamental quan parlem del treballador o la treballadora estrangers. Aquesta integració que faria d'ells éssers humans iguals –és a dir amb tots els drets i deures de la resta d'habitants del país– és legalment negada, i el nouvingut –de vegades no tan nou– veu constantment com li neguen o regategen serveis socials bàsics com a conseqüència de la seva situació jurídica. La integració que faria de qui arriba per treballar a un país una persona en condicions de millorar les seves condicions de vida –trobar ocupació digna, habitatge, formació, condicions per formar una família– també es veu obstaculitzada per totes les contingències que l'atrapen en els racons més empobrits i vulnerables de l'estructura socioeconòmica. En canvi, al mateix temps que s'esbiaixen les dimensions legals, laborals, higièniques, d'habitatge, educatives, sanitàries, etc. de la integració concreta dels treballadors estrangers en la societat que els acull i de la qual passen a formar part, s'insisteix cada vegada més en els problemes que implica la seva integració en una suposada configuració moral congruent i vertebradora que se suposa que constitueix la personalitat mateixa de la societat d'acolliment. Aquest esperit constitutiu bé pot ser una imaginària identitat cultural, històrica i culturalment determinada o, cada vegada més, un conjunt de principis per a la correcta orientació ètica de les conductes i els llenguatges i en la qual les invocacions místiques a les velles veritats idiosincràtiques es veuen substituïdes per no menys soteriològics esments als valors de la tolerància, els drets humans, el civisme, etc. Tant en un cas com en un altre, veiem com es dona per descomptat que l'àmbit al qual el desposseït ha d'adherir-se per a ser considerat "integrat" es defineix precisament per la seva inefabilitat i pel fet que mai queda del tot clar ni en què consisteix tal incorporació, ni en quin moment ha de donar-se per realitzada.

Fa temps que s'està denunciant un desplaçament dels arguments que estigmatitzen als treballadors estrangers i les seves famílies que va dels vells i cada vegada més desprestigiats tòpics del racisme biològic sobre la inferioritat innata de determinades "races", a uns altres, molt més subtils, que empren la diferència "cultural" per naturalitzar les asimetries que els afecten, col·locant-los a la disposició d'un mercat laboral inclement, minvats o privats dels seus drets i en una situació de vulnerabilitat crònica. Aquest paper excoent de la diferència cultural ha acabat per infiltrar-se en un cert elogi de la diversitat humana després del qual pot apreciar-se la capacitat de certs dispositius discursius negativitzadors de passar justament pel contrari del que són i per al que funcionen.

En efecte, els discursos ara com ara hegemònics que col·loquen en el seu eix els conceptes ja esmentats de multiculturalitat o interculturalitat, així com

un no menys confús elogi més estètic que ètic de les singularitats culturals –amb freqüència reduïdes a la seva caricatura folklòrica–, no només han acabat convertint-se en elements bàsics per a una trivialització de l'antirracisme mediàtic i institucional, sinó arguments estratègics amb vista a substituir el vell i desacreditat racisme biològic per un altre basat en el determinisme cultural. Aquest ús distorsionador del terme cultura ha servit per promocionar una imatge de la societat dividida en contenidors comunitaris exempts i tancats, organitzats a partir d'estructures cognitives i de costums més aviat impermeables, que no són pròpiament naturals, però que s'entenen com si ho fossin. Dins de cadascun d'aquests suposats cubículs culturals discrets, cada persona viuria immersa en un univers de significacions del qual, per definició, no voldria ni podria escapar, ja que les suposades idiosincràsies culturals actuen d'una manera molt diferent a la manera com el desacreditat racisme biològic sostenia que actuaven els codis genètics. Aquest discurs emfatitza sobretot la necessitat que les instàncies socials en què s'han de registrar uns màxims nivells d'unitat i homogeneïtzació social, associades a l'exercici de drets bàsics universals, no perdin mai de vista qui són alguns d'aquells a qui es pretén beneficiar, és a dir, quina és i en què consisteix una identitat d'alguna manera excepcional, que requereix per tant una aplicació de tals drets no menys excepcional.

No oblidem que la proposició bàsica en què se sustenta un sistema democràtic afirma que l'àmbit públic hauria de ser aquesta esfera en què es garanteix la solidaritat i que arbitra a partir de criteris de justícia la interdependència entre comunitats i individus. És a les àrees que li són pròpies –sanitat, habitatge, justícia, serveis socials, ensenyament– on es contempla hipotèticament el pas d'un estat com a funció-poder a un estat com a funció-servei, per al qual no hi hauria d'haver res més que éssers humans lliures i iguals que es beneficien d'un concepte d'administració estatal orientat per principis racionals d'universalització i totalització, és a dir, de superació de les segmentacions i els enfrontaments en una esfera realment accessible a tots. Aquests principis doctrinals queden del tot anul·lats quan certs usuaris són contemplats no com determinats per les seves contingències específiques, sinó per la seva "cultura", és a dir, per codis i pautes d'acció tinguts per immanents i que els fan incompetents del tot o parcialment per a un ús adequat de les prestacions universals que els concedeix com a conseqüència de la generositat d'aquest mateix sistema social que el maltracta. Una manera, com es pot apreciar, que la lògica d'exclusió pugui fer-se present i actuar en esferes que se suposa que haurien de ser d'inclusió sense excepcions.

Així doncs, tenim que són certs suposats condicionants culturals els que imposen el tracte particular que s'ofereix a col·lectius humans marcats amb

l'etiqueta ja per si mateixa estigmatitzant d'"immigrants", una etiqueta que no s'aplica a tots els estrangers, sinó només a aquells que, procedents de països més pobres, van arribar a atendre determinats requeriments d'un mercat laboral que ara, en temps de crisi, es desprèn d'ells en massa perquè els considera inservibles. Aquesta part de la població està formada per individus que, malgrat el que proclama la retòrica oficial i repeteix un cert antirracisme benintencionat, no són ciutadans, és a dir, no són reconeguts com a subjectes que l'àmbit jurídic-polític subsumeix com a subjectes de drets i deures, en un sistema institucional que identifica ciutadania i nacionalitat. Aquests no ciutadans se suposa que haurien de veure atenuat l'estat de desemparament legal al qual se'ls sotmet amb una sèrie d'atencions bàsiques de les quals fan ús sistemàtic i generalitzat i que els corresponen en tant que persones, al marge de la legalitat o no de la seva situació o, més ben dit, de la seva mateixa existència. Això últim és important i cal remarcar-ho, puix que una bona part d'aquestes persones reben la consideració –ja de per si mateix xocant– d'"il·legals", conseqüència de lleis d'estrangeria l'objectiu del qual –en contra del que s'afirma– no és regular l'entrada d'immigrants, sinó regular la seva presència al territori propi o, més ben dit, desregularitzar-los, convertir-los en un subproletariat indocumentat a mercè de la precarització laboral i la sobreexplotació que els espera.

L'excepcionalització "cultural" de l'anomenat *immigrant* és, doncs, la que permet solucionar la contradicció que implica que hi hagi éssers humans que, sense ser ciutadans, rebin, en tant que usuaris, cert tipus d'atencions que se sostenen amb diners públics. El ciutadà és, recordem-ho, la figura que encarna els principis d'igualtat i universalitat democràtica que s'allibera de la seva condició metafísica quan es concreta en tant que *usuari*, és a dir, individu que no només té dret, sinó que reclama i rep avantatges socials procurats per l'Administració per a fer possible l'equilibri entre un ordre social desigual i injust i un ordre polític que se suposa equitatiu. L'usuari es constitueix així en dipositari i executor de drets que s'arrelen en la concepció mateixa de civilitat democràtica en la mesura en què és ell qui, com si fos naturalment, rep els beneficis d'un mínim de simetria davant els avatars de la vida i la garantia que tindrà accés a les prestacions socials i culturals necessàries per a un elemental desenvolupament com a persona. L'àmbit públic és, llavors –o més aviat hauria de ser–, aquesta esfera en què un Estat garanteix la solidaritat i arbitra a partir de criteris de justícia la interdependència entre segments i individus.

De fet, el que trobem és que les múltiples exclusions que afecten els treballadors estrangers i les seves famílies en la vida social ordinària –treball, habitatge, relacions de veïnatge, etc.– i que s'atribueixen no a la situació social que pateixen, sinó a diferències culturals considerades substantives, tan sols es

veu compensada parcialment per una atenció pública que no els exclou plenament, sinó que més aviat els inclou de manera parcial i relativa no només per la seva situació legal anòmala, sinó també per aquelles mateixes raons associades a la singularitat psicològica derivada de “la seva cultura”, font d'handicaps que en tots els terrenys garantits per la suposada igualtat democràtica bàsica –escola, sanitat, justícia, serveis socials, ús de l'espai públic...– fan d'ells autèntics minusvàlids culturals.

Que algú esdevingui *usuari* sense que se l'hagi reconegut com un *ciutadà* implica una contradicció, puix que el servei públic al qual se li dóna accessibilitat constitueix, per principi, el vincle essencial entre l'Estat i la societat civil, en la mesura en què l'usuari és l'element estratègic d'una determinada manera d'entendre la democràcia administrativa i el desenvolupament contemporani del que un dia va ser l'Estat-providència com a instrument tutelar i de regulació social. En efecte, conceptualment, l'usuari és una figura que s'identifica amb el dret a demandar un ús particular i concret dels serveis d'una Administració que s'entén que existeix per posar-se a la seva disposició en tant que instància que salva i protegeix de les arbitriarietats i injustícies d'un ordre socioeconòmic basat en la desigualtat i que no deixa d'amenaçar-lo amb la desagregació social, és a dir, amb això que anomenem precisament exclusió, aquesta mateixa exclusió a la qual el propi ordenament polític-jurídic vigent el condemna.

2. La ciutadania, la democràcia i altres mites contemporanis

La vida quotidiana i el tracte que hi reben les classes populars procedents de la immigració només fa que proveir-nos de proves de fins a quin punt són pura ficció els llenguatges que al·ludeixen a una universalitat dels principis de ciutadania derivats de l'idealisme kantià, que considera desitjable i realitzable una concepció normativa de l'individu, atenta no a *com* o *qui* és cadascú, sinó tan sols a com ha de ser tractat en funció del que li passa i el que li cal. Totes les teories que, en nom d'aquest miratge, proclamen la necessitat d'una reformulació del vell republicanisme il·lustrat que doni cabuda a la nova “realitat multicultural” ignoren sistemàticament que la qüestió no és que una bona part de la població sigui diferent, sinó que senzillament és desigual. En efecte, l'ecumene de consens i igualtat que es proposa des de les propostes per a una renovació de la democràcia liberal que s'adapti al nou escenari “multicultural” prescindeix de l'evidència que l'horitzó igualitari promès pel projecte modern és irrealitzable en un context social que li nega o escamoteja a molts l'accés als recursos econòmics i a la participació política. En aquest marc, les pretensions

de l'ideal equitatiu modern constitueixen una quimera absoluta, una il·lusió infundada.

Efectivament, les regles genèriques que, inspirades en la Declaració Universal dels Drets Humans, orienten les normes jurídiques i les actuacions polítiques, no aconsegueixen desmentir, d'entrada, la brutal separació que totes les constitucions estatals estableixen entre les figures de *ciudadà* –avui assignat als membres de comunitats territorialment definides sota la sobirania d'un estat, atribut exclusiu i per tant exclouent– i *persona*, subjecte de suposats drets socials i civils innegables a cap ésser humà, sigui declarat o no estranger. Aquest és un pecat original, recordi's, que ja està inscrit a la Declaració de Drets, promulgat en la Revolució Francesa en 1789, que ja s'ocupava de distingir els seus destinataris entre “homes” i “ciudadans”, amb el benentès que no tots els éssers humans mereixien la condició de ciutadania i els privilegis que a aquesta se li reservaven, la qual cosa, per cert, converteix en tot un sarcasme que a Espanya s'imparteixin assignatures d'educació per a la ciutadania a uns escolars els pares dels quals no són i probablement no seran mai ciutadans. És cert que hi ha hagut qui ha posat sobre la taula una alternativa per a realització més generosa dels valors abstractes de ciutadania, fent-la aplicable no en funció de principis de nacionalitat, sinó de residència o veïnatge, una redempció relativa de l'exclusivitat que pretén combatre, que contínuament deixant-li a l'Estat la prerrogativa de distribuir discrecionalment el dret a residir, és a dir *a viure a*, sense preservar ni tan sols als seus beneficiaris de l'amenaça constant de ser expulsats. Una ciutadania universal hauria de correspondre en realitat, no al principi de nacionalitat, ni tampoc al de residència, sinó simplement al d'existència.

Intents d'aquesta naturalesa expressen les bones intencions dels qui creuen de forma acrítica en les virtuts de l'ètica democràtica i el sistema polític que li és propi i estan persuadits que no és possible adaptar-la a l'heterogeneïtat cultural que han propiciat els fluxos demogràfics, postulant en aquest sentit la necessitat de noves formes tant d'administració com de pacte, capaces de donar cabuda als qui prèviament s'ha marcat com inexorablement diferents. A això li correspondrien al seu torn figures d'un cosmopolitisme desancorat o la vindicació de la naturalesa composta de les nacions, com si a la vella identificació territori-cultura hagués substituït la de territori-pluralitat, en la qual l'homogeneïtat exigible en la població a controlar ja no s'obtingués per mitjà d'una cosmovisió comuna, sinó de la mà dels valors mostrats com a universals de la civilitat i la ciutadania. Crides en pro d'una revisió del projecte polític modern com les esmentades, amb l'objectiu de generar alguna cosa així com una democràcia cosmopolita, ignoren les desigualtats socials reals i, sobretot, que la ciutadania no és un títol honorífic basat en l'amor cívic, com pretenen,

sinó un estatut legal que, des de la invenció de l'Estat-nació, és reservat en exclusiva als propis de la nació i que, per tant, és el principal instrument legal per a l'exclusió d'aquells que no posseeixen el privilegi de la nacionalitat.

De tot això, se'n deriven paradoxes inevitables. Una d'elles, d'ordre general, és que la noció moderna de *ciudadà* –és a dir, persona amb dret a tenir drets– hagi servit com a baluard per assegurar la pervivència de desigualtats premodernes. Una altra, és el conjunt de les que cada constitució nacional suposa, com la que implica, posem per cas, que la Constitució espanyola consagri, en el seu article 14, “la igualtat dels espanyols”, la qual cosa implica de manera automàtica que els qui no ho siguin no gaudeixin d'aquest privilegi, de manera que s'estableix un diferencial incompatible amb l'esmentada Declaració Universal dels Drets Humans proclamada per l'ONU el 1948 i vigent en l'actualitat, que estableix de manera inequívoca en el seu primer article que “tots els éssers humans neixen lliures i iguals”. Si la llei principal ja imposa una desigualtat fonamental insuperable, no pot sorprendre que l'aplicació d'altres lleis de rang inferior converteixi a milers d'éssers humans en víctimes legals d'un tracte excoent sancionat amb el màxim rang institucional.

La ciutadania es converteix així en una falsa utopia realitzada, en la mesura que els drets suposadament universals són vetats als qualificats com a “estrangers” o, com a molt, en la pràctica, són concessions que una part de la població no es podrà pagar. Ara bé, tot això en el si d'una bombolla conceptual dominant contra la qual no es podria combatre ideològicament, constituïda com està per invocacions a principis considerats indiscutibles i obvis, tals com la diversitat cultural, la pau, la concòrdia entre civilitzacions, el diàleg, la sostenibilitat... Arran de terra, no obstant això, en el plànol del real, la justícia global, la identitat ciutadana compartida, la participació política i el progrés moral queden al descobert davant la crua evidència del triomf final ja no només de l'exclusió social, sinó de la depauperació a la qual es veu condemnada una part important de la societat.

3. El nou racisme universalista: el racisme democràtic

Per tot arreu veiem proves de fins a quin punt tenia raó Claude Lévi-Strauss quan deia que era urgent racionalitzar l'antirracismo alliberant-lo tant del vici de la seva trivialització com de les seves inclinacions moralitzadores.³² Són aquestes dues tendències –la banalització i el moralisme– les que estan donant

32. Lévi-Strauss, C. (1982). *El pensamiento salvaje*. Mèxic: FCE.

motiu a un ús creixent dels referits conceptes de *multiculturalisme* o *interculturalitat* per a emascarar dinàmiques d'exclusió que hem vist que afecten una part important de la població constituïda per persones que han arribat als països anomenats "desenvolupats" des d'uns altres més pobres per treballar i que ara sofreixen una doble exclusió: com a treballadors sense feina i com a estrangers sobrants. De la mateixa manera que l'epítet "immigrant" ha servit per escamotejar l'existència d'un nou proletariat i que la creixent etnificació de la mà d'obra ha portat un llenguatge que diu "cultures" on fins a fa no gaire hauria dit "classes socials", el protagonisme concedit a la diversitat cultural com a assumpte d'interès públic ha servit per solapar o esbiaixar tot tipus de greuges socials i desemparaments administratius.

Això és important, ja que permet contemplar una dimensió especialment perversa de la tendència de les ideologies racistes a camuflar-se sota disfresses que no només oculten la seva vocació en darrer terme excloent, sinó que aconseguen nivells màxims de subtileza hipòcrita passant i essent reconegudes com el contrari no tant del que són en si, sinó del que fan o fan fer. Aquest és precisament el cas de les implicacions no sempre apreciades d'un cert antirracisme commemoratiu i molt atent a la seva pròpia espectacularització que està servint per satisfer la mala consciència d'unes classes mitjanes que es van beneficiar objectivament de la fràgil situació dels treballadors estrangers, l'explotació dels quals va ser en bona mesura la clau del que fins no fa gaire va ser el seu confort. Es tracta d'un antirracisme que es proclama sobretot "tolerant", que en el fons es distingeix poc de la intolerància del racisme groller i vulgar, però que és considerablement més hàbil a l'hora de legitimar aquests mateixos mecanismes d'exclusió social que tant semblen escandalitzar-lo.

Aquestes dues postures –la "intolerant" i la "tolerant"– no són massa diferents i ambdues coincideixen que el que importa és considerar la diversitat cultural no com el que és –un fet i prou–, sinó com una font de greus problemes que requereixen una resposta adequada i enèrgica. La posició intolerant és la que han mantingut sempre les ideologies explícitament racistes, ja siguin fidels al model clàssic del racisme biològic, ja sigui sota les noves modalitats basades en l'ús excloent del terme "cultura". L'altra actitud, la "tolerant", és la que han fet seva les institucions, els mitjans de comunicació i les majories socials degudament ensinistrades per mitjà de l'educació en valors i les assignatures i campanyes de ciutadania. Aquesta postura, que proclama les virtuts de la comprensió i l'obertura a un "altre" prèviament alteritzat, ha acabat col·locant-se a la base discursiva de la majoria de moviments i organitzacions antiracistes, com a mínim de les afins i sostingudes des de les institucions polítiques. Aquesta pseudoideologia consisteix en proclamacions benintencionades contra una

amença racista reduïda a l'activitat dels partits o grups acusables de xenòfobs, però que rares vegades assenyala amb el dit els mecanismes socials de dominació vigents. Aquest antirracisme afectat es tradueix en grans gales mediàtiques contra la xenofòbia, hiperactivitat denunciadora, professionalització de la lluita contra la discriminació, proliferació de clubs de fans del multiculturalisme, etc.

Ambdues postures –la intolerant i la tolerant– coincideixen del tot a l'hora de concebre determinats conflictes com a conseqüència de posicions civilitzadores que se suggereixen incompatibles o mal ajustades, conflictes que l'antiracista virtuós està convençut que quedarien com a mínim alleujades si els actors socials augmentessin els seus nivells d'empatia i intensifiquessin la seva mútua comunicació, a la vegada que es pot estar segur que el veritable racista és sempre aquest altre fora de control al qual el delata la seva incapacitat de fer servir un llenguatge políticament adequat. Per descomptat que els uns i els altres es posen d'acord a considerar la “cultura” assignada a cadascun dels segments socials més o menys mal avinguts com l'origen dels seus contenciosos, evitant qualsevol explicació social, econòmica o política en el diagnòstic de les diferents situacions de xoc. Són les identitats, i no els interessos i les ubicacions socials, el que concorre en la vida social –es repeteix– i, per tant, la causa del que succeeix passa a ser instal·lada no en les injustícies i les pràctiques marginadores, sinó en malentesos culturals resolubles a través del diàleg i la reconciliació entre les parts.

I és aleshores quan veiem entrar en joc aquestes invocacions derivades d'una concepció apolítica, aeconòmica, asocial i ahistòrica, banal en definitiva, de la cultura, que suscita una allau de materials teòrics i discursius que alimenten l'esperança que els problemes socials reals quedin resolts tan sols plantejant-los correctament en un pla purament llibresc. A més, d'aquesta ingent producció literària, també es prodiga el que és gairebé una indústria d'ofertes acadèmiques en forma de màsters, cursos, cursets, seminaris, congressos, tallers..., destinats a analitzar l'heterogeneïtat de la societat, de manera que es dispensen tot tipus de pedagogies tant escolars com a mediàtiques l'objectiu de les quals és alligonar els educands i el gran públic en general sobre com convé administrar moralment la diferència ignorant les desigualtats reals. Mai es deixa de sostenir que són els conflictes derivats de la concepció del món de cadascun dels sectors presents amb interessos específics en la vida social el que ha de preocupar i el que ha de motivar mobilitzacions promocionades institucionalment –festes de la diversitat, setmanes de la tolerància, jornades interculturals, fòrums de les cultures– que estimulen les bones vibracions del públic. Tot per entendre i donar a entendre que la societat és diversa, però que aquesta diversitat, desproveïda de qualsevol concomitància política, social o econòmica, la podem

digerir com un espectacle amable i exemplaritzant, una permanent lliçó ètica de com s'administra el conflicte fent-lo callar.

Lecturas recomanades

Les derivacions del que podríem anomenar la ficció democràtica, és a dir, la il·lusió d' un règim polític-jurídic neutral i garant de la igualtat, apareixen contemplades en:

Silveira, H. (ed.) (2000). *Identidades comunitarias y democracia*. Madrid: Editorial Trotta.

Mezzadra, S. (2005). *Derecho de huida*. Madrid: Traficantes de Sueños.

Ens trobem davant d'un nou racisme paradoxalment exhibit com a antiracista. Ha rebut diferents qualificatius per subratllar la subtileza amb què desplega els seus discursos i justifica les seves accions: racisme cosmopolita, racisme de la tolerància, racisme elegant, racisme democràtic... Es tracta de modalitats del que en la pràctica és una intel·ligent articulació de diferencialisme i d'universalisme, la qual cosa equival a dir ara com ara entre el ja al·ludit racisme diferencialista, hereu del desacreditat racisme biològic i que empra el valor *cultura* com a comodí i excusa, i el nou racisme universalista, que substitueix les velles concepcions sobre la superioritat de la civilització cristiana i occidental per l'idealisme dels drets humans i la igualtat cívica. L'eficàcia d'aquest nou registre doctrinal resideix en la seva hipocresia en proclamar-se encarnació privilegiada de principis morals que ignora en la pràctica. La dualització social, sobretot en un context de crisi econòmica com l'actual, aconsegueix els seus màxims nivells, la igualtat democràtica mereixeria ser desemascarada en qualsevol moment com una ficció, el racisme està servint més que mai per estructurar la força de treball tant activa com de reserva..., i sobretot, el que es reclama no és més justícia, sinó comprensió i una certa simpatia estètica cap a aquest altre minoritari al qual els dispositius de classificació dominants ja s'han encarregat d'alteritzar i minoritzar. El discurs de la comprensió i la tolerància entre diversos aconsegueix, per aquesta via i dolçament, realitzar el somni daurat que tots els totalitarismes sempre han intentat imposar, i que és el de l'abolició de la lluita de classes en nom de la reconciliació sentimental entre antagònics.

El paper de les institucions de poder en relació amb aquest desplaçament del conflicte social de la *classe* a la *cultura* és estratègic. Des d'instàncies ofi-

cials es planteja la qüestió per mitjà d'una doble argumentació. En primer lloc, s'afirma que la immigració és un problema i es descriu en què consisteix aquest problema, i s'insinua com el principal o un dels més importants que pateix el país. Per a aquesta finalitat es projecta una imatge que procura sobredimensionar els conflictes i que remarca els seus aspectes més melodramàtics i truculents. Un cop les institucions i la premsa al seu servei s'han autoconvençut i han procurat convèncer el gran públic que hi ha un motiu per a l'ansietat col·lectiva, s'encarreguen d'apuntar com ens hem de protegir i mirar d'atenuar el problema que prèviament –com a mínim pel que fa a les dimensions que se li presumeixen– ha inventat, assegurant-se que en aquesta tasca quedaran preservats els fonaments humanístics de la nostra civilització i donant per descomptat que cap solució als problemes plantejats per la “invasió” d'immigrants que patim prescindirà d'un escrupolós respecte als drets humans i als valors democràtics constitucionals.

Aquest doble discurs –les institucions com a preocupadores i preocupades pel suposadament alarmant problema migratori– contrasta amb pràctiques administratives que consisteixen no només a garantir sinó a també a institucionalitzar l'explotació, la marginació, la injustícia, la segregació i un nombre indeterminat de variants de la relegació que afecten especialment els sectors més vulnerables de la població, entre ells els treballadors i treballadores estrangers en una situació irregular crònica, víctimes d'un doble marcatge social denegatori com a pobres i com a forasters il·legítims. Així doncs, els poders assumeixen la tasca d'inquietar la població amb una situació d'emergència nacional per culpa de la immigració, encara que tranquil·litzant-nos fent-nos creure que tot està sota control i no ens apartarem mai dels nostres principis morals fundadors. Al mateix temps, no obstant això, es converteixen en instruments a la disposició de l'arbitrarietat sistemàtica i generalitzada en contra dels treballadors estrangers i les seves famílies. D'una banda, el discurs sobre les “bones pràctiques”, de l'altra, a les antípodes, les pràctiques reals.

Lectura recomanada

Aquest tipus d'intuïcions relatives a la sagacitat del nou racisme pot seguir-se en:

Palidda, S. (2009). *Razzismo democratico*. Milano: Agencia.

González Alcantud, J.A. (2011). *Racismo elegante*. Barcelona: Ediciones Bella-terra.

Als nous proletaris –tant si treballen, com si busquen ocupació o la crisi els ha exiliat als territoris de la marginació social i la delinqüència– és a qui toca la pitjor part en una dinàmica d'acumulació i increment de les taxes de beneficis capitalistes que mostra els seus aspectes més feroços en temps de crisis. Lluny de fer res per corregir lleis injustes o de perseguir les pràctiques empresarials basades en l'explotació laboral o l'especulació immobiliària, lluny de rectificar la tendència al desmantellament general dels serveis públics, avui les produccions ideològiques institucionals reprenen la seva ambigüitat intrínseca i parlen sobretot de “diàleg entre cultures”, “obertura a l'altre”, “pluralitat cultural” i altres invocacions abstractes, fent un elogi de les bones vibracions que en el fons propicien la possibilitat d'un racisme flexible que inclou o exclou segons les necessitats del moment polític i que resulta ideal per a processos de reajustament del mercat laboral i de retallades que converteixen els serveis públics en un bé escàs. Vet aquí en què consisteixen avui les noves formes de racisme, l'argúcia fonamental de les quals consisteix a fer-se passar pel contrari del que són en realitat.

4. L'estigmatització cultural dels/les joves

Les estadístiques mostren des de fa temps fins a quin punt els i les joves de classes populars pateixen exclusions greus que els fan inaccessible, entre altres drets, la incorporació al mercat laboral o el gaudi d'un lloc on viure. Aquesta postergació estructural que dificulta o fa inviable la seva plenitud com a éssers humans autosuficients apareix amb freqüència dissimulada amb altres tipus marcatges negativitzadors aparentment derivats no tant de la seva ubicació desaventajada en l'organigrama social, com de les adhesions culturals que protagonitzen o que se'ls atribueix, com si d'alguna manera la font dels seus problemes hagués de trobar-se en les maneres de fer, pensar o dir particulars, o, si es prefereix, de l'ús que fan de codis de valoració i acció que resulten de o deriven cap a desviacions morals o psicològiques que han de ser rectificades sigui com sigui.

Lecturas recomanades

La criminalització i patologització dels joves de barris populars a Anglaterra apareix analitzada, per al cas britànic, en el llibre d'Owen Jones (2012) *Chavs. La demonización de la clase obrera*. Madrid: Capitan Swing. Per a les revoltes en les perifèries franceses, vegeu Allèsi Della'Umbria (2006) *¿Chusma?* Logroño: Pepitas de Calabaza.

És sabut que l'últim segle ha registrat l'emergència d'un continent cultural específicament juvenil, associat al pas d'una societat tradicional que, seguint a Margared Mead, anomenaríem postfigurativa –els joves heretaven el passat– a una altra de prefigurativa, en el sentit que el que reben els joves com a herència és sobretot el futur. Això fa dels i les joves experimentadors de fórmules de conducta que la societat en el seu conjunt acabarà assumint com a pròpies o no. Es tracta del que s'ha definit com a subcultures o quasicultures juvenils, que funcionen a la manera de noves formes d'etnicitat –vet aquí el seu reconeixement mediàtic mentre que “tribus urbanes”–, ja no basades en vincles religiosos, idiomàtics, territorials, costumaris o històrics, sinó més aviat en paràmetres estètics i escenogràfics, en xarxes comunicacionals en comú i en l'apropiació del temps i de l'espai per mitjà d'un conjunt d'estratègies de ritualització permanent o eventualment activades. Cadascuna d'aquestes microcultures juvenils es correspondria llavors a una *societat*, és cert, però a una societat en què la col·lectivitat humana que les constitueix ha renunciat a una altra forma de legitimització, arbitratge i integració que vagi molt més allà de l'exhibició pública d'elements estilístics: vestimenta, dialecte, alteracions corporals, pentinat, gestualitat, formes d'entreteniment, pautes alimentàries, gustos, ideologies amb freqüència difuses.

El que ara es destaca és que el que en principi no eren sinó marques de distinció poden convertir-se, i es converteixen a causa d'aquest biaix, en marques d'infàmia, atès que aquests joves autodiferenciats a partir de les seves posades en escena se situen amb freqüència al centre de discursos i pràctiques estigmatitzadores. Així, per exemple, la «violència juvenil» apareix al centre d'una atenció pública que accepta i fins i tot segrega autèntiques llegendes urbanes sobre quadrilles de joves que s'expressen preferentment a través d'una agressivitat gratuïta i malaltissa. La premsa no deixa de parlar d'aquests joves violents com els causants de tot tipus de danys en diferents escenaris: manifestacions, zones d'oci, concerts de rock, edificis abandonats, barris perifèrics... Com a res-

posta a aquesta situació que se suposa preocupant es convoquen simposis que reuneixen especialistes en la matèria: psicòlegs de l'adolescència, antropòlegs i sociòlegs urbans, polítics, perits en seguretat ciutadana. En paral·lel, els mitjans de comunicació recreen taxonomies proveïdes per aquests experts, a partir de les quals s'ordena als joves en subgrups més o menys desafiadors. Es tracta d'ordres classificatoris en els quals es parla de grups que o bé no existeixen o bé són subcultures juvenils imaginades com a fraccions incomunicades entre si, els membres de les quals viurien una suposada uniformitat mental, conductual i indumentària, imitant l'imaginari mosaic cultural que componen les no menys imaginàries comunitats tancades d'immigrants. És des d'aquest sistema de representació que s'assignen responsabilitats «tribals» a tot tipus de crims, agressions, baralles multitudinàries, saquejos o destruccions. Tot això es concreta en informes especials i reportatges periodístics que són com monografies etnogràfiques caricaturitzades. Cada «tribu» té els seus costums, els seus vestits típics, els seus ritus, les seves creences, les seves jerarquies, el seu territori...

Lectura recomanada

Wacquant, L. (2010). *Castigar a los pobres*. Barcelona: Gedisa.

L'autor ha sistematitzat de manera brillant l'atenció punitiva sobre la joventut dels barris empobrits.

És des d'institucions vinculades al manteniment de l'ordre públic que s'encarreguen informes com el que un grup de sociòlegs va elaborar a principis de 1993 per al Govern Civil de Barcelona sobre les «tribus urbanes» actives a Catalunya, abundantment recollit en el seu moment per *els mitjans de comunicació* com a certificació "científica" de causa justificada d'alarma social. En aquest treball els joves eren classificats en moteros, *skin heads*, sinistres, *psycho-billys*, *punks*, *heavies*, *rockers*, *mods*, *hooligans*, *maquineros*, *b-boys*, *hardcores*, *okupes*... Una fitxa recollia els seus «trets distintius»: edat dels seus components; activitats –«oci i nomadisme», «música i concerts» «roba», «ball», «pintades», «marginalitat», «normals»–; nivell de conflictivitat –«elevat», «contingut», «escàs»...–; ideologia –en la majoria de casos «contradictòria». En les Jornades sobre Ideologia, Violència i Joventut, celebrades a Logroño el juny de 1998 organitzades per la Direcció General de la Guàrdia Civil, s'establia que «de todos los grupos juveniles que han ido apareciendo en nuestra sociedad hay cuatro

que se denominan violentos: skinhead, nacional bakaladeros, punkis y sharps. [...] Existen otros grupos urbanos, tales como los rockers, bikers, mods, heavies, skaters (sic), rapers, siniestros, ciberpunks, ciberhippies, bakalaeros (sic), jóvenes flamencos (sic), los grunges, b-boys, que no utilizan la violencia para significarse como grupo».

La premsa ratifica de manera regular aquest imaginari social que sospita de l'existència de tribus amenaçadores que actuen en la jungla urbana. Els moteros han estat barrejats amb el tràfic d'armes i de drogues, com va quedar de manifest a Barcelona, amb els Ángeles del Infierno jutjats a mitjan 2000. Els *heavies* solen ser mostrats com a fanàtics de músiques hiperagressives, que usen habitualment la violència per comunicar-se entre ells i amb la resta de la societat. Amb freqüència els veiem implicats en pràctiques satàniques i macabres, sacrificis d'animals, profanació de tombes o orgies en els cementiris. Els *punks* van centrar l'interès de la premsa i la policia durant els 80 i principi dels 90 com a responsables de tot tipus de desordres a Anglaterra, però també a Catalunya, per exemple, on van ser acusats dels greus altercats a Tàrraga el 1991, que van culminar amb l'incendi de la seu de l'Ajuntament. És curiós que la connotació al mateix temps ètnica i alarmant de l'estètica punk en l'actualitat se subratlli amb l'aplicació als seus detentors d'un sufix gentilici basc: *punkarras*.

La simple activitat d'oci nocturn també ha estat motiu de tot tipus d'inquietuds, derivades d'una suposada afició convulsiva dels joves a l'alcohol i les drogues de disseny. A principis de la dècada dels 90 s'estenen disturbis en diferents ciutats espanyoles –els més importants van ser els de Càceres a l'octubre de 1991— com a conseqüència de decisions governatives d'avançar l'horari de tancament dels bars nocturns. A la pèssima reputació del que es va dir fa anys “ruta del bakalao” als voltants de València, se li van afegir en iniciar-se el nou segle diferents incidents aïllats a l'entrada de discoteques o *after hours*, que van mobilitzar les conegudes consideracions pseudosociològiques orientades a posar límit a un espai de violència i llibertinatge. La celebració de grans “botellons” en diverses ciutats espanyoles –una forma extrema d'usdefruit de l'espai públic per part dels joves— s'ha col·locat en els últims anys al centre de les preocupacions públiques i d'actuacions administratives amb freqüència repressives, de vegades tan greus com les quals van ocasionar una gran batalla campal al Raval de Barcelona el març de 2006. Amb motiu de la tragèdia de la festa d'Halloween al Madrid Arena el 2012 es van repetir tot tipus de tòpics sobre una joventut esgarriada lliurada a l'hedonisme i a la festa irresponsable.

Altres presumptes evidències han volgut confirmar, en l'imaginari mediàtic-policial i per a les majories socials, fins a quin punt està justificada avui la identificació sistemàtica entre els epígrafs “violència juvenil” i “violència urbana”.

La insistència periodística en demonitzar l'independentisme d'esquerres basc, associant-ho a la *kale borroka* o lluita de carrer i directament al terrorisme, és la conducció a l'extrem d'aquesta tendència a mostrar com a violenta i inacceptable qualsevol impugnació frontal de l'ordre de coses dominant. Els okupes representen brutícia i desordre i han estat recurrentment presentats com a practicants de la guerrilla urbana. Des de mitjan 90 i fins ara, desallotjaments policials de centres socials han desencadenat altercats greus, de manera que la policia rep el dret i fins a l'obligació de considerar sospitosos –i ha arribat el cas d'identificar o detenir– qualsevol jove que ostenti una “estètica okupa”.

Des de l'eclosió dels moviments antiglobalització a la fi del segle passat s'ha generalitzat una nova rúbrica –la d'antisistema– que, sense que ningú s'ocupi de definir-la, serveix per encotillar tota l'oposició política antagonista, a la qual es titlla automàticament de “violenta” i que ha arribat a ser aplicada massivament a les multituds d'indignats i indignades que van ocupar els carrers i places de ciutats de tot el món al llarg 2011 i 2012. Aquesta denominació –antisistema– va començar a atribuir-se als manifestants que van protagonitzar les grans mobilitzacions antiglobalització de finals dels 90 i principis del 2000 –Seattle, Göteborg, Gènova, Praga, Niça...– i després, una dècada després, als de les concentracions contra els efectes de la crisi a Londres, Barcelona, Madrid, Atenes o Roma. L'assenyalament d'una minoria de joves com “els violents”, encarregats de provocar disturbis en les manifestacions, està servint per criminalitzar bona part de la dissidència política, però el que ens interessa aquí és subratllar com la identificació d'aquestes suposades minories rebels per la premsa i per la pròpia policia es duu a terme a partir de paràmetres que permetrien calibrar la perillositat d'un jove a partir del seu *look*. Vet aquí l'altre qualificatiu encara més despectiu que mereixen aquests joves: “perroflautas”.

Això pel que fa a joves l'estètica dels quals els converteix en sospitosos de ser agressius per culpa de la seva hiperpolitització. A l'altre extrem podem veure com aquesta mateixa reputació d'exercitants d'una violència al mateix temps *juvenil* i *urbana* s'aplica a altres joves, però en aquest cas del tot despolititzats, que duen a terme destruccions irracionals que no reclamen cap justificació ideològica. Exemples d'aquestes violències sense idees estan essent els disturbis que han estat tenint lloc als suburbis francesos des de finals dels 80 –amb el gran esclat general de la tardor de 2005–, que han estat atribuïts de forma preferent a *casseurs* o “destrossadors”, associats a l'estètica rapera. Per la seva banda, les bandes conformades sobretot per joves d'origen llatinoamericà a Espanya també han estat focalitzades com a origen de tot tipus d'activitats criminals organitzades, sobretot a partir de la projecció periodística dels Latin King a partir de principis dels 2000, amb episodis tan espectacularitzats com el

dels disturbis d'Alcorcón el gener de 2007. Els greus motins a Londres i a altres ciutats angleses el 2011 van servir per demonitzar els joves de barris obrers, agrupats ara sota l'etiqueta *chavs*, estètica i moralment emparentats, posem per cas, amb els qui reben el títol genèric despectiu de *quillos/as*, fills i filles de l'antic proletariat castellanoparlant que va poblar els cinturons vermells catalans, equivalents al seu torn als *pelaos* o *chanis* en altres comunitats espanyoles, o els *ouaich* francesos. En tots aquests casos, la mescla de menyspreu i por que desperta aquesta tipologia de joves és al seu torn la superposició i la summa d'identitats cadascuna de les quals ja assenyalava negativa i negadorament els seus detentors: jove, habitant de barris pobres, fill/a d'obrers, estranger/a.

També és eloqüent el cas dels *skins*. Els demòcrates benpensants no han sabut veure que les seves proclamacions contra la tantes vegades airejada amenaça dels *skinheads* no deixava d'obeir una lògica típicament estigmatitzadora. El racisme queda, gràcies a ells, reduït a l'activitat abjecta d'una minoria perfectament localitzada. Controlada, però mai del tot eliminada atesos els seus beneficis simbòlics, permet mantenir sota control una desviació moral de la qual apareixen com detentors exclusius, la qual cosa fa que els conflictes racistes puguin ser presentats com un assumpte que dirimeixen entre si diferents reduïdes de marginació social. Finalment, l'"efecte skin" permet mostrar el racisme que se'ls atribueix com una més de les conseqüències perniciososes que comporta l'assentament d'immigrants. En canvi, se sap que la majoria de caps rapats no van començar a ser racistes i violents fins que la pressió de l'opinió pública va acabar per fer-los acceptar la imatge que d'ells circulava i que els feia encarnar el mite del «violent total», ideal per a salvaguardar la bona consciència de la ciutadania «normal» i per desresponsabilitzar les institucions i les lleis injustes del seu paper central en la postergació d'immigrants, gitanos o pàries urbans en general. Insistent que els *skins* eren perillosos, es va acabar aconseguint no només que molts *skins* acabessin sent-ho de debò, sinó sobretot que un bon nombre de perillosos acabessin adoptant trets *skins* per tal de fer notar que n'eren.

Totes aquestes espècies d'ètnies d'edat serveixen per a enquadrar-hi una joventut sempre a punt de convertir-se en matèria pel que s'anomena "justícia juvenil". Aquesta és una mostra més de l'ús d'aquest adjectiu per conceptualitzar l'excepcionalitat crònica que afecta els i les joves de les classes populars. En realitat tots aquests marcatges –*skins*, *chavs*, *latins*, *heavies*, *antisistema*, *okupes*, *rockers*, *punkarras*, *quillos*...– conformen una trama de nominacions pejoratives que s'aplica en una població de protomaleantes, percebuts com si estiguessin a un pas de ser abduïts pels mecanismes de control penal sobre els desposseïts, objectius de polítiques de prevenció no de l'exclusió, sinó de la desviació i la

indisciplina; destinataris d'un "treball social" que aspira a redimir-los fins i tot abans que delinqueixin. És en aquest territori on es fa palpable la cooperació necessària entre la gestió mercantil social i la gestió policial de la pobresa, ja que la primera exigeix i obté de la segona la labor de mantenir els joves dels barris populars enclaustrats en alguna cosa així com un gegantesc camp de concentració virtual, envoltats de murs i filats invisibles i custodiats per agents estatals –de l'empleat social al policia– que els mantinguin sota el permanent escrutini d'un gran dispositiu de contenció preventiva.

Ens trobem aleshores, en efecte i com es pot veure, davant una codificació anàloga que serveix per encapsular els treballadors estrangers i les seves famílies en el seu respectiu compartiment ètnic o religiós. En aquest cas, un entramat classificatori pseudoètnic s'aplica als joves, especialment als de classe obrera, exclosos del mercat laboral, sense recursos econòmics, abocats al fracàs escolar i amb unes perspectives de mobilitat social nul·les, i que en alguns casos descobreixen en el desafiament i fins i tot en la violència els únics recursos a mà per expressar la seva impotència i la seva frustració, una violència excepcional que no és sinó un pàl·lid reflex de les violències quotidianes que suporten. Les conseqüències materials, en forma de ràbia, de l'atur, de la decepció escolar, de la negació del dret a la llar pròpia, de l'absència de futur professional, poden passar a ser representades com el resultat de l'obediència cega a inèrcies i pautes culturals –en el sentit d'estilístiques o relatives a la detenció o manca de valors– que determinen irrevocablement i de manera negativa la conducta real dels joves. I és així que el que eren meres marques de distinció al servei de l'autoenclaustrament de certs joves, passen a ser marques que adverteixen públicament d'una fatalitat cultural que els exclosos arrossegueu amb ells i fa d'ells éssers exclouïbles. L'ordre de les inclinacions i les aparences, inicialment assumida per alimentar una lògica de la distinció identitària, ha acabat constituint-se en eix d'una altra lògica ben diferent: la de la sospita i la ignomínia.

Una vegada degudament "etnificats", marcats a ferro roent per la seva maledicció cultural, els joves no tenen problemes derivats del desaprofitement de les expectatives, d'un futur professional difícil o inexistent, de la vida en barris maltractats, de la hiperprecarietat laboral o de la desocupació crònica, del preu de l'habitatge o de condicions socials altament negatives. Cap responsabilitat per a un capitalisme que s'ha tornat més brutal, més global i a la vegada més elàstic i per ventura més arterós que mai i que es permet mostrar la misèria i la marginació com una constel·lació discontinua d'excepcions i patologies. Els joves, i molt especialment els de classes socials empobrides, són –es diu– un «problema cultural», en el sentit d'associat a desestructuracions familiars, auge del consumisme, desafeccions generacionals, fracàs de l'escola o crisi de valors..., i

un problema que acaba desembocant en rebel·lies sense causa de tot tipus que passen d'individuals a col·lectives i organitzades en enquadrar-se en bandes o "tribus urbanes" i, d'aquí, a envestides contra un ordre social al que fan objecte d'un odi insensat. D'aquí la violència que segreguen aquests/es joves en la seva vida quotidiana, les agressions gratuïtes, els enfrontaments entre colles, els cíclics esclats de vandalisme que desolen les perifèries o els centres urbans, assumptes que, vista la impotència de les famílies, l'escola o els psicòlegs, tan sols poden resoldre adequadament la policia i els jutges.

Activitats

1. Feu un seguiment a la premsa diària de notícies en les quals apareixen etiquetes amb efectes directa o indirectament estigmatitzadors, tals com a "minoria ètnica", "antisistema", "immigrant", etc. Detectar si, entorn seu, s'organitzen pressuposicions sobre la naturalesa "culturalment" determinada de l'activitat d'aquells/es als qui s'aplica.

2. Dur a terme un buidatge de materials institucionals —textos d'educació en valors, manuals de bones pràctiques, etc.— en els quals s'aprecii el recurs a nocions abstractes tals com a "ciutadania", "respecte a la diversitat cultural", "tolerància", "diàleg entre diferents", "convivència", fins i tot "exclusió social", etc. Debate i argumentar a partir d'aquests fins a quin punt se superaria la desagregació o l'assetjament que pateixen certes persones i grups amb una conducta més virtuosa per part de tots. Quins altres elements o factors estructurals caldria tenir en compte?

Bibliografia

Della'Umbria, A. (2006). *¿Chusma? A propósito de la quiebra del vínculo social, el final de la integración y la revuelta de otoño de 2005 en Francia*. Logroño: Pepitas de Calabaza.

González Alcantud, J.A. (2011). *Racismo elegante. De la teoría de las razas culturales a la invisibilidad del racismo cotidiano*. Barcelona: Bellaterra.

Jones, O. (2012). *Chavs. La demonización de la clase obrera*. Madrid: Capitán Swing.

Mezzadra, S. (2005). *Derecho de fuga. Migraciones, ciudadanía y globalización*. Madrid: Traficantes de Sueños.

Palidda, S. (2009). *Razzismo democratico. La persecuzione degli stranieri in Europa*. Milán: Agencia X.

Silveira, H. C. (ed.) (2000). *Identidades comunitarias y democracia*. Madrid: Trotta.

Wacquant, L. (2010). *Castigar a los pobres. El gobierno neoliberal de la inseguridad social*. Barcelona: Gedisa.

De què estan exclosos/privats els “exclosos socials”?

Juan Sáez Carreras

Nunca antes ha habido un número tan reducido de personas equivocadas que hayan ejercido un efecto tan devastador sobre tantas personas a la vez.

Susan George. *La trampa de la deuda: Tercer Mundo y dependencia*.

Tal com ha apuntat José García Molina a l'inici d'aquest llibre, la noció d'exclusió, i les altres nocions amb les quals està relacionada, ha posat de manifest com en són de polièdrics el concepte i les seves significacions. Les múltiples oportunitats que la societat actual ofereix a les persones en diverses esferes de la vida personal i social es creuen i s'entrecreuen amb la persistència de riscos i amenaces. Tinguem com a referent conductor de les nostres reflexions una de les moltes definicions d'exclòs social: “aquellas personas que se encuentran fuera de las oportunidades vitales que definen las conquistas de una ciudadanía social plena”. (Tezanos, 2001: 138).

És cert, realitats socials i econòmiques, així com dinàmiques polítiques tan complexes com difícils de precisar, configuren diverses formes de precarització i vulneració que poden afectar subjectes individuals i col·lectius, privant-los de la satisfactòria realització tant de les seves necessitats bàsiques com dels drets essencials que els assisteixen. Privacions que amenacen, en última instància, la realització dels seus projectes de vida. Malgrat els avenços esdevinguts en matèria de benestar i drets humans es fan paleses borses de pobresa material, vital i cultural –sobretot en aquests temps en els quals en la nostra geografia s'han ampliat i aprofundit les fragmentacions socials– que porten al fet que moltes persones i col·lectius no comptin amb els recursos necessaris per a dur a terme de manera efectiva una ciutadania plena, informada i conscient dels seus drets i deures responsablement assumits.

Reprenem la pregunta amb la qual acabàvem l'apartat anterior: Què és allò de què són privats els individus i els grups quan parlem de la seva exclusió? Una resposta, almenys d'entrada, és evident: els *exclosos* són privats de certs continguts, drets, necessitats, béns o serveis. O, amb un altre llenguatge, els *exclosos* socials són apartats del gaudi de certs beneficis als quals té dret, com les necessitats bàsiques que els permeten desenvolupar-se humanament i social. Una altra resposta remet als enfocaments i perspectives (històrica, política, econòmica i ètica) que van associades a les polítiques i a l'exclusió. Aquesta és una resposta més complexa.

1. Qui són els exclosos?

Són molts els subjectes individuals i col·lectius que es troben exclosos o en situació de esdevenir-hi a causa dels factors de risc i desprotecció en què es troben immersos. La llista podria ser molt llarga i diversa. En aquest sentit, la majoria d'estudiosos reconeixen la complexitat de tota tasca que desitgés establir una tipologia dels vulnerables i exclosos, i són conscients de la dificultat de trobar criteris sòlids per realitzar-la amb rigor. Tot i això, s'han dut a terme diversos intents de categorització. Per tenir una imatge inicial, i esbiaixant qualsevol intenció exhaustiva, Carmen Bel Adell ens aproxima a la qüestió mitjançant una relació tan indicativa com insuficient, però que permet al no avisat de fer-se una imatge comprensiva de la rellevància del tema.

Todos aquellos que por decreto del poder económico son declarados población sobrante, los sin techo, mendigos, sin hogar, transeúntes, sin ocupación, parados sin subsidio, parados, subocupados, empleados precarios, los sumergidos temporales, jóvenes en busca de la primera ocupación, subocupats, precarios y vulnerables; los sin escuela o absentistes, los que sufren fracaso escolar; las personas encarceladas, la minoría gitana, los inmigrantes sin papeles; los sujetos sin afecto, los o las sometidas a tráfico sexual, violencia doméstica, mujeres e infancia maltratada, prostitución femenina o masculina, quienes consumen y son dependientes de drogas que menguan severamente sus posibilidades personales y sociales; quienes no poseen recursos básicos; las madres solteras, jubilados y pensionistas con rentas bajas o sin ellas; otros sectores que quedan excluidos y marginados simplemente por razón de sexo, etnia o edad; amplios colectivos femeninos, inmigrantes, refugiados, exiliados, desplazados, enfermos crónicos, personas solas, jóvenes y niños, que no caben en un mundo como el actual. (Bel Adell, 2002: 10).

Aquesta relació ens sembla molt limitada. De fet, en primer lloc, caldria no categoritzar amb excessiva generalitat ni buscar patrons comuns a tots els exclosos d'aquest món. Les maneres com van arribar a les situacions, la subjectivitat amb què aborden els processos pels que arriben a sentir-se fora del sistema o dels subsistemes als quals tenen dret, tota aquesta dinàmica és decididament multidimensional. Els processos d'exclusió operen en diferents escales perquè l'exclusió no és lineal, ni té efectes només en la mateixa dimensió o factor que la va impulsar sinó que pot atènyer totes les dimensions humanes (econòmiques, relacionals, personals, etc.). Totes aquestes qüestions redueixen les possibilitats de construir una tipologia sòlida o unívoca, capaç de donar raó de ser dels diversos individus, grups i comunitats que es diuen en situació d'exclusió.

Més congruent sembla, si s'observa la proposta d'alguns investigadors, tractar d'elaborar certes tipologies locals que responguin a les realitats de les situacions vitals de les persones implicades. Aquest ha estat l'intent de Zayas –intent no exempt d'enunciats dels perills de reificació– que formalitza la seva proposta a partir de diversos criteris, dels quals destaquem aquells que la tipifiquen i la diferencien d'altres intents similars.³³ En primer lloc, és una tipologia construïda des de baix, és a dir, des dels propis grups d'exclusos, evitant tant dissenys previs i generals com classificacions abstractes. En segon lloc, sorgeix contextualitzada en les localitats on aquests individus i grups, per les causes i factors que l'investigador identifica en la seva exploració, es troben en situació d'exclusió. Així, en diverses taules annexes que convidem a revisar (pàg. 16 i seg.), ja que ens és impossible recrear-la aquí per la seva amplitud, Zayas utilitza quatre categories per construir la seva tipologia (agents entrevistats, grups reals d'exclusos, factors d'exclusió i influència de la posició geogràfica) sobre l'exclusió social a les poblacions de Màlaga i Melilla. Aquest plantejament el comparteix Cernadas en el seu treball sobre els “sense sostre” com a paradigma de l'exclusió social. En ell proposa una tipologia basada en les causes o fenòmens que han portat a aquestes persones a la situació en la qual es troben, i on pot observar-se que “tanto las situaciones de partida como las trayectorias personales son difíciles de agrupar en categorías simples y obedecen un amplio conjunto de situaciones personales que nos trae más hacia la individualización que hacia la agrupación”.³⁴ En aquest sentit, s'insisteix en la multicausalitat i en el desencadenament d'un variat nombre d'esdeveniments més o menys dramàtics per a la vida de la persona que l'“empenyen” cap a aquesta condició de persona sense sostre. Com en el cas de Zayas, Cernadas presenta la seva pròpia tipologia construïda des de l'experiència particular de les persones afectades.

2. De què estan exclusos els exclusos socials? Privacions i ruptures

Tipologies apart, la veritat és que la meitat de la població mundial es veu afectada, amb intensitats i variables, per tot un seguit d'incompliment de drets, de necessitats no cobertes i de béns fora d'abast, que els impedeixen o limiten la seva possibilitat de millora i promoció. I això esdevé no només en països

33. Zayas, S. (2013). Una posible tipología de exclusión social: aproximación al caso de Málaga y Melilla. Disponible en <http://pendientedemigracion.ucm.es/info/ec/jec7/pdf/com5-7.pdf>.

34. Cernadas, A. (2011). La exclusion social en los grandes núcleos urbanos y el acceso a los servicios públicos por parte de las personas sin techo. Ponencia presentada en el X Congreso de AECPA: La política en la red, Murcia, del 7 al 9 de septiembre, pàg.8.

del sud, en zones subdesenvolupades, sinó també en geografies avançades i països amb un important nivell de progrés. L'exclusió s'ha globalitzat a causa de la seva multidimensionalitat, aspecte que dificulta enormement fer un mapa precís de les privacions concretes. Potser també, perquè un dels trets que la caracteritzen és el fet de ser processual, és flux i dinàmica en una estructura –sempre està present, justament perquè s'ha globalitzat– on els que pateixen exclusió no només els costa molt ascendir, sinó que poden i solen entrar en aquest moviment descendent.

Lectura recomanada

Herzog, B. (2011). Exclusión discursiva. Hacia un nuevo concepto de la exclusión social. *Revista Internacional de Sociología*, vol.69, 3, 607-626.

L'àmplia exposició de subjectes fràgils que la relació d'Adell mostra ens dóna una idea de la gravetat del problema. Gravetat que s'accentua si es pensa en la manca de respostes davant de la naturalesa dinàmica i líquida de les societats i els seus permanents moviments en contextos i circumstàncies d'índole econòmica, política, social i cultural. D'acord amb aquest fet, les polítiques socials que s'han anat formulant al llarg de la història d'un país o de continents com Europa, van adquirint diferents formes i estils d'acord amb el tipus d'Estat que les dissenya i les impulsa. Atès que ens detindrem en profunditat en aquesta temàtica de les polítiques en el capítol següent, ens limitarem ara a tractar de fixar els models dominants de política social en la realitat europea. També a vincular aquestes polítiques socials als individus que es fan creditors de les seves prestacions i serveis. Procedirem, finalment, a reconduir la qüestió mitjançant l'ús d'un altre concepte utilitzat en els estudis i discursos sobre l'exclusió social: el de ruptura.

2.1. Polítiques, subjectes i privacions

Per a la primera tasca podem prendre com a referència la tipologia presentada per A. Rizo, relativament àmplia i centrada en la Comunitat de Madrid.³⁵ En ella l'autora identifica els següents col·lectius:

35. Rizo López, A. I. (2006). ¿A qué llamamos exclusión social? En *Polis: Revista de la Universidad Bolivariana*, 5 (15).

Dones amb càrregues familiars no compartides	1.- Mares solteres 2.- Abandonament de família 3.- Separades 4.- Divorciades 5.- Amb cònjuge hospitalitzat, emigrat, empresonat... 6.- Àvies i ties amb nens a càrrec 8.- Famílies nombroses
Aturades i aturats de molt llarga durada	9.- Dones menors de 45 anys 10.- Homes menors de 45 anys 11.- Dones majors de 45 anys 12.- Homes majors de 45 anys
Majors de 65 anys i malalts entre 18 i 65 anys sense pensió o solament amb pensió assistencial	13.- Malalts o discapacitats pobres entre 18 i 65 anys 14.- Majors de 65 anys amb càrregues familiars
La gent al carrer	15.- Transeünts 16.- Captaires 17.- Sense sostre 18.- Homes i dones al carrer, majors de 40 anys i dedicats a la prostitució
Els aïllats	19.- Alcohòlics 20.- Psiquiàtritzats 21.- Bohèmia i faràndula
Joves toxicòmans, judicialitzats i medicalitzats	22.- Toxicòmans i extoxicòmans 23.- Presos i expresos 24.- Malalts de SIDA i altres 25.- Prostitució masculina i femenina 26.- Joves d'alt risc de famílies sense IMI (Ingrés Mínim d'Inserció o Integració)
Ètnia gitana	27.- Xabolistes 28.- Gitanos no espanyols (romanesos, portuguesos)
Exclosos rurals	29.- Ancians sense recursos o a càrrec de familiars 30.- Jornalers
Immigrants estrangers	31.- Països de l'est d'Europa 32.- Africans 35.- Hispanoamericans 34.- Altres

Paga la pena reprendre, pel fet d'estar basada en un altre criteri, l'exploració de López Hidalgo, que utilitza com a fil conductor de les seves anàlisis l'articulació de necessitats i drets, que és per a ella el binomi inseparable que constitueix i legitima el sentit principal de les polítiques socials, a les quals vincula la idea de béns, sense prèvia divisió analítica i, partint d'aquesta pressuposició, elabora una taula de polítiques socials en funció del contingut i dels subjectes recep-

tors o destinataris dels mateixos.³⁶ Les privacions que els exclosos senten són les que un ciutadà integrat gaudeix gràcies al fet que forma part d'un sistema o subsistema o no n'ha estat estat expulsat.

Necessitats, béns, drets	Continguts de política social (en funció de les necessitats/privacions dels subjectes).
Feina/Ingressos	<ul style="list-style-type: none"> - ingressos mínims - indemnització per desocupació - salari mínim - assegurança de malaltia - pensió de jubilació - jornada laboral - sindicació - condicions de treball - ...
Educació/Cultura (béns de desenvolupament i promoció)	<ul style="list-style-type: none"> - sistema educatiu (tots nivells) - sistema de beques - finançament activitats culturals - ...
Higiene/Salut	<ul style="list-style-type: none"> - sistema sanitari - higiene pública - ...
Assistència/Promoció	<ul style="list-style-type: none"> - necessitats "residuals" d'aturats, eventuals i permanents: ancians, nens, disminuïts, dones, etc.
Urbanisme/Habitatge	<ul style="list-style-type: none"> - creació d'equipament urbanístic - finançament d'habitatges familiars (total o parcial) - reglamentació de distribució d'espais
Temps Lliure/Oci (béns de desenvolupament i promoció)	<ul style="list-style-type: none"> - vacances pagades - equipaments recreatiu-culturals

En aquest succint quadre es pot visualitzar com sorgeixen, es dissenyen i es desenvolupen en l'Espanya que es democratitza i constitucionalitza, una tipologia de polítiques pensades per a la satisfacció de necessitats de diverses poblacions, subjectes individuals i col·lectius. Les polítiques socials orientades per aquests dos criteris de necessitats i drets atenent a les diverses dimensions humanes (salut, ocupació, educació...) constitueixen un exemple evident de

36. López Hidalgo, J. (1992). *Los Servicios Sociales*, Madrid, Narcea, pàg. 91 et seq.

com la intervenció política en el terreny social és el lloc de la possible materialització de l'acció social, l'espai on es juga la difícil relació entre drets, necessitats i béns així com els recursos per satisfer-los. El que no sempre s'aconsegueix o, per dir-ho amb una altra expressió, el que cosa costa d'aconseguir, a causa de variables de diferent tipus, a interessos i poders que a l'hora tant d'aprovar-les, com de planificar-les i de dur-les a terme perquè siguin gaudides, no arriben a concretar-se als territoris i a les situacions que les necessiten. O en paraules més quotidianes: a hores d'ara, en el nou segle, en el qual els estats i mercats han insistit a adoptar la filosofia del pensament únic i globalitzador amb els efectes que tots coneixem, no deixa de ser una gran i terrible paradoxa confiar que les polítiques socials resolguin el greu problema de les múltiples formes d'exclusió. Sobretot quan coneixem la instrumentalització que se n'ha dut a terme en escenaris econòmics deplorables i en parlaments polítics marcats per l'ambició sense límits abans que per la vocació de servei de la ciutadania (Sen, 1999). Atesa la necessitat urgent i peremptòria de tants i tants de gaudir dels sistemes i subsistemes als quals tenen dret, Bauman (2001) dirà "millor això que res". Contràriament, liberals radicals i menys radicals, s'oposen al fet que l'Estat i els governs hagin de garantir, a través de les seves polítiques socials, el compliment dels suposats drets socials dels ciutadans. El liberalisme extrem, el que ha estat abanderat per filòsofs com Robert Nozick, arriba a l'extrem d'assegurar, a manera d'exemple, que els discapacitats no poden exigir més del que tinguin, encara que no tinguin res, perquè no tenen dret a res que no hagin adquirit o heretat per si mateixos en la llibertat que els ofereix el sistema.

2.2. Escenaris, ruptures i pèrdua de béns

La noció de *ruptura* amb un sistema o subsistema permet plantejar el que els exclosos perden quan es produeix aquesta situació. La noció de *béns* remet a les expectatives humanes que les persones es creen pel simple fet de viure en societat. Alguns estudiosos de l'exclusió han preferit seguir aquest camí. Bel Adell (2002), per exemple, explica les situacions d'exclusió associant-les a "una triple ruptura" en la qual conflueixen tres tipus de factors (estructurals, socials i subjectius), amb les conseqüents pèrdues inhabilitants i motivacionals que fragilitzen els dinamismes vitals de les persones. Tres escenaris, tres àmbits que es juxtaposen, se sobreposen i es retroalimenten, de manera que provoquen que algunes persones, grups o poblacions accedeixin als beneficis socials que ofereix la societat.

El primer escenari de ruptures i pèrdues és l'estructural. Configura el que es denomina "el nostre entorn excloent" i aclareix que, abans de res, l'exclusió és

una qualitat del sistema i, per tant, una qüestió social arrelada en l'estructura social. És en aquest circuit dinàmic en el qual es produeixen pèrdues i privacions fonamentals com la *sortida del mercat laboral* (i les seves múltiples seqüeles referents a la cobertura de necessitats i/o l'exercici de drets: desocupació, subocupació, ocupació precària; i els seus efectes personals, de difícil identificació atesa la seva naturalesa eminentment subjectiva), tenint en compte la centralitat que té el treball en les nostres vides; *el desequilibri en la distribució de la renda*, que "intensifica el empobrecimiento y revela la imposibilidad de universalizar los bienes más preciados que configuran las expectativas sociales" (Bel Adell, 2002: 6); i la desprotecció social que es produeix quan els exclosos queden fora d'una estructura vinculada, normalment, al món del treball.

El segon escenari, el *social*, apareix fragmentat, inarticulat i atomitzat, la qual cosa provoca la fragilització de les solidaritats de proximitat, la possibilitat de deslligament de les xarxes naturals a les quals les persones pertanyen i la desprotecció que tal refugi ofereix. Per ventura no són provocadors de pèrdues i privacions, les desafiliacions, de la família i d'altres unitats de convivència, en contextos on l'individualisme i l'atomització s'han imposat?; s'ha trencat definitivament l'articulació individu-comunitat i, per tant, la cohesió entre les classes populars que servien de ciment social fins a l'extrem de desaparèixer els vincles sòlids i afeblir-se les afeccions comunitàries?; què ha ocorregut amb la cultura popular de les comunitats i associacions veïnals que van ser capaces de crear teixit relacional i vertebrar interessos connectats i arrelats al ritme dels pobles?

La *pròpia subjectivitat* configura el tercer escenari assenyalat per Bel Adell. Un escenari personal travessat per afeccions, emocions, manques relacionals i de tot un seguit de privacions relacionals molt difícils de categoritzar però que –com ja afirmaven García Roca (1995) i Tezanos (2001)– erosionen els dinàmics vitals i impedeixen el moviment, la creació de sentiments (d'afectivitat, confiança, identitat, reciprocitat, autoestima...) i acaben generant crisis existencials i la reducció d'expectatives de present i futur amb els consegüents efectes desmotivadors i dessocialitzadors.

Aquests tres escenaris, convergents, mostren que l'exclusió no és un fenomen accidental o provisional sinó estructural i instal·lat en la medul·la del sistema. L'exclusió forma part del seu funcionament general. Retroalimentant-se, aquests escenaris són causa de privacions i buits existencials. Des d'aquest punt de vista, els processos d'exclusió social parlen tant de la incapacitat per exercir els drets socials com de la insatisfacció, privació o vulneració de les necessitats i l'accés a tot un seguit de béns socials i culturals.

Donant continuïtat a aquesta noció, García Roca va abordar anys abans la noció de ruptura que hi està relacionada:

La experiència contemporànea de la exclusió ha de posar-se en relació con tres autèntics seïsmos, que originan circuits excluyentes como ondas expansivas sobre el resto de la sociedad. Se trata de un virus mutante que combina en su interior diferentes elementos de muy distinto origen; alguno de carácter estructural o sistémico, otros de tipo relacional o contextual y los terceros que se domicilian en el sujeto, en su capacidad de amar y de esperar, de desear y de soñar. Existen, pues, tres *constelaciones* de la exclusión: el orillamiento de una organización, la desafiliación de unas relaciones sociales y la desmotivación personal. La exclusión es la radicalización de la pobreza; es la pobreza allí donde ésta se convierte en desgarró personal, en desafiliación colectiva y ruptura cultural. (García Roca, 1995: 50)

La primera ruptura la produeixen una organització i un sistema que expulsa persones i grups invertint la seva orientació inclusiva, mentre el benestar social formulat pels estats i les seves polítiques promet la incorporació de diversos sectors socials: però aquest viatge en el qual viatgen els més vulnerables i precaris es troba desenganxat de la locomotora de la inclusió. Aquest desenganxament produeix privacions irrenunciabls, però també irreversibles, del món del treball -“*el conflicte capital-treball*” inicia una fase en què la productivitat del capital creix sense treball i el que és bo per al capital no ho és per al treball” - en el qual la pèrdua d’ocupació, de sous residuals, de compensacions escombraries per la labor realitzada pels vulnerables per trobar un lloc en la societat i afrontar manques i necessitats passa a sentir-se com a amenaça perquè el tren ni tan sols està en marxa.

La segona ruptura té a veure amb la manera de ser i d’estar en el món, amb l’escenari de les relacions. La fragmentació social, la individualització i l’atomització condueixen, sense perdre de vista els altres múltiples factors citats anteriorment, al trencament dels nexes relacionals per la presència massiva i amenaçadora de la desafiliació en totes les xarxes de relació social: la privació de les xarxes familiars, veïnals, amistoses, etc., suposen la pèrdua de protecció i seguretat contribuint a la construcció de contextos inhabilitants i desvinculadors. Les xarxes actuals, en termes socials, no proveeixen protecció ni seguretat ni llibertat sinó desancoratge dels territoris de pertinença i, el que és pitjor, incapacita per organitzar-se en cèdules de suport i solidaritat en lluita contra l’exclusió i la pobresa.

Una i altra ruptura estan relacionades amb la tercera, que implica la subjectivitat, aquella que significa la destrucció dels dinamismes vitals i el sorgiment de patologies mentals, les anomenades patologies de la subjectivitat, que promouen la “falta de confiança en si mateix, la inseguretat i incapacitat de lluita, la crisi d’identitat personal.” (García Roca, 1995: 52).

2.3. L'educació com a bé i la seva privació

L'educació és un bé social bàsic al qual tenen dret totes les persones; és una necessitat i també una capacitat. No cal insistir en aquesta afirmació per convèncer-nos que aquests diferents significants atribuïts a l'educació són verçosos, de la mateixa manera que és indiscutible que moltes persones, de diferents edats, estan privats d'aquest bé cultural i social. Aquesta privació remet a la noció d'exclusió educativa contextualitzada com a subsistema en un escenari global que anomenem exclusió social. L'expressió exclusió educativa sol utilitzar-se per al·ludir a aquells problemes educatius considerats propis de el "fracàs escolar", és a dir, d'aquells que surten del sistema educatiu sense haver adquirit els aprenentatges bàsics. Les polítiques educatives parteixen del reconeixement del dret essencial que tota educació bàsica de qualitat ha de garantir a tots els subjectes, per imperatius polítics, socials, culturals i ètics, la seva inclusió i la seva incorporació als entorns on habiten.

Lectures recomanades

Per a aprofundir en les relacions entre exclusió social i exclusió educativa:

García Molina, J. (coord.) (2005). *Exclusión social/ exclusión educativa: lógicas contemporáneas*. Xàtiva: Institut Paulo Freire.

Escudero, J.M. i Sáez, J. (coords.) (2006). *Exclusión social/exclusión educativa*. Múrcia: Diego Marín.

No obstant això, tornem a trobar l'espai de tensió entre el que és i el que ens sembla que hauria de ser, si ens atenim a dret i a llei; tensió entre la realitat i els desitjos, entre el que ocorre i el que ens agradaria que esdevingués. Està assumit el principi que l'educació és un dels béns fonamentals que posseeix l'home, un dels factors més influents a l'hora de construir la trajectòria dels individus, de la mateixa manera que s'entén que la seva privació i manca produeix desigualtat social i exclusió.

Las carencias educativas son, por tanto, un factor más que nos puede ayudar a entender cómo se produce y reproduce las situaciones de pobreza, ya que la exclusión absoluta o relativa del sistema educativo contribuye a generar desigualdad entre los miembros de la sociedad, incidiendo negativamente en aspectos tan relevantes como las posibilidades de promoción social, la búsqueda de empleo, la adquisición de nuevos conocimientos para desenvolverse en una

sociedad tecnificada y, en definitiva, en todos aquellos procesos que ayudan a las personas a hacer frente a la incertidumbre que genera un mercado laboral y un sistema social en continuo movimiento. (López de la Nieta, en Informe FOESSA, 2011: 371).

L'Informe se centra en l'educació formal i tracta d'abordar el tema de l'exclusió educativa tenint com a referent els nivells educatius assolits per la població tenint en compte que, en una societat credencialista, el principal recurs obtingut és la qualificació obtinguda i certificada a través d'aquest sistema. Per això convé fer algunes consideracions. En primer lloc, convé recordar que els processos d'aprenentatge no són patrimoni exclusiu de l'escola ni del sistema educatiu reglat en el qual s'instal·la. Encara que l'Informe és conscient d'aquest fet aquest és un moment oportú de reivindicar altres possibles vies d'educació de la població, com és l'educació social. Com s'ha posat de manifest, és possible que les activitats educatives més enllà de l'escola puguin ser més nombroses i també eficaces: si s'accepta que l'educació social com a professió i pràctica emergeix i es manté vinculada a l'exclusió social, es troba a faltar que l'Informe no hagi dedicat un espai important a analitzar els assoliments o fracassos de les accions dels educadors socials en els seus respectius entorns laborals.

En segon lloc, la utilització d'indicadors que serveixen per marcar els nivells d'absentisme escolar o de fracàs escolar suposa treballar amb conceptes més que problemàtics i analíticament dubtosos, si s'exceptuen dades quantitatives com les d'esbrinar els percentatges d'abandonament escolar primerenc i la seva entrada, deducció causal, a la franja dels alumnes en risc d'exclusió educativa. Fet que, a més de no explicar molt més, no acaba de confirmar-se del tot -encara que pugui ser una tendència- ja que, com tots sabem i com el propi Informe reconeix, moltes persones amb baixos nivells educatius aconseguen tenir una integració social plena. Potser, el que més limita les possibilitats d'obtenir visions profundes d'estudis de naturalesa macro és la necessitat d'acudir a tècniques i procediments d'obtenció d'informació que finalitza en tants per cent i en correlacions causals tan precipitades com a qüestionables. Les connotacions de termes tan difusos com el de "fracàs escolar" no poden acabar ocultant realitats que estan afectant el baix rendiment de molts sistemes educatius amb els resultats insatisfactoris que l'autora d'aquest capítol de l'Informe no descobreix.

Per tant, es pot concloure que *exclusió educativa* és un significant que fa referència a pèrdues, manques i privacions que generen desavantatges en el propi terreny educatiu però que no suposa, per se, per lògica causal, que aquest fet sigui la causa ineluctable de l'exclusió social. Però justament perquè no aconseguim comprendre la veritable causa d'aquests resultats, la majoria de polítiques

de reformes pedagògiques, més enllà o més ençà del joc polític amb els seus diversos interessos, no s'han mostrat pertinents per a afrontar l'exclusió social i educativa al nostre país.

L'articulació de l'exclusió social i l'educativa suposa tenir present una sèrie de matisos sense els quals no es poden entendre les subtils formes del segon tipus d'exclusió, ni el caràcter relacional d'aquests conceptes. Cal reclamar la utilització de models multifactorials per a comprendre amb solidesa les estructures, condicions i dinàmiques que la produeixen. El que no es posa en qüestió respecte d'aquest bé, almenys teòricament per part d'una societat que pretén ser democràtica, és que l'educació es considera un dret fonamental de la ciutadania, la qual cosa suposa que tota ella n'ha de gaudir, atès que el que està en joc és el desenvolupament satisfactori de les capacitats intel·lectuals, emocionals i socials dels subjectes disposats a formar-se extensivament i intensivament a fi d'interpretar el seu temps i la seva cultura, desenvolupar capacitats i competències per entendre el món i poder circular-hi amb graus acceptables d'autonomia i llibertat. Per tant, ningú dubta que l'educació té valor en ella mateixa, i els efectes que promouen la seva manca sempre seran negatius en la mesura que les seves seqüeles -polítiques, econòmiques, culturals, socials i personals- ho són per a tot projecte humà.

Reprenquem la pregunta que ha donat títol a aquest apartat: de què es priva als exclosos de l'educació? Obviant les diferències entre educació escolar i social, per utilitzar expressions tan comprensibles com problemàtiques i necessitats d'aclariments, i centrant-nos només al substantiu educació, tractarem d'apuntar algunes pèrdues i privacions que sorgeixen o poden sorgir de la seva manca. La pregunta anteriorment plantejada propicia dues altres preguntes conseqüencials: quin tipus d'educació ha de considerar-se com un bé bàsic, com un dret fonamental? I, com a resultat d'aquesta primera interpel·lació, quins tipus d'aprenentatges són els que responen a aquesta concepció essencial de l'educació? Qualsevol de les dues interrogacions demana exploracions sòlides i detingudes que no són fàcils de dur a terme en aquest espai. Malgrat tot, ens atrevim de la mà de les nostres lectures i reflexions, a deixar caure una possible relació, per descomptat aproximativa, limitada i oberta, d'aquells continguts i aprenentatges que tota persona hauria d'aprendre. Si no s'incorporessin aquests sabers les persones es veurien privades de drets i béns rellevants, objecte d'inclusió educativa. Alguns d'ells, són, doncs: l'habilitat per comprendre i usar informació escrita així com per reflexionar sobre textos, imatges i paraules; domini de la gramàtica; capacitat d'identificar, comprendre i raonar sobre diversos aspectes de la seva cultura i la dels altres; saber utilitzar conceptes i modes d'operació matemàtics; capacitat de decisió per afrontar diverses situa-

cions, demandes o problemes; conrear i desenvolupar competències personals com la curiositat, la motivació, l'entusiasme, l'autoestima, la comunicació, la iniciativa i la confiança; desenvolupar competències socials i interpersonals; dominar les noves tecnologies de la informació i la comunicació, així com diferents idiomes per a un món que es troba globalitzat i interconnectat; destreses per aprendre a pensar, analitzar, contrastar, sintetitzar, resoldre problemes després de saber plantejar-los... En resum, parlem de totes aquelles perícies que li permeten a un ésser humà una vida digna congruent amb drets, deures i responsabilitats.

L'exclusió educativa té a veure, doncs, amb la privació d'adquisició i desenvolupament de capacitats cognitives i instrumentals, de continguts i processos necessaris per a possibilitar una vida més rica, autònoma i lliure, que tot ciutadà desitja. Aquest ampli ventall de coneixements, habilitats, actituds i capacitats ens poden servir de criteris de referència -sense deixar de costat altres que contribueixin a la millora de la qualitat de vida sense danyar la dels altres- per parlar amb cert rigor de què són privats o inclosos els nostres estudiants en el seu pas pels centres i espais on s'eduquen. El debat entorn d'aquestes qüestions pot ser apassionant. El mateix que convida a aclarir nocions rellevants en aquesta col·laboració: hem citat amb molta freqüència la noció de necessitat, i a ella dedicarem els propers apartats.

3. Què són les necessitats bàsiques?

En un altre lloc (Sáez i García Molina, 2006: 207-211) abordem el concepte de *necessitat bàsica*. Entre elles incloem l'educació com una de les necessitats inexcusables i fonamentals a la llum de les idees i propostes d'alguns estudiosos de les necessitats com Walzer, Nussbaum, Doyal, Dieterlen, Escudero... En aquesta ocasió tornem, de forma succinta, sobre algunes d'aquelles reflexions, especialment les que tenen a veure directament amb l'educació, però ens endinsem en aportacions d'altres referents que enriqueixen les anàlisis d'aquesta noció tan significativa per comprendre el revers de l'exclusió social (no oblidem que el concepte de "necessitats bàsiques" és un element fonamental que ha de ser atès per qualsevol política social).

Diversos organismes internacionals (entre ells l'OCDE, la UNESCO, el BM...) reconeixen quatre categories de necessitats fonamentals associades als drets de l'home:

- Primera: les necessitats relacionades amb el fet de comptar amb uns mínims necessaris per al consum familiar i personal com l'aliment i l'habitatge;

- Segona: les necessitats que tenen a veure amb l'accés a serveis essencials com la salut, l'educació, el transport o l'aigua potable;
- Tercera: les necessitats relatives al món del treball i a la remuneració deguda i justa;
- Quarta: les que concerneixen el gaudi d'un entorn saludable i humà, de llibertats cíviques i la capacitat de participar en la presa de decisions socials i polítiques.

Per als nostres objectius tractarem de donar una visió succinta de les dues posicions enfrontades al debat sobre el que són les necessitats. Posteriorment, seleccionarem i analitzarem l'obra de Martha Nussbaum i Amartya Sen, dos representants de la perspectiva dominant en el territori del saber. Finalitzarem aquest apartat esbossant les línies mestres d'un estudiós d'aquestes qüestions en el context espanyol: Juan Manuel Escudero.

3.1. Dues posicions sobre les necessitats bàsiques

En l'agitat debat sobre la noció de necessitats bàsiques i les seves diferents traduccions o posicions es pot detectar la presència de diverses posicions. En destaquem dues de fonamentals, per allò de presentar-se com a radicalment oposades a l'hora d'entendre les necessitats.

Una és l'anomenada "posició universalista", aquella que considera que les necessitats són universals i s'apliquen a qualsevol ésser humà independentment de la seva història i cultura. Aquesta posició és defensada per pensadors com Rawls, Nussbaum i Doyal. El seu punt de vista o criteri associa les necessitats al concepte de justícia. Una institució és justa quan no practica cap distribució arbitrària entre les persones en l'atribució dels drets i deures. D'aquesta manera és just que la societat compensi els individus per allò del que no se'ls pot fer responsables. El concepte de *política social* entra per aquesta via a connectar, a més d'amb el de *necessitat*, amb la qüestió dels drets que tot ciutadà té dret a gaudir.

La segona posició considera que les necessitats són relatives a les circumstàncies històriques i culturals de cada nació i geografia. És la denominada "posició relativista" teoritzada per Michael Walzer. La missió d'un Estat és la de proporcionar, a través d'una adequada política distributiva, ajuda financera a les comunitats ètniques per, quan es troben en una cultura diferent, realitzar programes d'educació bilingües i serveis de benestar que tinguin una orienta-

ció de grup.³⁷ Aquesta posició rebutja la noció de necessitats associada a preten-sions universalistes ja que això suposaria no tenir present les particularitats de cada cultura. Per als teòrics d'aquesta posició no és el mateix distribuir els béns que les persones desitgen, que allò que els funcionaris creuen que necessiten els ciutadans aplicant determinat tipus de polítiques.

3.2. La concepció de Martha Nussbaum

Una de les perspectives que més imposa els seus supòsits al debat sobre les necessitats és aquella que les associa a les capacitats. En el seu text sobre capaci-tats humanes i justícia social, a distància de les posicions relativistes i teorizant sota l'esperit essencialista, Nussbaum parla de les funcions més importants de l'ésser humà que, atès que són identificades, han de servir per a dissenyar i apli-car les polítiques socials. Els dos supòsits per fonamentar la seva teoria de les funcions humanes són: sempre reconeixem els altres com a humans, malgrat les diferències de temps i lloc, i hi ha consens general, àmpliament compartit, sobre certes característiques i trets humans que són consubstancials per a la constitució d'una forma de vida humana. La manca de satisfacció de les ne-cessitats bàsiques són un retard per al desenvolupament i la millora de l'ésser humà. Per això és fonamental proveir-les a través dels mitjans necessaris.

Per Nussbaum (1998: 72) les funcions bàsiques són nombroses i consti-tueixen una guia crucial per construir una teoria de la justícia més distributiva des de la qual implementar les polítiques públiques. Presentem a continuació la relació que aporta la pròpia autora; si bé la nostra taula ha estat elabora-da a partir de la llista que ens proposen Nussbaum (1998) i Nussbaum i Sen (2002).

Necessitats	Capacitats
Tenir bona salut.	Poder viure fins al final d'una vida hu-mana completa.
Estar suficientment alimentat.	Evitar el dolor innecessari i perjudicial
Tenir allotjament i llibertat de movi-ment.	Usar els cinc sentits, imaginar, pensar i raonar.

37. Poden llegir-se sobre aquest tema els interessants textos de: Walzer, M. (2001). *Guerra, política y moral*. Barcelona: Paidós; i Dieterlen, P. (2001). Derechos, necesidades básicas y obligación ins-titucional. A A. Ziccardi (coord.). *Pobreza, desigualdad social y ciudadanía: los límites de las políticas sociales en América Latina*. Buenos Aires: CLACSO-FLACSO, 13-21.

Tenir experiències plaents.	Formar-se una concepció del bé i comprometre's en una reflexió crítica sobre la planificació de la pròpia vida.
Imaginar, pensar i raonar.	
Relacionar-se amb persones i coses fora de nosaltres mateixos.	
Estimar a els qui ens estimen i es preocupen de nosaltres. Sentir penes per la seva absència.	
Viure amb i per a altres éssers humans.	
Comprometre's en diverses formes d'interacció familiar i social	
Viure preocupat per animals, plantes i el món de la naturalesa.	
Riure, jugar, gaudir d'activitats recreatives.	
Viure la pròpia vida i la de ningú més en el propi entorn i context.	

Enfront dels partidaris del relativisme en les teories de les necessitats, Nussbaum conclou sobre la seva proposta teòrica amb el contrapunt que el grup de necessitats bàsiques esmentades en aquesta taula és tan ampli com per incorporar diferències culturals i socials. Una política social no ha de guiar la conducta dels ciutadans, sinó procurar que aquests adquireixin els recursos, les condicions necessàries i les competències bàsiques (Nussbaum, 1998: 72) per cobrir les seves necessitats bàsiques. Aquestes són, doncs, considerades capacitats a partir de les quals les persones compleixen les seves funcions davant la privació i la manca. De quina manera es veu convocada l'educació és una qüestió que abordarem posteriorment.

Lectures recomanades

Gough, I. (2007-2008). El enfoque de las capacidades de M.Nussbaum: una análisis comparada con nuestra teoría de las necesidades humanas. *Papeles de Relaciones Ecosociales y Cambio Global*, n.100, pàg.77-202.

3.3. La concepció d'Amartya Sen

Una altra de les perspectives sobre necessitats bàsiques més reconeguda és la d'Amartya Sen, en realitat el primer teoritzador d'aquest enfocament. En un text trencador (Sen, 2001) en el qual, en caracteritzar l'actual enfocament de l'exclusió, assenyala els seus matisos diferencials amb les anàlisis tradicionals de la pobresa, fa referència als tres grans valors de la revolució francesa –igualtat, fraternitat i llibertat– per aclarir determinats fets relacionats amb les recerques sociològiques. El primer aclariment insisteix a recordar que va ser la *pobresa material* el focus històric preferent de les anàlisis sobre les desigualtats; la segona emfatitza que els estudis més recents organitzats al voltant de l'exclusió tracten d'assenyalar i desvetllar les dimensions i els efectes de la *pobresa vital*, aquestes formes de vida i condicions tan materials com culturals en les quals les persones troben grans obstacles per gaudir d'una vida de qualitat humana satisfactòria. Aquesta mirada és, doncs, més àmplia que l'anterior encara que la contempla i subsumeix. Dit amb altres paraules: el que impedeix una vida plena de dret, una vida bona i digna de ser viscuda, no són només les barreres econòmiques i les condicions materials, sinó també aquelles condicions culturals com l'educació i l'autonomia que propicien l'assoliment de les primeres.

Des d'aquestes reflexions que relacionen exclusió, necessitats i capacitats, es pot deduir on volen arribar els nostres autors: l'exclusió té molt a veure amb la manca però també amb dimensions de la vida personal i social dels humans, considerades totes elles rellevants, inexcusables, per al seu desenvolupament i la seva promoció en contextos de relació cultural i social en escenaris on és possible aconseguir els projectes de vida traçats. Educar, segons aquestes propostes, té a veure amb la incorporació de capacitats i eines amb les quals les persones puguin accedir tant al gaudi dels béns culturals, econòmics i relacionals amb autonomia i llibertat com a participar d'altres drets i necessitats en els entorns on habiten i es mouen.

Una persona exclosa és aquella que no és lliure per dur a terme activitats importants que qualsevol persona desitjaria triar. (Sen, 2001: 10).

Sen comparteix amb Nussbaum la llista de necessitats bàsiques que nosaltres hem emmarcat a l'apartat anterior. Una d'aquestes necessitats/capacitats que contribueix al desenvolupament humà, sens dubte, és l'educació. Aquesta és aquest recurs o eina mitjançant la qual, entre d'altres, els humans han evolucionat des de la seva primitiva animalitat a la civilitat que se li reconeix

actualment, més enllà o més ençà de violències reflex de les seves ambicions descontrolades i interessos sense límits.

Lectura recomanada

Nussbaum, M. (2012). *Crear capacitats: propostes per al desenvolupament*. Barcelona: Paidós Ibèrica.

3.4. La concepció de Juan Manuel Escudero: de l'exclusió a les necessitats i les capacitats

3.4.1. De l'exclusió a l'educació com a necessitat

Escudero comparteix amb Nussbaum i Sen aquesta idea de necessitats i capacitats tan associada a la d'exclusió i, al seu torn, a la d'educació com a manera decidida de contribuir a pal·liar-la o superar-la. Són coneguts els seus freqüents estudis i abordatges sobre l'exclusió, de vegades centrats a l'escola, a través del concepte de fracàs escolar, altres centrats en l'educació en un sentit més ampli.³⁸ És per tant un referent important en el camp dels estudis sobre exclusió i, sens dubte, en el d'educació en el qual trobem un de les seves més preclars i lúcids exploradors. Sense abandonar les seves reflexions al territori escolar fixarem la nostra mirada en els seus textos relacionats amb els temes que abordem aquí.

En un article reflexiu sobre educació compensatòria i polítiques educatives, Escudero ens remet a les diferents concepcions d'una societat justa en la qual és comú destacar l'educació compensatòria, amb caràcter universal, capaç de reconèixer que els seus membres han de gaudir d'oportunitats efectives per satisfer certes necessitats, funcions, o acompliments que són imprescindibles per conduir-se en la vida amb dignitat, participar en els diversos àmbits de la societat, la cultura, la política i el món del treball, així com estar en condicions de crear-se una imatge positiva de si mateixos.

Entre las necesidades básicas que se identifican, la educación prácticamente generalizada, tiene su propio lugar, atribuyéndole, por lo tanto, ese carácter de

38. Sobre aquest tema resulta molt interessant llegir l'article d'Escudero, J.M.; González, T. i Martínez, B. (2009). El fracaso escolar como exclusión educativa: comprensión, políticas y prácticas. *Revista Iberoamericana de Educación*, n. 50, pàg. 41-64.

básica, esencial, imprescindible. Y tanto desde un punto de vista intrínseco, es decir, por el valor que ha de atribuírsele en sí misma para el desarrollo de la libertad y autonomía de cada sujeto, como desde un criterio extrínseco, pues contribuye a la realización de otros objetivos sociales, comunitarios y democráticos: el desarrollo social y económico, el hacer posible y buena la vida en común, la reducción de ciertas desigualdades que, de no corregirse, pueden derivar en perjuicios que no sólo sufran los más directamente afectados sino también los demás y la sociedad en su conjunto.³⁹

Al seu parer, l'educació és una necessitat bàsica que ha de ser abordada en claus de justícia social. Aquesta postura condueix a dues interpretacions rellevants. D'una banda, no pot considerar-se bona i justa una societat que arribi a privar les persones de satisfer i realitzar aquelles necessitats que es considerin bàsiques i necessàries. D'una altra, cal deduir –contra una visió de l'educació centrada en els exclosos– que plantejar-se èticament l'educació com una necessitat bàsica és satisfer més un dret i complir una obligació o una responsabilitat que considerar-la només com un recurs que fa de “pegat” per a rentar la cara davant les deficiències d'un sistema que provoca les seves pròpies disfuncions. Entendre l'educació com a necessitat essencial, bàsica i comuna per a tots i assignar-la a l'àmbit dels drets i deures de tots i cadascun dels membres d'una societat justa té implicacions teòriques i pràctiques diverses: entre elles, no dissenyar una educació centrada en els dèficit personals i socials sinó creada a partir de l'estructura social en la qual té lloc i on viuen les persones. O dit d'una altra manera: si l'educació, tota educació, és considerada com una necessitat essencial –atès que s'han definit el tipus i el nombre de necessitats que han de garantir-se als membres d'una societat justa– és perquè les funcions i acompliments que fan mereixen –en termes ètics i polítics– la condició de bàsiques i necessàries. I entendre l'educació com a essencial i bàsica és, una vegada més, assignar-la a l'àmbit dels drets i deures i, finalment, considerar-la una *educació inclusiva*.⁴⁰

3.4.2. De l'educació com a capacitat

En un altre text de més envergadura, encara en premsa, Escudero aborda amb deteniment diverses qüestions entre les quals subratllem les dedicades a la

39. Escudero, J.M. (2003). La educación compensatoria y la organización escolar: un programa marginal o una prioridad de los centros? A J. Linares i M. Sánchez (coords.). *Estrategias para una respuesta educativa compensadora*: Múrcia: IES Consejería de Educación y Cultura, pp. 9-10.

40. Slee, R. (2012). *La escuela extraordinaria: exclusión, escolarización y educación inclusiva*. Madrid: Morata.

noció d'exclusió, a la visió de les necessitats com a capacitats i a aquestes com a elements mediadors de la inclusió o l'exclusió, dedica unes línies a les estructures i dinàmiques socials de l'exclusió, i acaba amb unes consideracions sobre les polítiques socials com a resposta a l'exclusió. Per a desenvolupar la noció d'exclusió, Escudero (en premsa: 29 i seg.) torna a fer servir la proposta d'A. Sen (2001) i diferencia quatre modalitats d'exclusió: constitutiva o substantiva, instrumental, passiva i activa.

L'exclusió *constitutiva* o *substantiva* consisteix en la privació radical de necessitats o de drets humans bàsics; per exemple, de l'accés a l'educació, del gaudi de béns materials suficients per viure, de la salut o de drets civils, polítics, socials i econòmics. La *instrumental*, per la seva banda, seria aquella segons la qual els individus no pateixen en sentit fort la primera ja que poden accedir a determinats béns o serveis, però no arriben a participar-ne ni a gaudir-ne satisfactòriament. Així, aquests individus entren en espais o zones d'inclusió, però la seva integració és parcial, insuficient o incompleta. Un exemple il·lustratiu, citat expressament per Sen, és la restricció de crèdits financers a persones, iniciatives cooperatives, empreses. Per la seva banda, l'exclusió *passiva*, que seria una varietat de la instrumental, representa alguna forma particular de privació, derivada de condicions i processos més amplis d'exclusió social. Així, per exemple, la pobresa conjuntural que pugui afectar persones i col·lectius en temps de recessió, estancament i ajustos, pot ser entesa com una modalitat de privació no directa o substantiva, sinó derivada i passiva. En un sentit similar a l'exclusió constitutiva, l'exclusió activa pot aplicar-se a situacions de marginació que suposen una negació oberta i directa d'algun dret o benefici essencial a individus o col·lectius.

En relació amb els drets polítics i civils, la negació a la població immigrant del dret al vot en pot ser un exemple. Per posar-ne un altre, la privació del dret d'accés a l'educació obligatòria en un determinat tipus de centres privats i/o concertats, finançats o no amb fons públics, pot considerar-se un exemple d'exclusió activa d'alguns subjectes o col·lectius que no compten amb els requisits exigits per travessar les fronteres que legítimament o il·legítima s'estableixen i conformen espais peculiars de monopoli. Els matisos entre els diversos tipus d'exclusió són subtils i clarificadors, i permeten ressaltar la intensitat i l'extensió de la privació de determinats béns.

A partir del model de Brynner sobre els factors de desenvolupament de capacitats i els seus efectes sobre l'exclusió-inclusió, Escudero (ibíd.: 40 et seq.) ressaltava, entre totes les capacitats, el paper de l'educació com un espai de "creació de drets en ella mateixa", així com el de la formació dels individus per al desenvolupament i l'adquisició de capacitats com a capital humà i cultural, en-

teses en la seva accepció més àmplia (intel·lectuals, emocionals, socials, valoratives). Pel que fa a això, sense esbiaixar l'interès que certament té l'enfocament de les capacitats per a l'anàlisi de la inclusió-exclusió educativa, Escudero recull i formula també algun punt de vista crític sobre el seu excessiu individualisme i el seu desconeixement del col·lectiu. Certes formulacions, incloses les de Sen, i alguns usos d'aquestes en les polítiques socials, tendeixen a fer prevaler una idea de les capacitats com a atributs personals que fan possible la seva autonomia i llibertat, desconsiderant tant certes facetes referides a la construcció social de les capacitats i funcions dels individus, com les dimensions més solidàries de les persones i els vincles que tenen amb els altres.

La qüestió de fons que planteja posar el focus en les capacitats per entendre l'exclusió consisteix en el fet que, tret del seu paper rellevant, hi ha factors estructurals i dinàmiques que, segons Escudero, van més enllà d'aquestes i, per tant, requereixen ser explícitament considerades i posades sobre la taula. En aquest sentit, es mostra d'acord amb la majoria d'anàlisis que hem esmentat fins ara. Aquest és l'avís als educadors: l'educació, malgrat la seva rellevància, no pot amb tot.

Finalitzem la lectura d'aquest últim treball d'Escudero amb l'atenció que para a les polítiques socials com a resposta a l'exclusió. Això ens dona l'oportunitat d'avançar algunes qüestions que reprendrem en el capítol següent. Per a Escudero, si l'exclusió social és un fenomen de cares múltiples, les polítiques i les pràctiques que pretenguin afrontar-la, sigui amb enfocaments preventius o reactius, estan cridades a ser multifactorials. És a dir, aquestes polítiques han d'afrontar la realitat dels subjectes exclosos i els seus contextos de vida, així com la realització de canvis, de desconeguda intensitat, en les condicions, estructures i dinàmiques, que intervenen activament. La política social com a intervenció no ha d'oblidar que l'exclusió és estructural i que, per tant, no pot individualitzar-se perquè pot ser realment inútil. Sens dubte, la intervenció contra l'exclusió perd més batalles que no pas en guanya. Amb tot, se segueix insistint en la creença que programes i pràctiques poden aconseguir el seu objectiu si s'atenen principis d'equitat i justícia i aquestes es converteixen en les raons més bàsiques de les polítiques socials per sostenir la lluita contra l'exclusió: raons d'índole ètica i moral inexcusables per a qualsevol sistema social (i els seus subsistemes) que aspiri a ser valorada favorablement d'acord amb valors i principis de justícia i equitat.

Els temps actuals, de predomini del mercat i els seus correlats econòmics, dificulten greument l'aplicació d'aquests principis i els deixen, amb freqüència, en pura retòrica. No obstant això, per molt durs que siguin aquests plantejaments, cal recordar, enfront de l'asèpsia i el descompromís, que són necessàries

les mesures estructurals per actuar a favor dels desafavorits perquè “ells no hi perden res”, això sí, tenint present que les polítiques de prevenció, o si escau reactives, no només han de suposar “actuacions “sobre” els subjectes afectats, sinó accions “amb” ells, amb els seus contextos familiars i socials, essent rellevant la construcció d'un teixit, d'una xarxa social que proveeixi suports responsables per diferents agents educatius i socials” (Escudero, en premsa: 51).

4. Pensar en el present i en el futur

Si l'exclusió social i educativa són processos i procediments estructurals, sembla coherent que els combats hagin de pensar-se no des de la individualitat sinó des del conjunt de la societat. Encara que només sigui succintament, a manera de conclusió oberta per al debat i l'aprofundiment ens agradaria esbossar alguna reflexió que creui la frontera de les habituals mesures i estratègies pal·liatives per endinsar-nos en propostes més articulades i relacionals.

Un primer exemple podria proveir-lo García Roca (1994), que reivindica la necessitat d'autoimplicació com una forma apropiada de dinamitzar els processos d'inserció o integració. Aquesta convocatòria suposa que els exclosos han de prendre les regnes de la seva pròpia destinació com a ciutadans actius que són, activar la confiança i l'autoestima per a enfortir els seus dinamismes vitals i potenciar tant la resocialització com la reconstrucció de la identitat personal i relacional perduda en l'embull de les exclusions. Des d'aquesta plataforma comuna i compartida, es poden dur a terme tasques com les següents:

1. Crear vincles socials que s'enfrontin a la desafiliació i a la ruptura de les xarxes socials. Històricament parlant i pensant al segle passat, són conegudes les pràctiques reticulars com les estratègies més acreditades en el camp de l'exclusió: són temps d'individualismes, és cert, però justament per això, avui més que mai, la lluita contra l'exclusió s'imposa com a tasca orientada a activar entorns, (re)construir el medi ambient interhumà, (re)crear les xarxes de dependència afectives i (re)construir espais comunicatius. En suma, es tracta de (re)construir les xarxes socials de relació des de les potencialitats locals. Al costat d'això, el combat contra l'exclusió suggereix que s'activin els enclavaments afectius i simbòlics que possibilitin la resocialització de les motivacions: heus aquí on l'educació i la cultura poden col·laborar per a construir espais de sociabilitat enfront de la guetització dels exclosos i, particularment, on els educadors socials poden repensar-se com a professionals de l'educació social tractant d'incorporar les persones amb les quals treballen en les xarxes de relació i socialització.

2. Fomentar el terreny de l'associacionisme buscant la inserció i la integració des dels valors de la proximitat i la quotidianitat local, tractant d'evitar que els conflictes que provoquen les situacions d'exclusió els trenqui. Vet aquí el significatiu paper de l'acompanyament per a l'afirmació de la identitat personal a l'interior d'una comunitat humana capaç del reconeixement dels que pateixen.

3. Habitualment, les persones que es troben en situacions d'exclusió no estan en condicions d'ajudar-se a ells mateixos i cal que se'ls ajudi. Aquesta relació d'ajuda no significa una altra cosa que solidaritat per a la promoció de projectes que, si bé no suposen oposició política ni tenen el poder de construir alternatives al mercat total, sí que poden rebutjar i suspendre la seva lògica i la seva racionalitat, a més de capacitar les persones per afrontar el seu propi futur. Relació d'ajuda, doncs, que implica el compromís recíproc de l'individu amb la seva col·lectivitat i, per tant, de les institucions educatives, sanitàries, culturals i laborals de la comunitat. Per tal que no ens dominin les abstraccions ni les bondadoses especulacions convé no oblidar-ho: no hi ha exclusió sinó exclosos (persones que la pateixen), per això el que es proposa com a relació d'ajuda és més una relació tutorial que no pas una gestió administrativa i tecnocràtica: això significa reorientar l'esperit de les polítiques socials dissenyades sota la filosofia jurídico-administrativa tan obcecada per categoritzar i pensar d'una altra manera la pròpia intervenció així com l'estil mateix de l'acció social i educativa. Plantejar-se d'una altra manera l'exclusió social i educativa i els recursos, estratègies i polítiques per combatre-la és compartir amb Bauman (2001: 95) la idea que "la qualitat humana d'una societat ha de mesurar-se per la qualitat de vida dels seus membres més febles".

Activitats

1. Tant l'exclusió com les polítiques que es formulen per respondre-hi són esdeveniments temporals i canviants, en cap cas neutrals, i que remetent a contextos i situacions, a visions i condicions sota les que quals estat considerades com a problemes o com a serveis a la comunitat i als seus membres. Podries fer una lectura personal d'aquest argument?

2. Tracta de comparar dues de les tipologies que es presenten sobre els exclosos en aquest capítol –o, si ho prefereixes, entre altres dues que tu exploris–. Aborda les diferències que hi ha entre elles i troba les raons de per què.

3. T'has fet una imatge sobre les causes que provoquen exclusió? Descriu-les breument.

4. Coneixes algun cas proper d'exclusió educativa? Relata algun exemple.

5. Si has sentit alguna vegada, al llarg del teu periple formatiu, els dards de l'exclusió, podries narrar la situació que vas viure a través dels sentiments que et va provocar?

Bibliografia

Bauman, Z. (2001). *La sociedad individualizada*. Madrid: Cátedra

Bel Adell, C. (2002). *Exclusión social: origen y características*. Murcia: Curso de Formación Específica en Compensación Educativa para Agentes Educativos.

Escudero, J.M. (2007). Realidades y respuestas a la exclusión educativa. En http://www.ciedhumano.org/files/Escudero/Ex_Educativa.pdf

Escudero, J.M. (en premsa). *Alumnos en riesgo, centros de riesgos*. Múrcia: Documento Policopiado.

Escudero, J.M. i Sáez, J. (coords.) (2006). *Exclusión social/exclusión educativa*. Múrcia: Diego Marín Editor.

Fundación Foessa (2008). *VI Informe sobre desarrollo y exclusión social en España. Capítulo IV. Políticas y bienes sociales: procesos de vulnerabilidad y exclusión social*. Madrid: Fundación Foessa/Cáritas.

García Molina, J. (coord.) (2005). *Exclusión social/ exclusión educativa: lógicas contemporáneas*. Xàtiva: Instituto Paulo Freire.

García Roca, J. (1994). *Solidaridad y voluntariado*. Santander: Presencia Social.

García Roca, J. (1995). *Contra la exclusión. Responsabilidad pública e iniciativa social*. Santander: Sal Terrae.

- García Roca, J.** (1999). Tercer sector e inserción social. A http://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/5765/1/ALT_07_03.pdf
- Nussbaum, M.** (1998). *Los límites del patriotismo. Identidad, pertenencia y ciudadanía mundial*. Barcelona: Paidós.
- Nussbaum, M. y Sen, A.** (2002) (comps.). *La calidad de vida*. México: FCE.
- Sáez, J. y García Molina, J.** (2006): *Pedagogía Social. La Educación Social como profesión*. Madrid: Alianza Editorial.
- Sen, A.** (2001). Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny Social Development. Paper, n. 1. Manila: Office of Environment and Social Development.
- Tezanos, J. F.** (2001). *La sociedad dividida. Estructura de clases y desigualdades en las sociedades tecnológicas*. Madrid: Biblioteca Nueva.

Capítol III

La política enfront de l'exclusió social

Juan Sáez Carreras

Catedràtic de Pedagogia Social (Universitat de Múrcia)

Introducció

La exclusión sería el estado y también el proceso de la operación de creación y mantenimiento de fronteras sociales, es decir, la operación de asignar a una persona un lugar en la sombra y declararla irrelevante en subsistemas específicos.

B. Herzog. *Exclusión discursiva*.

En capítols anteriors, el lector ha tingut l'oportunitat de transitar per diferents qüestions relacionades amb l'exclusió social: presentació d'alguns estudis clàssics sobre aquesta fenomenica social; origen i ús de la noció; significats diferents que se li han anat donant a l'expressió en funció d'interessos de divers tipus; formulació i aprofundiment d'algunes noves formes d'exclusió social; anàlisi històrica de les interpretacions del concepte des de la meitat del segle passat fins a l'actualitat. En definitiva, hem pogut veure com se segueix parlant de -més que pensant en- exclusió social, ratificant que persisteix aquest tret hegemònic que des de l'analítica, des del marc de les ciències socials, se li atribueix al concepte. A hores d'ara, el lector hagi abordat la problematització de les qüestions ja descrites, haurà aconseguit una comprensió global, i potser també específica, del tema que articula les diferents col·laboracions. Entendrà per això que la pregunta que segueix és tan pertinent com irrenunciable, tenint en compte l'esperit que el dirigeix i a els qui van destinades aquestes reflexions: què es pot fer?, i sobretot, ¿què es pot fer des dels Estats de dret, socials i democràtics -sense entrar aquí a debatre quin tipus de democràcia, encara que la matisació sigui molt pertinent- per abordar aquestes situacions que conculquen els principis fonamentals d'igualtat i justícia social i, en general, els drets fonamentals que en els països avançats s'han anat conquerint des de la Segona Guerra Mundial? (Sáez i García, 2006a). Abordar aquesta qüestió és l'objectiu del present capítol. Per a això es farà necessari pensar i explicitar les nombroses i diferents qüestions que emergeixen de la pregunta de partida.

Objectius

Un objectiu fonamental del capítol és presentar les eines conceptuals bàsiques per iniciar-se en l'anàlisi autònom i rigorós de la realitat política en la qual es desenvolupen els professionals de l'educació social.

És difícil fer un recorregut exhaustiu pels diferents conceptes, teories i anàlisis de la ciència política. No obstant això, ens sembla inexcusable que, mitjançant l'estudi de les polítiques socials qualsevol professional social, i en concret els futurs educadors socials, arribin a:

- Despertar el seu interès per l'estudi de les polítiques. Per a estudiants de diferents titulacions i graus vinculats a les ciències socials i jurídiques, els continguts que abordem poden ser un primer contacte amb l'anàlisi de la realitat política. En aquest sentit, advoquem per uns continguts centrats en el paper que les polítiques juguen en la formació i professionalització dels educadors socials;

- Dotar-se d'un plantejament relativament sistemàtic i ordenat que faciliti l'estudi d'uns continguts sovint complexos i sempre interrelacionats entre ells;

- Desenvolupar la capacitat d'anàlisi de la realitat política. L'estudi de l'actor Estat i els seus recursos ha de conduir a afavorir la capacitat d'anàlisi autònoma per part de l'estudiant que s'està formant per ser un professional social.

Les polítiques socials com a resposta

1. L'Estat com a organització política

1.1. Alguns aclariments introductoris

En l'era de la globalització hem assistit a la victòria inqüestionable de conceptes dinàmics i fluctuants com els de *societat global* o *mercat global*. Conceptes que han passat per sobre d'altres aparentment més estàtics, com el d'*Estat*.⁴¹ Però, especialment en els últims temps (amb la recessió travessant i trencant l'estabilitat econòmica d'Europa i Amèrica del Nord, i particularment la del nostre país), l'èxit d'aquesta lògica imperant ha fet un "crac" en la seva filosofia i en el seu esperit.

Una característica del nostre segle, i bona part de l'anterior, és que els subjectes polítics s'han multiplicat. Els Estats sobirans juguen en l'àmbit internacional, però altres subjectes polítics com la Unió Europea (amb estatut públic) o les empreses transnacionals i les organitzacions no governamentals (amb estatut privat) semblen qüestionar el concepte d'*Estat*, mentre que aquest ha anat adquirint una complexitat i una multiplicitat de sentits que fan difícil d'atribuir-li un sol significat i, qüestió espinosa, d'operar amb ell. I. no obstant això, és bastant ardu reflexionar sobre les polítiques socials sense fer referència a l'Estat que les impulsa. Per aquest motiu, pensant en la complexitat de la noció per a lectors no avesats, ens sembla pertinent preguntar-nos: què és l'Estat? Vegem tres possibles traduccions del seu significat conceptual.

Primera. *Stato* és "un concepte estàtic" que es forja conceptualment en una època d'inestabilitat o guerres civils: la de Hobbes i Maquiavel. El terme Estat fa al·lusió a la permanència i a la conservació de l'ordenament social i jurídic. Es tracta, així, del sorgiment d'una nova forma política que busca caracteritzar-se per la seva vocació intemporal i articuladora.

Segona. *Stato* és, també, un concepte dinàmic que evoca les canviants relacions de poder. Tradueix o evoca a aquesta ciència política que, en l'estudi de les societats estatals, s'interessa pels processos polítics que afecten una determinada població i dins d'un territori concret.⁴²

Tercera. Existeixen diverses maneres d'entendre l'Estat del segle XX, però totes elles, malgrat les seves diferències, coincideixen a ressaltar el caràcter

41. Green, A. (1997): *Education, Globalization and the nation-state*. London: Macmillan.

42. Bobbio, N. (2009). *Teoria General de la Política*. Madrid: Trotta.

unitari, centralitzat i total de l'Estat. Per a alguns estudiosos aquest fet inhabilita qualsevol intent de pensar les formes i les activitats polítiques contemporànies –caracteritzades per ser complexes, transestatal i policèntriques– des d'aquestes concepcions de l'Estat.⁴³ De qualsevol manera, li és consubstancial a l'Estat el fet de ser una forma política de concentrar el poder.

Com a construcció històrica que és, l'Estat va adquirint connotacions diferents. Significant que acaba desplegant diferents significats amb el transcórrer del temps, de manera que, de vegades, es produeixen determinades confusions si no es contextualitza adequadament. Així, és freqüent, confondre *Estat* i *nació* i, de fet, ens segueix costant separar-los. Però l'Estat es viu, des del seu naixement, com una construcció artificial, a diferència de la nació, el significant de la qual remet més aviat a la comunitat, a la qual es pertany de manera natural. A més d'altres subjectes històrics, seran Rousseau i la Revolució Francesa els que uniran els conceptes per traduir-los o concebre'ls com la instància més àmplia que abasta tot l'àmbit de les relacions polítiques.

D'aquesta manera, l'element nuclear de l'Estat-nació modern és la centralització del poder, aquell que exerceix el monopoli de la força, essent aquesta sempre legítima. Explicitant aquesta afirmació es pot fer referència al seu contrari: la centralització i l'exercici monopolista del poder s'oposaria al policentrisme o a la diversificació del poder, tot això en honor de concentrar-lo en una sola instància unitària i exclusiva. Aquest monopoli i concentració no han impedit, en èpoques de globalització, que una altra força moderna i tecnològica s'imposi o pacti amb l'Estat -amb més facilitat en governs conservadors que en socialdemòcrates- convertint-lo en un notari o servidor de les activitats del mercat, alguns dels efectes del qual s'han pogut conèixer: l'Estat ha estat bombardejat, i gairebé anul·lat, pel capitalisme liberal que el va impulsar.⁴⁴

Això permet aclarir que Estat de dret i ordre polític democràtic no s'identifiquen, a pesar que solen plantejar-se com a inseparables. És veritat que és difícil, sinó impossible, portar endavant una democràcia sense la seguretat que proporciona el marc d'un Estat de Dret. Desgraciadament, per contra, les democràcies no aconsegueixen protegir absolutament les persones de qualsevol risc. A més dels propis de la naturalesa humana, molts riscos provenen del tipus de relacions socials que es generen, vinculades, al seu torn, amb les maneres de govern en un Estat que ha apostat per qualsevol de les formes que es coneixen.

43. Matteucci, N. (2000). *Lo Stato*. Milano: Il Mulino; Bobbio, N. (2003). *Estado, gobierno y sociedad*. México: F.C.E.

44. Rameau, Cr. (2012). *L'Etat social. Pour sortir du chaos néolibéral*. Paris: Mille et une Nuits.

1.2. La tipologia d'Esping-Andersen

No és d'estranyar que diferents autors hagin assignat diferents metes a l'Estat. Basta anar als orígens de la seva constitució per constatar-ho. En el quadre que segueix donem compte de la tipologia triple d'Estats de benestar proposada per un estudiós del tema, Esping-Andersen (1990 i 2010), per tal de comprendre les seves diferents característiques i manifestacions. Fugint de definicions aïllades, el teòric danès relaciona tres dels actors claus en la configuració de l'Estat del benestar –Estat, Mercat, Família– per assenyalar el tipus d'Estat que és en funció de la major o menor rellevància donada a cadascun dels agents segons països (vegeu el quadre de la pàgina següent).

a) El tipus liberal: és el que promou i defensa el mercat com a *locus* de la distribució i gestió dels béns socials. La base de la solidaritat és l'individu i, a la programació de la previsió social, és el mercat el que predomina per davant de la família i l'Estat. Podem considerar dins aquest tipus els Estats Units, Canadà, Austràlia, Nova Zelanda, Irlanda i el Regne Unit.

b) El conservador-corporatiu es fonamenta en la solidaritat familiar, destacant, com alguns dels seus trets més explícits, l'estatus social, el corporativisme i l'estatisme. A l'hora de planificar la provisió social és la família la que exerceix el paper central, enfront del caràcter marginal del mercat i l'acció subsidiària de l'Estat. Alemanya, Itàlia, França i altres països de l'Europa continental exemplificarien aquest règim.

c) L'enfocament socialdemòcrata, fundat en la solidaritat de base universal, té en l'Estat el seu locus principal. L'Estat exerceix un paper central en el disseny de la previsió social enfront de les posicions marginals de la família i el mercat. Aquí hi trobem Suècia, Dinamarca, Noruega i Finlàndia (Esping-Andersen, 1999).

	Liberal	Conservador-corporativista	Socialdemòcrata
Producció de benestar: Família Mercat Estat	Marginal Central Marginal	Central Marginal Subsidiari	Marginal Marginal Central
Desmercantilització	Mínim	Alts per a caps de llar i empleats	Màxim
Espai de solidaritat	Mercat (assegurances)	Gremi i família	Ciutadania
Efectes d'estratificació	Selectivitat Focalització Estigmatització de la pobresa	Retenció de relacions de status (jerarquia, corporativisme i sexisme)	Universalisme i aliances de classe
Casos representatius	Estats Units, Canadà i Nova Zelanda.	Alemanya i Itàlia	Suècia i Dinamarca

Perquè l'Estat aconseguixi les seves metes, en qualsevol d'aquests tres tipus, és necessari el concurs de la llei. L'Estat de dret no existeix sense ella, sigui quina sigui la forma que adopti. És la llei la que pot salvaguardar els drets de tots els ciutadans, creant el marc jurídic necessari i establint clarament els procediments que permetin la protecció d'aquests drets. I és en aquest territori de concrecions i materialitzacions, més enllà de retòriques i de discursos amb ànsies provocatives, on s'evidencia l'orientació d'un Estat decidit a servir als ciutadans fent justícia o impregnant-los de competitivitat, enfrontament o individualisme. La llei, com a característica comuna a tots ells en les societats europees, és tan fonamental com els mecanismes que serveixen per aplicar-la. L'Estat serveix als ciutadans a través d'unes polítiques que concreta a través de les lleis, independentment de les maneres com es materialitzin aquestes polítiques. Quan aquestes fomenten la participació dels ciutadans creix la democràcia en un Estat, encara que, com ha posat de manifest Manuel Delgado en l'apartat anterior, no sempre la democràcia és garant de l'equitat i la justícia.

Lectures recomanades

Esping-Andersen, G. (1999). *Social Foundations of Postindustrial Economy*. Oxford: Oxford University Press.

— (2005). *Presente y futuro del Estado de Bienestar*. Buenos Aires: Miño y Dávila.

— (2010). *Los tres grandes retos del Estado de Bienestar*. Ariel: Barcelona.

2. L'Estat de benestar i les polítiques socials

No sempre es tenen clares les distincions semàntiques en una mateixa família de conceptes. Per això val la pena fer algunes consideracions analítiques que ens permetin entendre les diferències però també les relacions entre la noció de política i la de política social. Això ens ajudarà a anar augmentant la comprensió de les qüestions que en aquesta col·laboració es plantegen.

2.1. Què és el que anomenem *política*?

La política és sens dubte un àmbit ampli, replet de llocs comuns, també de confusió i moltes vegades de connotacions negatives. La pròpia complexitat de la política, així com la creixent amplitud i especialització de la ciència que té a la política com a objecte d'estudi, impedeix cobrir la totalitat de les qüestions que s'hi tracten. No es troba dins dels nostres objectius ni possibilitats realitzar un recorregut exhaustiu pels diferents conceptes, teories i anàlisis de la ciència política, sinó més aviat exposar una selecció de les qüestions més importants que, des de la sociologia de l'exclusió, estan relacionades amb la professionalització dels educadors socials (Sáez i García Molina, 2006).

Així, i malgrat el desacord que suscita la definició del terme, dels recels que provoca i dels prejudicis que l'acompanyen, podríem començar afirmant que la política "se trata de estar juntos y por eso nos concierne a todos a lo largo de toda la vida" (Arendt, 1997). Conèixer la política permet entendre el món en el qual es viu, prendre decisions de manera més eficaç, influir en aspectes del sistema polític i econòmic, que després tindran tantes conseqüències en la nostra vida. Ignorar-la i menysprear-la elimina un element important de consciència i de control sobre les nostres vides. La política té a veure amb les relacions entre

les persones. Però, quin tipus de relacions? Per visualitzar una més bona comprensió de la qüestió caracteritzarem el que modernament s'entén per política. Partim de tres supòsits.

Primer. En tota societat hi ha relacions de conflicte i de cooperació. El conflicte sorgeix d'una situació en la qual no hi ha suficients recursos per a tots, o en la qual les aspiracions o interessos de dues persones, o grups, són incompatibles. La cooperació neix quan no es pot aconseguir alguna cosa que es vol de manera autònoma i independent. Tant per a l'un com per a l'altra cal la participació i el consens.

Segon. Una definició bastant estesa de política l'entén com el conjunt de pràctiques i activitats que pretenen regular els conflictes socials, a través de l'adopció de decisions vinculants. L'ésser humà necessita viure en societat, però això provoca conflictes per la desigualtat de recursos i oportunitats. El conflicte entre la resistència de l'"statu quo" i les expectatives dels qui desitgen un canvi, genera incertesa i perills, tensió i conflicte. La política intenta sotmetre el desacord i el conflicte a regles obligatòries, permetent que aquests conflictes s'amotllin sense que el sistema polític i social vegi amenaçada la seva supervivència. La política no garanteix la definitiva resolució de conflictes, sinó una certa cohesió social per poder conviure sense que les relacions derivin en una batalla per satisfer els interessos respectius, ni en un enfrontament bèl·lic a causa de raons culturals, religioses, econòmiques gairebé sempre, o altres d'índole semblant.

Tercer. És evident, doncs, que la política i les seves maneres de manifestar-se han anat evolucionant en el temps. L'Estat és una de les últimes formes que sorgeix com a necessitat de concentrar poder enfront de la violència física i el conflicte continuat i, per tant, el promotor i articulador de les polítiques a fi de potenciar la cohesió social i evitar el conflicte. Així, una definició senzilla, però prou clarificadora de política, ens permet seguir caracteritzant alguns dels seus trets més significatius.

El conjunto de actividades desarrolladas por uno o más sujetos individuales o colectivos, caracterizado por la autoridad, el poder y el conflicto, pero también por la participación, la cooperación y el consenso, inherentes al funcionamiento de la colectividad humana, a la que compete la responsabilidad primaria del control de la violencia y de la distribución en su interior de costes y beneficios, materiales o de otra naturaleza. Mota, F. et al. (2003). *Introducción al análisis político*. Murcia: DM, pàg.29

Aquesta definició ens permet fer algunes reflexions de fons. En primer lloc, múltiples qüestions poden ser susceptibles de generar conflictes a pesar que

no totes les diferències generen conflictes si “no arriben a polititzar-se”. Això implica que l'àmbit de la política té contorns variables. En segon lloc, per a la majoria dels autors contemporanis, són polítiques totes les relacions en les quals hi hagi algun element relacionat amb el poder o l'autoritat, relacions orientades, en els sistemes democràtics, a la convivència o control de les persones, però sobretot a la satisfacció de les necessitats de les persones que més “pressionen” en la convivència social. Arribats a aquest punt, i per a endinsar-nos en la comprensió de la necessària politització de la societat, ens remetrem a l'obra de tres famosos pensadors de la política en el social.

2.1.1. L'estar junts de la pluralitat humana: el pensament d'Hannah Arendt

En un estudi que ha esdevingut tot un clàssic en el pensament polític, Arendt (1997) parteix de la idea que la política es basa en el fet incontestable de la pluralitat dels homes. Tracta, doncs, de l'“estar junts”. Per aquest motiu l'espai polític neix de l'“entre-els-homes” (on només hi ha llibertat) i s'estableix com a relació; justament per això, pot pensar-se que la política només podria desaparèixer en una societat on tots els éssers humans fossin idèntics, on la diversitat es perdés, on els homes deixessin de costat la seva tendència a l'organització en grups, a l'establiment de relacions els uns amb els altres, perquè és en aquestes relacions on s'origina el procés polític d'organització social.

La política trata de letar juntos y por eso nos concierne a todos a lo largo de la vida. Los hombres se organizan políticamente según determinadas comunidades esenciales en un caos absoluto, o a partir de un caos absoluto de las diferencias. En la medida en que se construyen cuerpos políticos sobre la familia y se les entiende a imagen de esta, se considera que los parentescos pueden, por un lado, unir los más varios y, por el otro, permitir que figuras similares a los individuos se distinguan las unas de las otras.

En esta forma de organización, efectivamente, tanto se disuelve la variedad originaria, como se destruye la igualdad esencial de todos los hombres. (Arendt, 1997: 45-46).

La política organitza, així, per endavant, els “absolutament” diversos “en consideració a una igualtat *relativa* i per diferenciar-los dels *relativament diversos*”. D'aquesta manera, pensar en la desaparició de la política és tan erroni com proposar que tot és polític. Si la política desapareix s'acaba la llibertat. Quina llibertat? “Tanto la propia como la del grupo al cual pertenece, y, con

ella, la segura continuidad del mundo en que este grupo o pueblo viven, un mundo que han construido a lo largo de las generaciones con el fin de encontrar una permanencia digna de confianza para actuar y hablar, o sea, para las actividades propiamente políticas" (Arendt, 1997: 93).

Anant un pas més enllà, Arendt es pregunta pel sentit de la política. La resposta per a ella és òbvia: el sentit de la política és la llibertat. Dues experiències polítiques fonamentals del segle XX [referint-se a la dels totalitarismes, en els quals tota la vida es troba polititzada, en tots el seu aspectes, de manera que no hi ha cap llibertat; així, com al desenvolupament de les possibilitats modernes d'anihilació pels Estats] la porten a canviar aquesta pregunta per la de "té, doncs, encara algun sentit, la política?" Arendt busca la reflexió capaç d'explicar aquest interrogant, mentre la seva resposta genera nous qüestionaments. Per a ella, des de l'antiguitat romana, la guerra tan sols ha estat la prolongació de la política des d'altres mitjans, la qual cosa significa que podia evitar-se si un dels adversaris acceptava les exigències de l'altre. Fer-ho podia costar-li la llibertat però no la vida.

Estas circunstancias, como todos sabemos, ya no son las actuales. (...) En cuanto al político, esto significa que tanto la política interior, la finalidad suprema de la cual era la vida, el exterior, que se orientaba a la libertad como bien supremo, descubrieron en la violencia y la acción violenta su auténtico contenido. Finalmente el Estado se organizó como poseedor fáctico de la violencia -dejando de lado si la finalidad perseguida era la vida o la libertad. En cualquier caso, la pregunta por el sentido de la política se refiere hoy en día a si estos medianos públicos de violencia tienen una finalidad o no; y el interrogante surge del simple hecho que la violencia, que tendría que proteger la vida o la libertad, ha llegado a ser tan poderosa, que amenaza no únicamente la libertad sino también la vida. (Arendt, 1997: 93).

Aprofundirem en aquesta qüestió de la política a Espanya, la seva història i els seus processos, el tipus d'Estat que s'ha anat construint, els obstacles al seu desenvolupament i les ideologies que el "vituperen", els límits de la política social i la necessitat de repensar-les en l'educació social a l'hora de recrear-les, l'exigència de treballar per un Estat de dret i de justícia social i d'aprofundir en aquesta qüestió a través de la reflexió que es pot impulsar a les aules, a través de la formació en les ciències socials.

2.1.2. Anthony Giddens o la proposta per a una política emancipadora

Giddens (1998) proposa entendre la política emancipadora (lligada tradicionalment als grups d'esquerra) com una política de la vida, una "política dels estils de vida". Entén per política emancipadora una política orientada a com hem de viure com a individus i com a humanitat col·lectiva en una societat en la qual el que abans solia percebre's com a fixat, per la naturalesa o per la tradició, està ara sotmès a les decisions humanes. Aquest nou escenari que el porta a proposar el concepte de política generativa que és aquella que té lloc en l'espai que articula l'Estat amb la mobilització reflexiva de la societat en general. La *política generativa* és una política que pretén, en el context de les preocupacions i els objectius socials globals, que els individus i els grups es converteixin en agents de les coses que passen, en lloc de limitar-se a patir-les.

La política generativa es una defensa de la política del terreno público. (...) Actúa suministrando las condiciones materiales o los marcos organizativos necesarios para las decisiones de política vital que adoptan grupos e individuos en un orden social más general. Esta política se basa en la construcción de la confianza activa, tanto en las instituciones de gobierno como en los organismos relacionados (...) La política generativa constituye el principal medio para abordar con eficacia los problemas de pobreza y exclusión social en los tiempos actuales. (Giddens, 1998: 24).

En aquest "procés de politització de la societat", el risc més fort és el de "la paràlisi", perquè en una societat en la qual no hi ha una resposta correcta davant les situacions d'incertesa i de risc, ja res "es dona per sobreentès". Tot ha de ser examinat, analitzat, discutit i debatut fins a estar-ne tips, fins que finalment, "amb la benedicció de la insatisfacció general", pren aquest "gir" particular que ningú desitja, potser només perquè d'altra manera existeix "el risc d'una paràlisi general". Aquests són els dolors de part d'una societat de l'acció, una societat autocreadora que ha d'"inventar-ho" tot però que no sap com fer-ho, per què fer-ho, amb qui fer-ho i amb qui no fer-ho de cap de les maneres (Beck, 1997: 38).

D'altra banda, un Estat i els seus "agents secundaris immòbils", burocratitzats i funcionaritzats poden coexistir perfectament amb uns "agents socials mobilitzats"; per tant, la política pot derivar en una política més activa. "El lloc i el subjecte on es defineix el ben comú, on es garanteix la pau pública i es manté la memòria històrica no estan tant dins com fora del sistema polític" (Beck, 2000: 40). No obstant això, si això és així, per què no s'educa més políticament la gent?, per ventura, afirmar que "tot és política" equival a pensar

que “ja res és polític”?, no sol ocórrer que quan la política s'universalitza, a tots els aspectes de la vida i en totes les situacions, deixa d'existir quan perd força i poder explicatiu com a concepte?

2.1.3. Cal pensar la política d'una altra manera: els arguments d'Ulrich Beck

En diferents obres, Ulrich Beck ha al·ludit als “processos de politització” de diferents aspectes de la vida social (ciència, economia) i de la “subpolítica” com una nova manera de veure i fer política que és conseqüència d'aquests processos. El plantejament, amb tot, necessita més aclariments, ja que cal preguntar-se a què es refereix aquest autor amb el significat *política*.

Lectures recomanades

- Beck, O. (1998). *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Paidós.
- (2000). *Un nuevo mundo feliz. El trabajo precario en la sociedad globalizada*. Barcelona: Paidós.
- (2000). *La democracia y sus enemigos*. Barcelona: Paidós.
- Beck, O.; Giddens, A. i Lash, S. (1997). *Modernización reflexiva. Política, tradición y estética en el orden social moderno*. Madrid: Alianza.

Tradicionalment s'ha considerat que l'àmbit del polític és aquell que ocupa el sistema polític, i va ser estudiat des de la fenomenologia en funció de l'existència de tres binomis complementaris, excloents i alhora necessaris per a la seva existència. A saber: autoritat-obediència, amic-enemic i públic-privat. Aquests tres binomis permetien descriure i analitzar el que succeïa en qualsevol succés o procés polític en diferents àmbits d'influència (a nivell de partit, local, nacional, internacional). Des d'aquesta perspectiva la política s'ha pensat només des de l'institucional, des del sistema polític i els col·lectius socials. Amb la modernització reflexiva, segons el parer de Beck, aquestes categories d'anàlisi s'esfondren i és necessari pensar i proposar-ne de noves. Categories que s'ajustin i donin raó de ser de la realitat existent així com de la construcció d'alternatives, un imperatiu inexcusable.

La ciència política ha obert i ha elaborat el seu concepte del polític en tres aspectes. En primer lloc investiga la constitució institucional de la comunitat política amb la qual la societat s'organitza a si mateixa (polity); en segon lloc, els trets fonamentals dels programes polítics empleats per configurar les circumstàncies socials (policy); i, en tercer lloc, els processos de conflictes polítics relatius al repartiment del poder i les posicions de poder (politics).

La subpolítica (sub-politics) es distingeix de la política (politics), en primer lloc, en el fet que als agents externs al sistema polític o corporatiu se'ls permet aparèixer en l'escenari del disseny social (aquest grup inclou grups professionals i ocupacionals, la intel·ligència tècnica en fàbriques, institucions de recerca i quadres de gestió, treballadors qualificats, iniciatives ciutadanes, l'opinió pública, etc.) i, en segon lloc, en el fet que no només els agents socials i col·lectius, sinó també els individus competeixen amb aquests últims i entre ells pel creixent poder configurador del polític. (Beck, 1997: 38).

Paga la pena fer una reflexió detinguda, a partir de la cita de Beck, sobre el paper de les professions socials en aquest procés de politització i, en particular el paper d'agents socials com són ara els educadors socials. I és que aquest text dóna oportunitat tant a la sistematització com a la clarificació.

Primer. Quan parlem de política, ens referim a institucions, a programes i a processos, els quals, particularment i en forma conjunta, configuren i organitzen les circumstàncies socials. Si aquesta diferenciació entre la política i la subpolítica es trasllada als altres dos àmbits esmentats més amunt (la policy i la polity) veiem l'ampli ventall de qüestions que el polític abasta.

Segon. En qualsevol cas, es manté la distància entre el polític (manera tradicional de concebre la política, els seus actors, maneres de fer i actuar) i el subpolític, que podria traduir-se com "la construcció de la política des de baix", des de la base de la societat, perquè del que es tracta és de la participació dels individus en l'organització de la societat en què viuen. Grups socials que no havien estat involucrats en els processos polítics, ara tenen veu.

Tercer. Aquesta situació, observada des de dalt, des del poder central, significa una pèrdua d'importància i de capacitat implementativa per part dels de baix. Processos de política general que abans s'havien esdevingut sense friccions es confronten ara amb els objectius contradictoris d'aquests grups de base que exerceixen resistència. És en aquest sentit que Beck afirma que estem davant una nova manera de fer política: "és més necessari que mai reinventar el polític". Per aquest motiu es distingeixi entre una política oficial o simple,

dirigida per normes, i una política reflexiva o modificadora de normes, per a la qual cal pensar urgentment noves maneres d'actuar i organitzar-se en la societat, configurar nous continguts i formar noves aliances. En aquesta segona imatge de la política, l'educació social com a professió es presentaria com una professió social amb clares ressonàncies polítiques de la mateixa manera que l'educació social com a pràctica seria recreada com un acte o activitat política, per molt que els seus actors, en bona mesura els propis professionals, s'obstinin a presentar-la com una pràctica tècnica. Potser, amb el temps, aquests agents s'adonaran que estan contribuint a crear noves formes de fer política i de pensar-la i, per tant, de proposar noves categories o nous significats per al terme *política*.

2.2. L'Estat proveïdor de polítiques i serveis socials

2.2.1. Què són les polítiques socials?

La noció de *política*, de caràcter més general, subsumeix la de *política social*. Si revisem la bibliografia específica, podem comprovar que n'hi ha molta sobre polítiques socials, i aquesta proliferació de fonts pot ser una causa clara de confusió: entre moltes altres raons perquè aquest és un territori on es creuen teories, no poques polítiques diverses que donen lloc a diferents tipologies, enfocaments amb els quals han estat construïdes, models, estudis de casos en els quals es tracta d'avaluar els seus efectes des de, freqüentment, òptiques ideològiques que mai són neutrals, treballs històrics i empírics, anàlisi comparada entre polítiques en un mateix país però també a nivell internacional quan no local... En suma, estudis freqüents ja realitzats solen mostrar que es fonamenten en un enfocament parcial i manquen amb molta freqüència d'anàlisis distanciades i que normalment estan articulats sobre dades transversals obtingudes de les pròpies polítiques socials. Una situació similar s'esdevé quan es tracta de capbussar-se en el món de les polítiques relacionades amb els subjectes vulnerables i exclosos. Normalment aquestes polítiques presenten un caràcter sectorial, vinculades a edats, a problemes i manques, a necessitats, però és freqüent trobar tipificacions de polítiques formulades en funció de "les seguretats" que cal contemplar per a tota ciutadania i polítiques d'"ajuda, suport i prestació social" pensant en qui les pot necessitar.

Aquesta situació convida a ser prudent en un text com aquest, de pretensions comprensives i ambicions globals. Així que, d'entrada, proposem una definició globalitzadora que serveixi als objectius de la nostra exposició.

Política social no es un concepto técnico con un significado exacto...;(es utilizado en referencia a la política de un gobierno cuando sus acciones tienen un impacto directo sobre el bienestar de los ciudadanos, proveyéndolos servicios y recursos. El nudo central se compone, pues, de seguridad, asistencia pública, servicios colectivos y de salud así como políticas de alojamiento.⁴⁵

El primer dels termes que componen el significat política social remetent al seu caràcter públic⁴⁶, també a la idea de “bé comú”, i sol tenir un fort component normatiu orientat a la solució de “problemes”. El segon, el social, mostra acepcions variades. Robert Castel (1997 i 2004) explora una de les més investigades, la “qüestió social”, encara que de manera genèrica sol utilitzar-se com allò que és benèfic per a un individu, un grup o una societat. Una interpretació més idealista o humanista entén, tenint en compte el que l'estudi de casos d'algunes polítiques (Mota, 2003) posa de manifest la política social com tot allò que contribueix a l'existència d'una col·lectivitat en tant que col·lectivitat; una col·lectivitat que tracta de reproduir-se, desitja desenvolupar-se i necessita de la solidaritat entre els seus membres. Heus aquí on radica el cor de les polítiques socials: la protecció del subjecte individual i col·lectiu en el seu conjunt.⁴⁷ Com han escrit Subirats i Gomá, els Estats de Dret són un espai institucional públic rellevant on, per mitjà d'un ventall de polítiques socials, es resolen necessitats col·lectives.

En sentido estricto, el campo de las políticas sociales se extiende, por un lado, a las intervenciones públicas sobre el plano laboral, es decir, sobre las pautas de inserción y exclusión de las personas en los mercados de trabajo; y por otro lado, sobre el conflicto distributivo, es decir, sobre las tensiones por la asignación de todo tipo de valores, recursos y oportunidades entre grupos y colectivos sociales. (Subirats y Gomá, 2000: 33-34).

Aquesta argumentació propicia una especificació encara més concreta, necessària per a les nostres metes. La recerca en els últims anys de diferents precarietats i tipus de precaris ens ha ensenyat diferents formes de precarització que sorgeixen en tots els països d'Europa. Aquests treballs han acabat per associar les precaritzacions no només al tercer món, com era el canònic, sinó també als mercats de treball.⁴⁸ Noves vulnerabilitats i exclusions van aparèixer en les

45. Bickel, J. Fr. (2010). *Qu'est-ce que les politiques sociales?* Friburg: Université de Friburg, pàg. 4.

46. Cal diferenciar entre polítiques públiques i polítiques socials, que no sempre són públiques.

47. Bonvin, J.M. (coord.) (2011). *Manuel de politique sociale*. Lausanne: Realités sociales.

48. Vegeu sobre aquest tema: Zaouche, Ch. (2011). *Précarités et éducation familiale*. Tolosa de Lenguadoc: érès, pàg. 9-14

cerques de les noves qüestions socials que van permetre ampliar la nòmina d'aquelles diverses formes de precarietat en la societat contemporània i a la vegada precisar les polítiques socials de resposta a aquestes desigualtats: en referència a la inserció social i professional, mobilitat econòmica, vincles relacionals, relacions intergeneracionals, de valors.

2.2.2. Les polítiques socials com a respostes a les desigualtats

D'aquesta manera, les polítiques de benestar es van conformant com un espai de gestió col·lectiva dels múltiples eixos de desigualtat- de classe, de ciutadania, de gènere, etc., que travessen les múltiples esferes que presenten les societats avançades del segle XXI. L'última dècada de la nostra història suposaria, en aquest sentit, una reculada evident en les prestacions de l'Estat als seus ciutadans.

Considerada la política social com a intervenció, pot interpretar-se com les accions engegades progressivament pels poders públics per arribar a transformar les condicions de vida d'obrers i assalariats, però també amb la intenció d'evitar tant les explosions socials com la fragmentació dels vincles socials (Castel, 1997). Així, costa poc adonar-se que la terminologia de política social ha evolucionat d'una concepció que se centra en la qüestió social a una altra més àmplia que recull les anteriors sota el rètol de "problemes socials". Com a tal, des d'aquest punt de vista històric, la creació de les polítiques socials ha estat, en suma, una de les grans invencions que reforcen els estats democràtics, fins i tot en escenaris dominats per un sistema econòmic liberal, més enllà o més ençà de les crítiques que es puguin enarborar contra les seves aplicacions (vegeu el que està passant amb la llei de dependència al nostre país), els seus efectes i assoliments. En qualsevol cas, els Estats de dret –i no solament els Estats– tenen l'obligació de respondre a les necessitats d'aquests grups i col·lectius que es trobin en situació precària i fer-ho a través de les polítiques socials, l'instrument per excel·lència que posseeixen per pal·liar i intentar solucionar aquestes situacions de desigualtat i pobresa. L'Estat és, doncs, una forma d'organització política, social i econòmica pròpia de les societats caracteritzades per l'adopció o l'assumpció dels principis i estratègies del capitalisme avançat.

Són aquests supòsits els que l'Estat assumeix, o hauria d'assumir, responsablement, amb la finalitat d'assegurar els mínims bàsics de protecció social a tot ciutadà, sigui quina sigui la seva condició (Moreno, 2000). El sector públic –tan objecte de sospita i debat permanent en l'actualitat– té potestat per actuar

com el gran prestador de serveis bàsics i importants a la ciutadania. Aquest és el tret principal que el defineix: la funció prestadora de serveis que arriben o han d'arribar a la població.

Lectures recomanades

Per a ampliar la idea d'Estat:

Garde, J. A. (2000). *Políticas sociales y Estado de Bienestar en España*. Madrid: Fundación del Hogar del Empleado.

G. Esping-Andersen (2010). *Los tres grandes retos del estado de bienestar*. Madrid: Ariel.

No obstant això, sense necessitat d'apel·lar les actuals situacions recessionistes, els funcionaments de l'Estat i els seus efectes estan subjectes a una gran varietat d'interessos polítics i econòmics, quan no ideològics, que impedeixen, neguen, limiten o dificulten que els destinataris d'aquests serveis puguin gaudir-ne, i fem especial èmfasi en les persones més desfavorides i vulnerables del conjunt ciutadà. L'anàlisi detinguda pot portar-nos molt lluny en aquesta direcció però, tot i volent evitar-ho, no deixarem passar l'oportunitat de presentar per al diàleg algunes qüestions que emmarquin les reflexions que poden sorgir al voltant de les polítiques socials i la seva aplicació o la seva creació.

Aquesta aplicació depèn com hem vist, en bona mesura, del model d'Estat que el partit governant vulgui promoure (Esping-Andersen, 1999). Si bé caldria fer més d'una consideració d'entrada, a grans trets pot dir-se que el model conservador d'Estat treballa i distribueix els drets socials sota un prisma estratificador i classista, amb els efectes devastadors, segons qüestions i moments, que això té en la població més desfavorida i fràgil; a diferència del model socialdemòcrata que pensa més en la universalització dels serveis perquè arribin a tota la ciutadania esperant la creació d'una gran classe mitjana que el model liberal o neoliberal no està disposat a suportar. I no ho està per la declarada tendència dels enfocaments liberals i conservadors de l'Estat a minimitzar les seves funcions i a impulsar polítiques privatitzadores que gestionin allò públic per potenciar les possibilitats del mercat, un mercat globalitzat els efectes perversos del qual en els territoris de la política, l'economia, la cultura, la salut i l'educació avui són molt més visibles que en èpoques més estables.

És a dir, que encara que un Estat de benestar pugui autodenominar-se de dret, social o democràtic, el seu veritable rostre té molt a veure amb el dis-

seny, la producció i la promoció de polítiques que garanteixin per a tot ciutadà el compliment d'aquells drets que configuren les condicions necessàries per al desenvolupament d'una vida digna o que, per contra, no pari de posar obstacles i dificultats per a la realització i materialització en la pràctica diària d'aquestes polítiques.

Aquestes consideracions ens impulsen a aprofundir en aquesta direcció per tal que el lector es construeixi una visió personal i àmplia de les activitats de l'Estat com a garant d'aquests drets i és per això que insistim en algunes nocions fonamentals que expliquen la xarxa de relacions que promou, la qual cosa ens permet augmentar la caixa d'eines conceptual d'aquells que tracten de pensar l'Estat i les polítiques socials que hi estan vinculades.

3. L'Estat de benestar a Espanya: algunes consideracions històriques

El reconeixement dels "retards" experimentats en els processos de modernització en alguns països europeus, entre ells Espanya, ha estat confirmat per molts estudiosos (Moreno, 2000: 97-98). Aquesta és una variable que explica com en el nostre sistema, com en altres països de l'Europa del Sud, arriba i es desenvolupa una idea de benestar que té a veure, universalment, amb l'autonomia i millora vital de les persones, però també amb l'autopercepció que cada país té de les seves necessitats i estils de vida diferents. Tot i això, s'entén que, en aquest intent de maximitzar les condicions de vida, que va impulsar col·lectius i persones a tractar de servir-se tant dels recursos públics com dels privats, l'Estat ha de ser el garant i el responsable de procurar tant mitjans com a serveis mentre, d'altra banda, un bon nombre de "ciutadans" busquen "sortejar" les institucions estatals (ex. economia submergida).

En l'essencial, segons Vicenç Navarro, la particularitat de l'Estat de Benestar a Espanya, a diferència del model nòrdic, és "l'escassa equitat de les polítiques públiques de l'Estat espanyol". L'herència de quaranta anys d'una dictadura (exercida primordialment en contra de les classes populars) es va caracteritzar per la seva gran repressió, per la seva èmfasi a mantenir l'ordre existent i per la seva escassa sensibilitat social. La democratització de l'Estat espanyol va canalitzar les demandes populars de major equitat, amb la consegüent disminució de les desigualtats socials i la pobresa... No obstant això, l'impacte reductor les intervencions públiques es va veure alentit per l'augment de la desocupació (Navarro, 2002: 106-107).

L'anàlisi de Navarro (2002), igual que la de Petras (1996), subratlla algunes característiques del que va passar a Espanya, poc després d'engegar-se l'Estat de

Benestar. En primer lloc, és cert que en els primers anys vuitanta va disminuir la pobresa i les desigualtats es van reduir, amb el sensible augment de la classe mitjana, però això va ser causa tant de l'augment de la progressivitat fiscal com de la despesa pública, molt especialment en l'extensió de la cobertura de la sanitat, de les pensions i de l'educació, tan bombardejades avui, en aquesta època de crisi o intent d'acabar amb l'Estat de benestar. En segon lloc, també és cert que l'experiència socialdemòcrata no tenia com a objectiu aconseguir la plena ocupació, tal com reconeixia l'aleshores ministre Carlos Solchaga en el seu llibre *El fin de la época dorada*, ni tampoc facilitar la integració de la dona al mercat de treball.

Aquesta particularitat espanyola no ha deixat de posar-se de manifest durant els anys de govern dels partits de diferent signe. La història, en aquest tipus d'anàlisi, esclareix en gran mesura tant el que es va esdevenir aleshores com la situació present. Tot el camí de l'anomenat procés de modernització de l'economia es va desenvolupar en dues etapes en les quals la política econòmica del nostre país va seguir els següents rumbos:

Primera etapa. D'austeritat pressupostària. Es va dur a terme entre els anys 1982 i 1985. Durant aquests quatre anys, els primers de govern socialista, l'objectiu econòmic principal es va dirigir a la reducció dràstica dels desequilibris econòmics, així com a la "reestructuració productiva de sectors sencers de l'economia nacional" (política de reconversions, introducció de majors dosis de flexibilitat laboral, control dels salaris per mantenir els baixos costos laborals en un marc d'escàs desenvolupament tecnològic de l'economia espanyola, lluita fràgil contra l'economia submergida, disminució de la progressivitat fiscal...) i del "sistema financer" (sanejament de la banca), tot això, cal dir-ho, amb càrrec als pressupostos generals de l'Estat (Alvarado, 1998: 34). Van ser anys de cert nivell de socialdemocràcia real. La despesa social va ser alta, cosa que exigia l'aplicació de polítiques redistributives que, si bé es van materialitzar en part per causa de la pressió de les classes populars sobre les institucions democràtiques, va acabar afectant, afortunadament, la majoria de la població i no només els extrems.

Segona etapa. D'expansió econòmica (de tall financer i especulatiu) responent, entre 1986 i 1992, a tendències de tall progressivament neoliberal. La reestructuració econòmica va seguir, doncs, altres rumbos, basats fonamentalment en el criteri d'eficiència, condició de base perquè es produís la nostra incorporació en la CEE. Per tant, si fins a principis dels noranta, les desigualtats van disminuir a causa de polítiques socials més redistribuïdes, a partir d'aquesta data les coses van començar a canviar ja clarament, fins al punt que Espanya

segueix essent un dels països amb majors desigualtats de renda de la UE (Navarro, 2002: 162). Una dècada després de ser pronunciada, aquesta afirmació segueix sent contundent.

Aquesta expansió, radicalitzada i sense límits, desregulada i sense control, ha finalitzat en una “bombolla” que en esclatar ha provocat una crisi d'unes dimensions enormes que fan que el nostre país estigui patint (i encara n'haurà de patir més) efectes de diversa naturalesa. L'Estat a Espanya canviarà de forma amb motiu de les transformacions profundes que s'hi estan produint.

Apenas habíamos comenzado los españoles a recoger los frutos de nuestros esfuerzos individuales y colectivos, cuando ya se nos advierte que el modelo del Estado de Bienestar ha entrado en crisis y que habrá que renunciar a algunos de sus beneficios para que se mantenga lo sustantivo del sistema.⁴⁹

3.1. Estat i polítiques socials: el model que s'ha anat construint a Espanya

L'estratègia de reestructuració de l'economia, en no tenir com a objectiu aconseguir la plena ocupació, va derivar en la desocupació, és a dir, en la disminució progressiva de la població activa amb la consegüent reducció de rendes i capacitat adquisitiva d'una bona part de la ciutadania. I és que l'estratègia econòmica, basada en la ideologia neoliberal, “no está dirigida a aumentar la ocupación, sino a facilitar la adquisición extranjera de industrias locales y a aumentar la presión a la baja sobre los salarios para facilitar la acumulación del capital” (Petras, 1996: 46). El cost social ha estat, així, alt i, amb aquest desfavorable punt de partida, es van posar les bases d'un Estat de benestar fortament mercantilizador i feblement redistribuidor que en els anys noranta va acabar aprofundint-se en aplicar-se polítiques neoliberals progressivament més dures per a les classes mitjanes i baixes, justament quan aquest Estat estava en procés de desenvolupament (Moreno, 2000: 103). En el seu context general de debilitament dels sindicats i de l'apatia o pessimisme ciutadà davant els partits polítics- un sentiment que s'aguditzava en plena recessió i desvetllament de la delinqüència financera- el model d'Estat que es construeix és fortament assistencial. La geografia anglosaxona es fa cada vegada més present. Què significa que el model d'Estat que s'està construint a Espanya és assistencial? Quan s'afirma que l'Estat de benestar a Espanya és fortament assistencial, es fa referència al

49. Delgado, L. i Sánchez, C. (2002). Percepción Social de la fiscalidad y el Estado de Bienestar. A J. A. Garde (ed.). *Informe 2000. Políticas sociales y Estado de Bienestar en España*. Madrid: Fundación Hogar del empleado, pàg. 125-126.

fet que aquest model no busca reformar la societat darrere d'una millora de qualitat de vida de tota la població, sinó pal·liar algunes de les situacions de necessitat (que generen les peculiars característiques del seu subsistema econòmic) en funció dels interessos d'aquells als qui es beneficia.

Model mixt, doncs, que paradoxalment superposa un Estat de benestar, les bases del qual es troben sostingudes sobre polítiques socialdemòcrates, amb governs que practiquen polítiques liberals (alliberadores) que perforen, quan no qüestionen, la pròpia filosofia de l'Estat de benestar. La defensa o l'atac que se'n fa té a veure amb la posició que cadascú adopti i de com li vagi personalment en aquesta situació. Model mixt, on coexisteixen tendències de signe contrari, arribant-se a la conjunció entre "universalisme" (accés universal a programes de salut, pensions i serveis socials) i "selectivitat" en les polítiques de benestar, la qual cosa explica, a Espanya, les peculiars característiques dels mercats de treball (Moreno, 2000: 103). Val la pena matisar i sistematitzar algunes idees referents a això:

1^a. És evident que a Espanya es va posar en pràctica una modernització des de dalt i des de fora, basada en un règim amb "cultura política autoritària" (Petras, 1996; Alvarado, 1998). Al cap i a la fi, l'economia de mercat casa molt bé amb una estructura de comandament. Es crea així una economia feble, mentre que la liberalització soscava l'estructura productiva interna en honor de l'externa dirigida per la CE, que es vol pal·liar amb un vast programa de benestar social. Però les demandes de liberalització de majors subvencions de l'Estat, juntament amb la petició que hi hagi menors despeses socials, condueixen a un deteriorament del suport polític a l'estratègia de modernització.

2^a. Aquest deteriorament té molt a veure amb l'avaluació de les polítiques selectives, amb les quals apareix l'estigmatització social (Castel, 1997, 1989) com un impediment perquè alguns grups socials, encara que els correspongués, es beneficiïn de totes les polítiques.

3^a. Aquest argument no vol dir que no es reconegui el valor d'algunes polítiques socials. Si els serveis socials no redistribuïssin renda les desigualtats serien encara més grans. Cal reconèixer que, almenys sí que van contribuir, i contribueixen parcialment, a impedir (o reduir) grans desigualtats socials (Sáez i García, 2006b). Aquesta reducció dependrà del servei de què es tracti. No obstant això, aquesta estratègia està associada al que, en el llenguatge neoliberal, es diu "seguretat relativa" (que tracta d'impedir la radicalitat social), i no a l'equitat, que demanda o s'associa a un Estat social i de dret.

4^a. Aleshores, per què es va canviar? La resposta també és opcional. Per modernitzar-se! Podrien respondre els uns i els altres. Però aquest significant serà

traduït de manera diferent en cada geografia i segons la ideologia. Si s'orienta la resposta des de les posicions hegemòniques neoliberals, la línia de força no es dissimula: es modernitza per a aconseguir que l'economia de mercat es desempallegui dels llastos amb què el sector públic la carrega (Saez i Núñez, 2002). L'Estat de benestar, tal com s'ha formulat des del seu origen, és un obstacle per a aquest objectiu. Aleshores apareix una altra vegada la pregunta: per a què o per a qui es modernitza? Des de la mateixa opció també es pot donar una resposta en la mateixa direcció: perquè les elits econòmiques obtinguin i mantinguin un increment en els seus beneficis i una major llibertat per a les seves estratègies d'acció; per tal que les classes mitjanes també puguin percebre (a curt termini) una millora en les seves condicions materials de vida. Ara bé, els pagans de tot això seran els més febles, els denominats amb molts adjectius o paraules (vulnerables i exclosos, entre d'altres) encara que hagin d'assimilarse, ja que només gaudiran de les millores en ocasions comptades. Al cap i a la fi, són la disfunció inevitable del sistema (Petras, 1996).

En suma, i a manera de balanç, la construcció de l'Estat de benestar a Espanya es comprèn a partir de la seva història. El desplaçament des d'un model d'Estat, repressiu i autoritari, cap a un de més democràtic possibilitaria el procés de modernització que emprendreia polítiques específiques per al millorament de la qualitat de vida dels ciutadans en direcció a un Estat de benestar, però, per les raons que s'han esgrimit, sense que aquest s'hagi aconseguit del tot al nostre país. Amb prou feines va haver-hi temps per a aquesta conquesta. Aquesta conclusió no és retòrica ni tampoc superficial. Per contra, als països nòrdics o en els continentals, l'Estat de Benestar va tenir un temps (ampli) de penetració i desenvolupament extens, que van aconseguir trobar vies d'impregnació en les relacions socials i la cultura cívica, així com en el progrés material i infraestructural paral·lel a la creació d'espais de trobada i acords socials profunds.

El que en altres països es va dur a terme lentament, a Espanya va intentar fer-se ràpidament, però la construcció de les bases de l'Estat de benestar va coincidir amb l'inici del socavament de les seves bases a partir del discurs neoliberal i del pensament únic. Aquesta simultaneïtat ha impedit conèixer fins a quin punt podria haver-se democratitzat el país si s'hagués aprofundit en l'Estat de benestar i amb ell, el consegüent augment d'igualtat social, afavoridora d'un canvi polític i cívic que no ha arribat.⁵⁰ El que ha succeït en els cinc últims anys de polítiques socials al nostre país sobrepasa la capacitat de descripció de

50. Villoria, M. (1998). Ideologías de la crisis del Estado del Bienestar: racionalización y modernización del Estado del Bienestar. A E. Alvarado (edit.). *Retos del Estado del Bienestar en España a finales de los noventa*. Madrid: Tecnos, pàg. 71-72.

l'investigador que necessita temps i distància per poder dur a terme una anàlisi serena del que està passant diàriament. Amb tot, ens agradaria apuntar algunes idees clau, pràcticament compartides per la majoria de sociòlegs i teòrics de la política, ja que les persones que treballaran en activitats al voltant de les polítiques socials han de conèixer sobre quins principis i supòsits han estat construïdes.

3.2. L'Estat de benestar i la ideologia neoliberal

Per a alguns dels estudiosos de les polítiques socials, aquestes estan sent fortament qüestionades essent com són la medul·la espinal de l'Estat de benestar. Un Estat, segons el parer de neoliberals, "malbaratador i electoralista" que s'ha perdut en la filosofia de la redistribució (Rodríguez Braun, 2000). Aquest argument ha estat utilitzat amb molta freqüència pels governs conservadors: culpabilitzar els governs socialdemòcrates de l'excés de despesa que comporta per a l'Estat el manteniment del públic: de fet, fins al descobriment de les enormes estafes financeres i polítiques, un argument utilitzat recalcitrantment per la dreta en el poder consistia a atribuir la fallida de les arques de l'Estat i el seu gran dèficit als excessos públics que suposa protegir la ciutadania conscient i disposada a satisfer els drets legítims en parlaments democràtics orientats, almenys en el discurs i els programes, per la filosofia de la distribució i l'equitat. Aquestes crítiques a l'Estat i als recursos que aporta, es van convertir en una "amença seriosa" per a les conquestes polítiques i socials que s'havien aconseguit en els últims anys de desenvolupament, o d'inici, segons contextos i geografies, de l'Estat de benestar. Per tant, pot errar qui interpreta la crisi amb paràmetres ahistòrics i obvia la tendència neoliberal que s'anava instal·lant a poc a poc en la societat espanyola, com alguns teòrics socials i de la política ja advertien: això no és nou. Tenint en compte que les polítiques socials són variables de professionalització aportades per l'Estat (o de desprofessionalització, segons quina sigui l'orientació que se'ls doni: un educador social no pot desconèixer l'esperit que impregna l'aplicació d'una política social), convé recrear la plataforma de pensament dels qui estan en contra de la filosofia que admet la concentració de poder de l'Estat per davant del mercat –la ideologia neoliberal– i analitzar, per a la seva comprensió i coneixement, la contundència, la coherència i la credibilitat dels seus arguments així com les conseqüències que, a nivell general, poden tenir en la professionalització de les professions socials.

3.2.1. Els excessos de les polítiques neoliberals

Segons el parer de nombrosos investigadors, en les últimes dècades les doctrines neoliberals han anat calant profundament en la societat americana i europea, més a nivell inconscient que conscient. També en les societats llatinoamericanes, encara que s'observen moviments contraris a aquesta tendència en alguns països. En qualsevol cas, la seva hegemonia ideològica està fora de dubte. Caiguts els règims comunistes per desordres que tots coneixem; confoses i desorientades les socialdemocràcies que en més d'un país, com en el nostre, han anat assimilant i interioritzant les posicions de la ideologia neoliberal; abandonant els sindicats el seu caràcter de grup representatiu d'unes classes on han anat substituint la reivindicació per la burocratització en les seves respostes socials, assimilant-se subtilment a les tendències neoliberals; predominant, cada vegada més, l'economia de mercat, com eufemísticament s'anomena avui el capitalisme, de caràcter internacional o transnacional, que ha derivat en una economia mundial de l'especulació i la seva subsegüent acumulació; identificat el procés de com aquesta mundialització posa en dubte les economies nacionals tant com l'actuació dels governs nacionals en les decisions internacionals en no existir règim jurídic que doni solucions als problemes que aquests moviments econòmico-cibernètics generen; és evident que la ideologia neoliberal produeix conseqüències desastroses, com les que vivim avui, quan els seus representants duen a terme els seus principis i les estratègies que aquests comporten.

Per aquest motiu, ja fa uns anys, Montes va escriure que no cal gaire optimisme per reconèixer que la una situació econòmica i social és insostenible en molts racons del planeta: continents exclosos, tres quartes parts de la població del món sense recursos per atendre les necessitats bàsiques de l'aliment, el resguard, la salut i l'educació; misèria generalitzada al Tercer Món; atur i marginació inaudits als països industrialitzats; desigualtats creixents i insuperables entre Nord i Sud; degradació del medi ambient, malbaratament dels recursos naturals i agressions a l'equilibri d'efectes imponderables.⁵¹ Com s'ha posat de manifest en aquests últims temps, de manera sorprenent, la lògica neoliberal, l'esperit capitalista defensor de la desregulació i el descontrol ha posat en la picota als països europeus i estats americans de manera que ha provocat una crisi cap altra des del crack de 1929: els temps d'incertesa, dolor, desesperació en alguns casos, desocupació massiva i falta d'oportunitats per afrontar amb dignitat els embats de la vida van arribar fa alguns anys.

51. Montes, P. (1996). *El desorden neoliberal*. Madrid: Trotta, pàg. 14.

A ulls del lector interessat, les preguntes se succeeixen sens dubte: Què és el que ha passat?; per què aquesta crítica ferotge -essent com ha estat un factor d'estabilitat entre les classes- de la ideologia neoliberal a l'Estat de benestar, proveïdor per excel·lència d'aquelles polítiques socials que els professionals han de materialitzar en el servei a la ciutadania?; per ventura no funcionen les polítiques socials que posen els Estats en marxa al servei de la ciutadania?; i quines són les raons d'aquest fet?; té a veure amb la concepció que la ideologia dominant té de la política social?; com és possible que aquesta manera de concebre la política, que va iniciar el seu rearmament qüestionant els supòsits i les accions de l'Estat de benestar, promogui la desigualtat i hagi aprofundit més encara en la pobresa i la injustícia social?... Nathan Glazer, teòric liberal i poc sospitós de radicalisme, preocupat pels excessos del neoliberalisme, analitza la situació existent als EUA. Per a ell, durant la dècada dels vuitanta, l'administració Reagan "va representar l'arribada al poder d'una ideologia coherent que guiava les seves accions en política social". Creia que el poble podia administrar-se per ell mateix i no necessitava les sofisticades intervencions del Govern Federal per enfrontar-se amb els seus problemes de pobresa, formació laboral inadequada, decadència urbana, educació de mala qualitat i similars. (Glazer, 1992: 78).

En els dos primers anys de govern de Reagan la ideologia va mostrar el seu "veritable rostre" i no va trigar a desvetllar-se l'engany de les promeses. D'una banda, les mesures que va prendre el seu govern "van aprofundir la pobresa provocant un impacte més gran" que l'esperat (ibíd.: 79) en no considerar la "redistribució de la renda la preocupació del seu govern" i en orientar les polítiques socials amb esperit privat de tal manera que els desitjos de la societat que concernissin la salut, l'educació, el benestar i la cultura haurien de ser cobertes "a través de la filantropia privada" (ibíd.: 78). Els principis liberals en defensa de l'individualisme i el *laissez-faire* econòmic no van trigar a ser aplicats quan "van aparèixer els interessos especials", que defensaven que "es tallés per complet un sistema d'impostos progressiu" que danyava els més acomodats (ibíd.: 79), mentre "l'increment de la taxa de creixement de les despeses militars" no cessava. El resultat va ser, segons el parer de Glazer, que tant les prestacions dedicades "als programes centrats en els pobres" com els altres "dirigits a les classes mitjanes" -és a dir, "la part del pressupost no destinada a despeses de defensa"- van patir una reducció dràstica. El plantejament (neo)liberal del govern de Reagan "es basava en un compromís amb l'individualisme i amb la llibertat econòmica individual, no en cap interès pels pobres o la igualtat, encara que, quan eren pressionats, els portaveus de l'administració sostenien que les seves polítiques ajudarien als pobres a través de la prosperitat general més que mit-

jançant qualsevol programa directament dirigit a les seves necessitats. Però cap argumentava que això produiria una més gran igualtat" (Glazer, 1992: 70).

En última instància, la crítica que es feia a les polítiques socials en el discurs polític i intel·lectual se centrava a destacar la seva ineficiència, tal com havia tingut oportunitat de comprovar-se en els anys seixanta i setanta, segons el parer dels seus crítics, perquè no van aconseguir els objectius que es pretenien amb la seva implementació.

L'era Reagan i l'època Thatcher van mantenir, pel que fa a les polítiques socials, aquest enfocament i aquesta interpretació. La seva retòrica es va estendre, pràcticament, per tot el món desenvolupat. Altres països europeus, durant els anys vuitanta i més accentuadament als noranta, van assumir, en gran manera, aquesta concepció de la política social. En aquells moments el neoliberalisme ja havia penetrat en l'estructura social de la majoria de governs i contextos socials. Els propers apartats tractaran d'esbossar una aproximació argumentada, prou sistemàtica, que ens permeti tenir una comprensió més àmplia d'aquesta ideologia que impregna la dinàmica social i la configura. Per dur a terme aquesta tasca, utilitzarem una estratègia que ens sembla congruent amb l'evolució històrica dels esdeveniments, ja que el neoliberalisme aferma les seves posicions en la seva crítica a l'Estat de benestar, tant en els seus supòsits teòrics com en els seus programes socials, plantejarem els nostres desenvolupaments seguint aquesta mateixa constant dialèctica de contrast i oposició, a fi de fer més comprensibles aquestes reflexions.

3.2.2. L'obsessió per la privatització i la crítica a l'argumentació neoliberal

Privatitzar! Aquest és un dels grans manaments de la ideologia neoliberal.⁵² La privatització va justament dirigida i esgrimida contra els excessos, per les seves suposades despeses excessives, de l'Estat de Benestar. Però la privatització de polítiques, projectes i serveis, no ha resolt els problemes que justificaven la seva aplicació, a part, per descomptat, que no ha aprofundit en altres problemes dels quals un Estat democràtic i de dret no pot desentendre's. De qualsevol manera, aquest argument s'ha utilitzat pels teòrics liberals de la política en el seu permanent intent de bombardejar l'Estat i les polítiques públiques que aquest impulsa per respondre les necessitats de persones i col·lectius. Potser sigui en aquest moment on cal fer una matisació de cara als professionals de la

52. Petrella, R. (1997). *El bien común. Elogio de la solidaridad*. Madrid: Debate.

intervenció: una política pública, encara que vingui de la mà de l'Estat, pot ser materialitzada, a l'hora de ser recreada, sota la filosofia de la privaticitat. Entre el caràcter universal i genèric de la política social i els seus diferents nivells de concreció existeixen diferents espais d'acció la voluntat de la qual va associada a institucions i a les persones que hi estan involucrades en diversos graus.

No és estrany, per tant, que aquest enfocament provoqui les crítiques i els seus crítics. Els arguments, en primer lloc, esgrimits a favor de la privatització defensada i empresa, en major o menor mesura, encara que no únicament, pels governs conservadors que dominen la política mundial des del principi dels anys vuitanta, són plantejats i formulats al voltant del que pot denominar-se l'ordre teòric de qualitat i eficiència, dos termes que travessen totes les institucions socials dels nostres dies. La influència d'aquests dos significants, provinents del món de l'empresa, ha penetrat en el teixit institucional dels diferents sistemes socials, ja sigui el sanitari, el jurídic o l'educatiu, en les seves diverses escales. En la retòrica i pràctica neoliberal, es persegua una altra finalitat que, com ens confirmen els esdeveniments actuals, s'han aconseguit en bona mesura: "convertir en espais privats les possibles zones rendibles del sistema d'assistència públic; encara que, finalment, la profunditat i el grau d'aquestes privatitzacions sempre han estat dependents de l'equilibri polític de les nacions i del grau de conflicte social suscitat entorn seu." (Alonso, 1999: 331).

La bondat de les privatitzacions, segons els seus defensors, resideix, en segon lloc, en el fet que contribuiran a reduir el dèficit públic (que, "venut" amb caràcter universalista se suposa beneficiarà la col·lectivitat), però això no està gens clar, més aviat es presenta com una "cortina de fum" que intenta dissimular alguna cosa "més prosaica i descarnada", i és que "mitjançant les privatitzacions es col·loquen en mans privades i en condicions d'oligopoli a un preu més que interessant activitats molt lucratives. En definitiva, amb les privatitzacions es tractaria de repetir la ja coneguda política neoliberal de socialitzar les pèrdues i de posar en molt poques mans els beneficis (Alvarado, 1998: 54).

Evidentment, això condueix, en tercer lloc, a una altra qüestió estretament relacionada amb les anteriors. Si al·ludint al suposat abaratiment i eficàcia es duu a terme una diversificació a fons de la política social, el que es posa en joc són els principis de justícia i equitat. Perquè com més es diferencien els serveis a l'interior d'un Estat, és "més probable" que els seus resultats acabin per no ser iguals. La desigualtat en els resultats pot contribuir a generar més conflicte que el que es vol solucionar o evitar. En algun moment (Sáez i García Molina, 2006), en parlar de la desprofessionalització dels educadors socials vam fer una reflexió d'aquesta naturalesa: si bé l'actor Estat professionalitza la professió a través d'un dels recursos que aporta, com són les polítiques i els serveis socials,

aquest fet no es produirà en l'àmbit dels professionals, si aquests, per les raons que siguin, no treballen els seus programes ni impregnen les seves accions sota el lema de l'equitat.

En qualsevol cas, cal esperar que aquest "més probable" no es materialitzi en un afirmatiu "segur", ja que no és clar qui ha de controlar els programes socials que reclamen la participació comunitària i qui ha d'avaluar-los per saber l'impacte que produeixen sobre els usuaris. Això, en cas que se'n realitzessin avaluacions, la qual cosa, com sabem, no passa més que en comptades ocasions i es realitzen amb els elementals però encara seductors instruments estadístics.

La socialització de les pèrdues, i en últim lloc la gestió del residual (Castel, 1989), deriven en la transformació de les polítiques i els serveis en "serveis pobres per a pobres". Conduïts per aquest esperit privatitzador i mercantil, les polítiques i els serveis van a anar associats a una "pèrdua de potència quantitativa i qualitativa que, en lloc de dirigir els serveis de manera més efectiva als pobres, amenaça amb privar-los de l'accés del qual gaudeixen en condicions normals."⁵³

Les polítiques socials a l'estil neoliberal, en suma, han introduït una sèrie de canvis progressius i subtils, o no tan subtils, viratges respecte de les polítiques vinculades a l'Estat de benestar que la crítica o la denúncia realitzada contra aquest, servint-se d'aquest recurs es torna contra els governs i teòrics del neoliberalisme, encara que aquestes crítiques no alterin les seves posicions i els seus desitjos de mantenir-les. La retòrica per cobrir les polítiques de contenció o retallada de les despeses socials o de resposta a necessitats socials que quedessin fora dels canals econòmics ordenats i regulats, ve a re situar el camp de la necessitat en un lloc residual i reobre per a les associacions voluntàries un camp assistencialista, més proper a la caritat vuitcentista que a la justícia social de l'Estat social de dret (Alonso, 1999: 331-332).

3.2.3. La importància indissimulada dels valors econòmics

La crítica neoliberal que l'Estat de benestar no ha de pagar el benestar es transforma en una pregunta inevitable en aquest ordre de raonament: i el mercat, ¿aconsegueix aquest benestar que assegura per als individus "lliures i independents" que conformen l'Estat liberal?, ¿no s'ha donat la volta a certs plantejaments, les experiències dels quals en la dècada dels noranta haurien d'obligar a tornar a pensar sobre la base de quines conquestes socials s'han

53. Pennachi, R. (1999): *Estado de bienestar y ciudadanía*. Madrid: El Roure, pàg. 18.

guanyat, quines s'han perdut i què és el que s'ha mantingut de l'Estat de benestar? M. Sario, tenint com a referent empíric *The Green Book. A new contract for Welfare*, presentat al Parlament anglès pel Secretari d'Estat per a la Seguretat Social, a petició de sa Majestat el març de 1998, sistematitza les diverses posicions amb les següents dades:

- Hi ha els que creuen que l'Estat de benestar és un error. No es pot pagar i cal reduir-lo.
- Un altre grup de persones, aprofundint en aquesta direcció, pensa que la classe mitjana hauria d'autoabastir-se amb pocs o cap subsidi ni serveis estatal.
- Quan les persones són tan pobres que no poden conduir les seves vides, és la caritat, per molt aleatòria que sigui –millor que un sistema dirigit pel govern-la que més bé pot resoldre els seus problemes.
- En qualsevol cas, la desocupació, els subsidis per discapacitat i les pensions haurien de privatitzar-se completament. Aquest grup de persones, que sol coincidir amb les que argumenten les anteriors posicions, entenen que el suport a l'Estat de benestar ha de disminuir.
- La majoria de la gent addueix que aquesta manera de pensar acaba reduint les activitats de l'Estat de benestar convertint-lo en un sistema polític pobre. Aquest és un camí cap a una societat dividida: una part que rep els subsidis i una altra que els finança. El suport polític a l'Estat de benestar disminuiria i aquest acabaria sent un sistema pobre per a persones pobres.⁵⁴

En el discurs neoliberal desapareix el tema de les classes, segueix mantenint aquesta divisió errònia entre moral i política, no hi ha cap referència a l'ètica, i el valor que més, o gairebé sempre, s'ha convertit en el valor de referència és el valor econòmic. “El supermercantilisme domina de tal forma el discurs actual” que, malgrat la contundència d'algunes veus contràries, “subordina els valors ètics, polítics, socials i religiosos al propi creixement econòmic” (Camarero, 1998: 24). En suma, alguns valors, per no dir la majoria, que han estat el fonament de la societat moderna, emergents en el filosòfic, el social, l'ètic, el polític i el religiós, “no només estan en crisi, sinó en postergació davant del predomini inquietant dels “interessos del mercat”. La ideologia neoliberal mai ha estat tan prop del marxisme en compartir amb ell la rellevància de l'economia com a creadora ineluctable de les condicions materials de vida i condicionant dels estils vitals i existencials, encara que evidentment es distancii en la manera de distribuir-la política i socialment.

54. Sario, M. (2000). *Las profesiones del Estado y las asociaciones empresariales*. Madrid: Tórculo.

Les polítiques socials no se n'han escapats. Les decisions dels governs, siguin del signe que siguin, estan impregnades d'aquesta lògica, i l'engegada d'aquestes polítiques va associada amb fort accent en la mercantilització. Aquesta dinàmica obliga a fer una reflexió sobre les nocions *social*, *de dret*, *social de dret*, *democràtic* i de les Autonomies que adjectiven l'Estat de benestar. És cert, que el terme *benestar* no és el millor significat per a recollir o assumir la càrrega semàntica i la potencialitat que amaguen aquests adjectius: però aquesta crítica al concepte de *benestar* no qüestiona de fons l'existència de l'Estat social de dret sinó més aviat reclama que, en la fonamentació teòrica d'aquest Estat, sigui substituït aquest terme pel de *justícia*. Aquesta és, justament, la reivindicació d'Adela Cortina, que argumenta sobre el perquè ha de substituir-se el terme benestar pel de *justícia*.⁵⁵

3.2.4. Els límits de les polítiques socials: anotacions al territori

El discurs polític del neoliberalisme s'oposa, en general, a les polítiques socials per considerar-les, tal com vam veure, costoses i ineficients. Els dubtes sobre la bondat de les polítiques socials persisteixen. Els límits de la política social semblen mostrar que aquests dubtes són legítims i fins i tot comprensibles. L'anàlisi del que passa al territori de la pràctica porta als seus crítics a argumentar en contra seva. Un d'aquests reconeguts teòrics del predomini del Mercat i la ideologia que justifica tal dominació (Rodríguez Braun, 2000), atacarà l'Estat de benestar justament pel fet de ser "malbaratador i electoralista" que a través de les seves polítiques socials "s'ha perdut en la filosofia de la redistribució". Contra aquest estat de coses cal mostrar els veritables límits de les polítiques que s'imposen quan s'intenta aplicar-les:

- Límit dels impostos. La falta d'estimació sobre la proporció que l'Estat ha de dedicar, de la recaptació impositiva al desenvolupament de les polítiques socials, suscita el temor de bona part d'aquells ciutadans que troben excessiva la quantitat que retreu el govern a les prestacions socials.
- Límit de l'eficàcia. A excepció d'aquelles polítiques socials que consisteixen a proporcionar uns ingressos bàsics (com les pensions, les assignacions universals pels fills...), té cabuda el qüestionament per l'eficiència de les accions empreses. Sobretot en aquells àmbits en els quals els resultats a aconseguir resulten més complexos: com la formació professional o l'ajuda als pobres.

55. Cortina, A. (1994). Del Estado de Bienestar al Estado de Justicia. *Claves de razón práctica*, nº 41, pàg. 12-21.

- La convicció de la perversitat d'alguns programes. Perversió que s'expressa quan s'observa que aquests programes produeixen aquells problemes que havien d'"arreglar": la ruptura familiar està sent estimulada per la disponibilitat de pagaments assistencials, desanimant les persones adultes que reben les prestacions a buscar feines remunerades; la seguretat social permet que més gent gran pugui viure sola en lloc de fer-ho amb els seus fills: aquest fet estimula la independència. Un programa que assisteixi la tercera edat permet que les persones grans se'n vagin de la llar familiar i n'estableixin una de pròpia... Els suggeriments d'alguns economistes a favor que els fons destinats a la política social serien més beneficiosos si es destinessin a "inversions productives" (Glazer, 1992: 134). En molts Estats van ser retallats gran nombre de programes basats en intervencions sofisticades i en supòsits sobre l'efectivitat de determinats tipus d'incentius. Les retallades van ser l'efecte dels límits que es detecten en la implantació de les polítiques socials. De manera general, aquestes crítiques a l'Estat benefactor i a les seves polítiques han tingut ressò en la majoria dels països avançats i, de manera desigual i amb intensitat variada, tots ells, inclosa Espanya, han assumit el repte neoliberal: no és possible negar que l'ona neoliberal ha aconseguit uniformar els sistemes polítics i educatius i, per tant, les polítiques socials i educatives produeixen uns efectes que encara són, per la naturalesa del que caldria mesurar, difícils de calcular. I encara no havien arribat els durs anys de recessions, retallades i crisis en decaure la primera dècada del nostre segle!

Més concretament, els límits també provoquen el descontentament en l'aplicació de les polítiques socials. Podem assenyalar tres descontentaments a manera d'esbós. Un dels descontentaments que s'han constatat sorgeix de la professionalització dels serveis. En què es tradueix això? Que la professionalització, d'una banda, suposa que els professionals tenen un punt de vista determinat sobre la naturalesa de les necessitats i sobre la manera en què han d'abordar-se. Un creixent nombre de professions capacitades per a fer-ho, plantegen els problemes. D'altra banda, quan el programa s'estén i tracta de portar-se al territori de les concrecions se sol prescindir de les persones definides com a "qualificades" (treballadors socials, consellers, professors, educadors...). Per quina raó? Perquè es qüestiona, fora de la professió, la capacitat dels propis qualificats per dur a terme, de manera correcta, un servei. Perduda la confiança en els experts, en conseqüència, no hi ha ningú a qui confiar-los.

Si l'experiència en la intervenció dels professionals en nous programes ha resultat preocupant perquè acaba derivant en un professionalisme indigne

de confiança, s'entén que s'estimulin agències d'acció comunitària com una manera de superar els efectes nocius del professionalisme. Aquest és un altre descontentament significatiu, que no oculta interpretacions diferents, perquè aquest supòsit acaba mostrant contradiccions: els agents de desenvolupament comunitari, en general, s'acaben convertint en "experts" que no tenen necessàriament una relació amb les necessitats dels clients als quals serveixen. El terreny clar sobre el qual actuar està, per tant, ple d'incerteses.

L'últim descontentament que desitgem apuntar procedeix de la utilització que es fa de la política social. ¿Per què, si les crítiques a les polítiques socials són precises, segueixen augmentant en comptes de disminuir? S'assenyalen dues conclusions: d'una banda, el fet que a cada necessitat o problema social la ciutadania, representada pel seu partit polític o grup social, reclamés una política social per satisfer-la i, per una altra, davant la posició neoliberal que les prestacions han d'anar desapareixent a mesura que els agents tradicionals (família, esglésies, grups ètnics, col·lectius veïnals, voluntariat...) se'n fan càrrec, la realitat demostra que, encara que aquestes agències millorin la seva situació econòmica, no desitgen assumir aquestes responsabilitats i, no només això, sinó que elles també pretenen accedir a altres prestacions socials creades.

En suma, la política social va crear, en gairebé tots els camps, demandes noves i ingovernables. Era il·lusori veure les nostres polítiques socials únicament com alguna cosa que reduïa un problema; tota política té aspectes dinàmics, com per exemple expandir el problema, canviar-lo, crear-ne de nous. (Glazer, 1992: 15).

Potser una de les limitacions de l'anàlisi dels teòrics de la política social consisteixi en no haver relacionat amb la contundència suficient el paper de l'atur, de l'ocupació mal retribuïda, amb la demanda de polítiques socials. L'intent, en altres geografies, d'incentivar tant "la cultura del treball" com la de mantenir o reforçar les estructures socials amb la finalitat d'abandonar tota dependència de l'assistència o la prestació social, pot aportar més llum a la clarificació d'un problema, les arrels i desenvolupament del qual estan carregats de dubtes i complexitat. Les crítiques més dures contra l'Estat de benestar se centraran, justament, en els supòsits teòrics que legitimen el benestar i les polítiques socials que l'apuntalen com a plataforma des d'on redistribuir el bé adquirit individualment i convertir-lo en "bé comú".

3.2.5. El debat sobre les polítiques socials a Espanya

Com hem argumentat en altres llocs (Bas, Campillo i Sáez, 2010), un dels centres d'atenció i qüestionament del pensament únic i de la ideologia neoliberal són les polítiques de l'Estat de benestar. El qüestionament es basa en l'àmplia despesa que l'Estat destina a aquests menesters tan ineficients, fent-lo fins i tot entrar en crisi. En aquest apartat, intentant evitar frases a l'ús i tòpics sobre una qüestió subjecta a continus debats, ens agradaria donar un altre pas i aprofundir en aquestes controvèrsies servint-nos de l'argumentació i de les dades que aporten els estudiosos de les polítiques socials. Tractem de sistematitzar, en una mena de decàleg, les diverses consideracions que apareixen al debat, amb l'afany d'aclarir plantejaments, desfer prejudicis i malentesos i contribuir a enriquir el coneixement de les posicions.

Primera. La tesi de la despesa social. L'Estat de Benestar està a la base de la crisi social que es viu avui, perquè és justament la intervenció de l'Estat en l'economia del país, la que la provoca. Aquesta crisi econòmica ha de salvar-se impedint que l'Estat mantingui el nivell de despesa contínua que les polítiques socials demanen. Les dades proporcionades per Navarro (2002), no confirmen aquest argument ni la tesi que el recolza: que Espanya, a diferència d'altres països, gasta molt en polítiques socials. Al parer de Navarro, això no és veritat perquè la despesa social per càpita és la més baixa de la Unió Europea, juntament amb Irlanda, i s'estan registrant descensos preocupants des de 1994. És més, la disminució de la despesa social que ha tingut lloc al mateix temps que el creixement econòmic al nostre país ha estat considerable (Navarro, 2002: 50). La pregunta que segueix a aquestes dades és òbvia: per què els governs espanyols no han aprofitat aquesta situació econòmica favorable per augmentar la despesa social per tal d'anar apropant-nos a la mitjana de la despesa social europea?

Segona. En relació amb aquest argument, n'hi ha un altre que val la pena aclarir. L'Estat de benestar és il·limitat si es vol, perquè les necessitats també poden ser-ho. Si els fons de l'Estat dedicats a despeses socials han disminuït és perquè no tenim recursos econòmics per a ampliar l'esperit de l'Estat de benestar. Això, segons el parer de Garde (2000), és un error. Tenim recursos econòmics, però hi ha sectors i grups molt poderosos que s'oposarien a aquesta despesa: per exemple, en el cas de la Seguretat Social, la compra per part del govern de medicaments genèrics en lloc de comercials permetria un estalvi de més del 15% de la despesa sanitària. Exemples com aquests es multipliquen i no són coneguts per la ciutadania. La causa? "L'actual confrontació entre de-

fensors de l'Estat de benestar i partidaris de les polítiques neoliberals no resulta aliena als interessos específics d'alguns sectors financers i empresarials que pretenen accedir a mercats potencialment lucratiu" (Garde, 2000: 27). Segons el parer de Petras (1996: 44), els llaços entre el món dels negocis i l'Estat han fomentat els valors mercantils dins la classe política a Espanya. Una mostra més, en definitiva, de la centralitat del mercat com a principal mecanisme utilitzat per a la modernització del país.

Tercera. La reforma econòmica és una exigència europea. Aquesta és la tesi dels successius governs espanyols convertida en una coartada per justificar els continus ajustos de l'economia nacional. D'aquesta manera, l'ajust és "inevitable" i "continu" i carrega el seu pes "en els assalariats i en els sectors més desfavorits de la societat" (Alvarado, 1998: 35). El paradoxal és que els recursos amb els que compta l'economia financera mundial és més gran i està alimentada no només pels beneficis obtinguts de transaccions automàtiques de capital en un marc internacional completament desregulat, sinó també per accions de l'Estat, que col·labora a aquesta acumulació de capital: per exemple, les privatitzacions parcials o generals de prestacions bàsiques a la ciutadania com ara les pensions. Aquest fenomen té, al seu torn, el seu procés d'anada i tornada: es generen bombolles financeres amb molt poder; i, a més, aquests oligopolis, poden desafiar governs i les seves polítiques nacionals mitjançant operacions especulatives, entre les quals cal citar, com a exemple real "el trasllat instantani de grans fluxos d'inversions d'un país a un altre" (ibíd.: 48).

Quarta. Necessitat de polítiques d'austeritat. Si no hi ha recursos, no hi ha possibilitat d'ampliar i satisfer les exigències de l'Estat de benestar. Més aviat al contrari. Les polítiques socials en favor dels desfavorits i els aturats només poden ser molt austeres. En la realitat, aquest argument és rebutjat en sentit contrari. Les citades polítiques d'austeritat no són requerides ni per la globalització ni per la integració europea –llocs comuns als quals se sol acudir per justificar aquesta mesura– sinó per les demandes del capital financer, al qual aquestes *polítiques d'austeritat* són especialment sensibles. "Un cop més, la globalització s'utilitza per dur a terme polítiques impopulars que es presenten com a necessàries i inevitables" (Navarro, 2002: 150).

Cinquena. Els Estats perden poder a causa del procés de globalització. Això es deu al fet que la globalització força els governs a adoptar polítiques de centre com les úniques possibles, obviant tota possibilitat de polítiques més redistributives i democràtiques. Aquesta asserció s'ha convertit en un dogma, que s'ha estès convenientment. Però l'evidència empírica no és impermeable a la fe. A Europa, "els països que han estat més globalitzats durant els últims trenta anys han estat els països nòrdics". Justament els països "que han ofert major

protecció social a la seva ciutadania i els que han tingut Estats més intervencionistes". La realitat avala aquest fet. Un Estat fort és la condició de base per a l'assoliment no només d'un Estat de benestar ampli i universal sinó també per mantenir la seva competitivitat i la seva integració en l'economia internacional. Aquesta situació genera o provoca contradiccions: és, o era, Espanya un Estat fort?, si s'està entre els països desenvolupats, per què tan poca despesa en polítiques socials?, per què s'oculta o es camufla després de la façana de la globalització?, però, sobretot, per què s'associa un Estat feble, excessivament protector, a un Estat de benestar malbaratador, i, en canvi, les polítiques liberals, més impulsores de polítiques sectorials contingudes i centrades, són atribuïdes a la globalització? no es fa palès per aquest argument un determinisme econòmic que contradiu el principi de llibertat econòmica de la filosofia liberal? per ventura no són tant les forces polítiques d'un país com la seva relació amb el capitalisme transnacional les que expliquen el desenvolupament i l'aplicació de polítiques de tall més liberal o centrista?

La afirmación de que el Estado de bienestar está en la base de la crisis actual de las economías de mercado exige ser completada por el hecho de que es el desarrollo del capitalismo a escala transnacional el que ha cuestionado el Estado de bienestar en cuanto obstáculo relativo a dicho desarrollo.⁵⁶

Les mateixes preguntes realitzades ara adquireixen una espessor que, com hem apuntar més amunt, reclamaria la distància per respondre amb certa objectivitat.

Sisena. La impossibilitat de polítiques públiques més equitatives. Una altra dada posa en dubte el determinisme econòmic, formulat anteriorment, i tenint o utilitzant altres països europeus com a exemples que legitimen, també, la conducció de les polítiques socials a Espanya. La dada és la següent. L'anàlisi de les polítiques socials europees reflecteix que, amb "els criteris de la convergència monetària", la majoria d'aquests països (Alemanya, Bèlgica, Itàlia, França...) "van ampliar l'efecte equitatiu de les seves polítiques públiques", mostrant que l'excepcionalitat espanyola no és deguda a un determinisme econòmic requerit pel procés de globalització o la integració europea, "sinó a la voluntat política de resultat de la correlació de forces en l'Estat espanyol." (Navarro, 2002: 108-109). Pel que fa a les polítiques socials, més que les decisions del mercat o d'una elit financera o empresarial, cal comptar amb la voluntat política de governs capaços de prendre decisions que beneficiïn a la majoria de la població.

⁵⁶ Cruz, M. (1985): *Hacerse cargo*. Barcelona: Paidós, pàg. 86.

Setena. Encara amb tot, les polítiques socials de tall neoliberal han millorat el benestar social i la qualitat de vida a Espanya, tal com assenyalen els indicadors macroeconòmics. Aquest supòsit és, també, qüestionable. I les dades tornen a demostrar-ho. Perquè, en primer lloc, els indicadors macroeconòmics poden anar bé i en canvi la qualitat de vida de grans sectors de la població pot no anar bé. Perquè, també, en segon lloc, els indicadors macroeconòmics de creixement econòmic i desenvolupament no mesuren ni la distribució social de l'atur, ni la distribució de la renda nacional, ni l'impacte que l'Estat del benestar té en el benestar social de la ciutadania, ni la qualitat de l'ocupació, ni l'impacte de la despesa pública,... indicadors tots ells d'enorme importància per tal d'entendre la qualitat de vida d'un país. Aleshores, ¿sobre la base de quines dades s'afirma que ha millorat la qualitat de vida del país?, ¿han redundat les polítiques de tall neoliberal en una millora de la qualitat de vida de tota la població? Segons Camarero (1998), Navarro (2002), Alonso (1999) i Alvarado (1998), no. Tan sols és així per a la cúspide de la piràmide. Aquesta tesi opera, doncs, contra les polítiques neoliberals i torna a rescatar els supòsits en favor de l'Estat de benestar. Després d'analitzar el cas suec, Camarero conclou que els Estats del benestar, en general, "han aconseguit més bons resultats que els models neoliberals en relació amb: la reducció de la pobresa, la reducció de la desigualtat social i la integració social dels menys afavorits." (Camarero, 1998: 79).

Octava. El "miracle nord-americà" mostra, a manera d'exemple, que si hi ha baixa desocupació és a causa de la gran desregulació dels seus mercats laborals tant com a la seva escassa protecció social. Un altre argument esgrimit en contra de l'Estat de benestar i a favor d'un mercat que ha de moure's sense controls. Els centres financers i econòmics espanyols utilitzen aquesta suposada tesi per a explicar que la realitat europea i espanyola són un exemple del cas contrari: les rigideses del mercat impedeixen o dificulten el descens de la desocupació. Aquestes explicacions, per a Navarro (2002: 131), que "ha viscut durant trenta anys als EUA" i "n'ha analitzat els fets i dades amb objectivitat", són errònies. No poden transferir-se sens més, d'un país a un altre, els diferents ordres polítics i socials ni les realitats de fons en l'escenari social. Així, per a ell, els Estats Units van seguir polítiques molt més keynesianes que no pas els governs europeus, presidits en la seva majoria per partits conservadors i neoliberals: són aquestes polítiques les que van permetre als EUA, encara que no van parlar d'Estat de benestar, un més gran creixement econòmic i una menor desocupació. Caldrà estudiar els últims anys de l'era Bush per tenir una idea més completa de l'estat actual del tema. Les polítiques socials que en la Unió Europea s'han estat aplicant en relació a l'atur o la desocupació tenen una doble direcció: d'una banda, són mesures que tracten de "compensar"

les situacions dels aturats, per exemple, les assegurances per desocupació; són respostes, instruments que estimulen la creació d'ocupació (Camarero, 1998: 161). Són les polítiques que tendeixen a la creació d'ocupació per part de l'Estat les que menys es fomenten. En què es tradueix aquest fet?

Novena. Les polítiques socials s'estan focalitzant. A partir de l'esdeveniment anterior es posa de manifest que les polítiques socials s'estan focalitzant en grups vulnerables resultat de realitats socials noves i no tan noves com: exclusió, fractures ètniques i de ciutadania, discriminacions, etc., derivades, en bona mesura, del predomini global de la lògica del mercat (Subirats i Gomá, 2000: 61). Però la focalització ha produït i produeix, alhora, els seus efectes. D'una banda, ha suposat la limitació de les polítiques socials universals en matèria de drets socials i econòmics, a la vegada que es concentren esforços i recursos sobre grups, franges socials i segments exclosos del mercat de treball. D'altra banda, aquests drets socials i econòmics universals són substituïts per mesures de suport a col·lectius "de risc especial" dirigits a la desintegració social (Alonso, 1999: 334). Aquesta situació convoca una nova reedició de la línia assistencialista que tendeix a connotar de manera pietista o neopietista el públic i les seves intervencions, incloent-les en una espècie de nova subsidiarietat social: el públic és per als que no poden aconseguir el privat. El curiós d'aquest fenomen és que presenta un caràcter territorial en la mesura en què la focalització s'ha dut o s'està duent a terme en ciutats, regions, comunitats, localitats i en unitats administratives per sota de l'Estat-Nació.

Desena. L'Estat postkeynesià ha de convertir-se, i s'ha convertit, en una instància reorganitzativa i remercantilizadora més que redistributiva: això vol dir que la seva eficiència econòmica ha d'estar per damunt dels seus objectius socials i ha de demostrar que ha de ser barat per a no drenar els recursos que possibiliten el relançament del creixement econòmic. Aquesta situació comentada amb anterioritat suposa una parcial però sensible transformació dels criteris que ordenen la geografia del benestar: la conflictiva reconversió de les polítiques públiques universals en elements d'un Estat assistencialista d'orientació prerresidual. D'altra banda suposa que la transformació d'aquests criteris estigui basada en l'aplicació en aquest camp, dels supòsits teòrics de la racionalitat econòmica vigents al mercat. Aquest model d'Estat que es va construir va associat, segons Alonso (1999: 330-332), a aquesta racionalitat i eficiència que es mesura en termes d'estalvi dels recursos i que convoca, al seu torn, mentre se la critica, una ètica de l'escassetat i de la frugalitat dels serveis com la naturalesa pròpia d'un *welfare* de l'austeritat. Quin és el resultat d'aquesta nova situació? Que l'Estat ha optat per un tipus de política social que tracta de mantenir, en un procés de reconstrucció del seu marc normatiu, la competència mercantil

al centre de la societat a la vegada que busca subministrar certa seguretat en les seves perifèries amb la finalitat d'evitar una excessiva desintegració social. Es pot tolerar la pobresa, però no l'extrema pobresa, ja que aquesta és causa d'alts nivells de conflictivitat social. En suma, els drets socials propis d'un Estat social de dret, independentment del color del partit que es trobi governant, tendeixen a ser considerats des d'una perspectiva compensatòria i no redistributiva, la qual cosa orienta el caràcter de les polítiques socials (Escudero, en premsa). Així, quan es fa referència a polítiques d'"integració social" (o en contra "de l'exclusió"), de "cohesió social" i altres expressions similars, totes incorporen un fort accent focalitzador amb l'objectiu d'evitar alts nivells de conflictivitat social que poguessin arrossegar una percepció de crisi del sistema que a no eressa. Si es pal·lien les situacions de pobresa extrema, aquella que conforma el "cinturó de seguretat" del sistema associat als grups més vulnerables, l'Estat i el mercat, poden seguir actuant amb aquest criteri mercantil que impregna la societat. Això suposa no actuar sobre les causes ni tan sols sobre les seves conseqüències perverses, sinó només sobre les més perverses: aquelles que condueixen a un qüestionament massa profund del sistema i el torni insostenible, tal com acaba d'esdevenir al món en què hi regna el mercat. En aquest escenari actual, doncs, dos models estan actuant a Espanya a l'hora d'aplicar les polítiques socials. Els apuntem de manera molt esquemàtica:

Uno, cercano a valores liberales renovados, que apuesta por la erosión de tasas de cobertura y/o sustitución de ingresos de las prestaciones monetarias, y por la vinculación obligatoria, casi coactiva, del derecho de percepción a la búsqueda de empleo y a la aceptación de las ofertas disponibles. Todo ello articulado con políticas formativo-ocupacionales potentes, trabadas al sistema educativo, como garantía de empleabilidad. Las políticas de Tony Blair, las del último gobierno del PSOE (1993-96) o las que apunta el ejecutivo italiano de D'Alema, serían de algún modo ejemplos de ello. Un segundo modelo, cercano a valores socialistas renovados, conjuga la pérdida de centralidad de las políticas pasivas con el mantenimiento de su capacidad de garantía de rentas y, sobre todo, con su articulación no coactiva a programas de creación de empleo no precario en nuevos yacimientos de débil o nula expresión mercantil inicial. Las políticas de los Gobiernos de la izquierda plural en Francia o Suecia pueden servir como ejemplo. Entre ambos polos, Holanda, Dinamarca o Alemania se situarían a medio camino, con fuertes connotaciones "blairistas", pero con mayor presencia de estrategias de creación directa de empleo. (Subirats y Gomá, 2000: 51).

Els representants d'aquests dos models tracten de justificar per legitimar l'orientació que cadascun d'ells, respectivament, proporciona al disseny, a la

implementació i a l'avaluació de polítiques socials en l'escenari del nostre temps.

L'anàlisi podria anar més lluny. La qüestió és: ¿coneixen els educadors socials totes les qüestions, els arguments a favor i en contra de les polítiques socials, dels seus efectes en una sèrie d'individus, grups i col·lectius, que se senten desprotegits per un Estat i els seus diferents governs i estigmatitzats i expulsats de la possibilitat de gaudir dels béns que aquest pot oferir com els ofereix a altres ciutadans?, ¿de quins béns estan exclosos aquells grups que han estat caracteritzats com a grups vulnerables o grups d'exclusió?, ¿i els exclosos de l'educació? Caldrà estudiar a fons i des de certa distància els efectes d'aquelles polítiques socials de suposada protecció orientades a l'exclusió, per saber de quina manera i en quin grau han funcionat o funcionen encara o si han finalitzat en meres accions simbòliques. Ens agradaria saber si han mostrat la potència de projectes explícits i efectius de canvi social capaços de transformar les condicions estructurals i les dinàmiques que produeixen les exclusions. Per als formadors i els educadors socials seria una informació rellevant que podria contribuir als seus respectius processos de professionalització, en la mesura que sabríem per on abordar realment el territori de l'exclusió.

Activitats

La riquesa d'aquest capítol demana algunes activitats a través de les quals els estudiants puguin, mitjançant el seu esforç per esclarir-les, augmentar la seva comprensió dels temes que s'hi aborden.

1. Visionar la pel·lícula de Michael Winterbottom, *La doctrina del xoc*, i tractar d'elaborar una visió de les causes que estan homogeneïtzant els sistemes educatius i les causes d'aquesta fenomenica.

2. Fer una valoració global (des del context polític, social i econòmic i els seus resultats, fins a les concrecions dels professionals implicats) d'una de les polítiques socials que s'estiguin duent a terme a nivell comunitari o local.

3. Analitzar, des de criteris pedagògics, un programa concret d'alguna política social dirigida a qualsevol grup social considerat vulnerable o exclòs. Per exemple, la llei de la dependència, considerada una de les polítiques socials més controvertides que han estat promulgades a Espanya sobre les persones grans.

4. Entrevistar un educador social que estigui treballant en un centre d'atenció al menor i donar una visió de conjunt de la percepció que té sobre els subjectes exclosos amb els que es relaciona, s'hi considerin ells o no.

Bibliografía

- Alonso, E.** (1999). *Trabajo y ciudadanía. Estudios sobre la crisis de la sociedad actual*. Madrid: Trotta.
- Alvarado, E.** (1998). La Crisis del Estado de Bienestar en el marco de la crisis de fin de siglo: algunos apuntes sobre el caso español". A E. Alvarado (coord.). *Retos del Estado de Bienestar en España a finales de los noventa*. Madrid: Tecnos, pàg. 21-57.
- Arendt, H.** (1997). *¿Qué es la política?* Barcelona: Paidós.
- Bas, E.; Campillo, M. i Sáez, J.** (2010). *La educación social: Universidad, Estado y profesión*. Barcelona: Laertes.
- Brynnner, J.** (2000). *Risks and Outcomes of Social Exclusion: Insights from Longitudinal Data*. Paris: OCDE.
- Camarero, J.** (1998). *El déficit social neoliberal. Del Estado del Bienestar a la sociedad de la exclusión*. Santander: Sal Terrae.
- Castel, R.** (1997). *Las metamorfosis de lo social*. Buenos Aires: Paidós.
- Castel, R.** (2004). Encuadre de la exclusión. A S. Karsz (comp.). *La exclusión: Bordeando sus fronteras. Definiciones y matices*. Barcelona: Gedisa, 55-86.
- Escudero, J.M.** (en prensa). *Alumnos en riesgo, centros de riesgos*. Múrcia: Documento Policopiado.
- Escudero, J.M. i Sáez, J.** (2006). *Exclusión social /exclusión educativa*. Múrcia: Diego Marín Editor.
- García Molina, J.** (2005) (coord.). *Exclusión social / exclusión educativa: lógicas contemporáneas*. Xàtiva: Instituto Paulo Freire.
- Giddens, A.** (1998). *Más allá de la izquierda y la derecha. El futuro de las políticas radicales*. Madrid: Cátedra.
- Giddens, A.** (1998). *Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Glazer, N.** (1992). *Los límites de la política social*. Madrid: Pirámide.
- Moreno, L.** (2000). *Ciudadanos precarios. La última red social*. Barcelona: Ariel.
- Navarro, V.** (2002). *Bienestar Insuficiente, democracia incompleta. Sobre lo que no se habla en nuestro país*. Barcelona: Anagrama.
- Petras, J.** (1996). Qué ha pasado en España. *Ajoblanco*, marzo, pàg. 41-56.
- Rodríguez Braun, C.** (2000). *Estado contra mercado*. Madrid: Taurus.
- Sáez, J. y García Molina, J.** (2006). *Pedagogía Social. La Educación Social como profesión*. Madrid: Alianza.
- Subirats, J. y Gomá, L.** (2000). *Neoliberalismo y Estado*. Madrid: Alianza.
- Subirats, J.** (dir.) (2004). *Pobreza y exclusión social. Un análisis de la realidad española y europea*. Barcelona: Fundación la Caixa.

Capítol IV

Educació social i exclusió social

José García Molina

Professor Titular de Pedagogia Social (Universitat de Castilla-La Mancha)

Juan Sáez Carreras

Catedràtic de Pedagogia Social (Universitat de Múrcia)

Introducció

Algunes de les lectures que poden fer-se de l'educació ens permeten considerar-la, com hem pogut comprovar en capítols anteriors, una necessitat, un bé i una capacitat. No hi ha dubte que l'educació social, com a pràctica educativa i social que ha anat adquirint l'estatus de dret de la ciutadania, mereix la mateixa consideració. Almenys en el context espanyol, el significat *educació social* remet a tres significats que hem explorat amb intensitat anteriorment (Sáez i García Molina, 2006). Després de la seva emergència i desenvolupament, l'educació social és avui una professió; un conjunt de pràctiques socials i educatives; i una titulació universitària. Aquest últim capítol del text aborda les dues primeres accepcions de la noció, aquelles que la tradueixen com a professió social i com a pràctiques educatives i socials. Ens detindrem, de manera breu i impressionista, en una aproximació a primer una i després l'altra significació.

D'altra banda, com a tancament del text, voldríem apropar-nos a les complexes i, en ocasions, paradoxals relacions que l'educació social manté amb l'exclusió social. L'educació social és una de les eines polítiques que s'han anat utilitzant per donar resposta als creixents processos de precarització, marginació i exclusió que l'escenari neoliberal genera. En les seves pràctiques, els educadors socials es troben sempre en una situació incòmoda, tensa. Treballen per a un sistema, i són, doncs, sistema; però treballen habitualment amb persones a les quals aquest mateix sistema expulsa, vulnera, fa inferiors. Podríem suggerir, fins i tot, que el sistema al que serveix l'educació social exerceix una mena d'exclusió contra ella mateixa. Exclusió constatable en fixar-nos com els propis professionals de l'educació social es troben, en no poques ocasions, amenaçats per i/o atrapats per situacions de precarietat, inestabilitat o vulneració laboral que estan cridats a combatre. Situació, heus aquí la paradoxa, que els col·loca

ideològicament “del costat del poder” (quant a l’encàrrec que compleixen) i materialment del costat de la població general (quant als problemes que s’han tornat comuns).

L’educació social, i els seus professionals, són sistema. Però solen estar allunyats dels llocs de preferència, de poder, de decisió, del sistema al que serveixen. Lògica paradoxal que convida als educadors socials a exercir una mena d’ètica de l’“agent doble”.

Objectius

1. Propiciar un acostament general a les professions socials i situar el paper que l’educació social, com a una d’elles, compleix en el sistema de professions i en els contextos de l’actualitat.

2. Abordar la noció d’educació social com a pràctica educativa i social.

3. Desenvolupar una reflexió sistematitzada sobre l’educació social com a pràctica social i educativa per situar de manera més concreta aquesta professió en la tradició de les professions relacionals.

4. Aprofundir en les relacions paradoxals que l’educació social, o els educadors socials, mantenen amb l’exclusió social.

5. Aprofundir les dimensions polítiques, ètiques i pedagògiques del treball dels educadors socials en situacions d’exclusió social.

De la professió a la pràctica educativa i social

Juan Sáez Carreras i José García Molina

1. L'educació social com a professió social

Donar una visió de conjunt de l'estat actual de les professions socials a Europa és una tasca tan impossible com oferir una idea detallada i completa de cadascuna d'elles. Pensem, no obstant això, que començar per alguna definició és una bona estratègia per intentar endinsar-nos en aquest territori professional.

Què és una professió social? Com a elaboracions històriques les professions canvien en el temps. No és possible, per tant, trobar una definició que satisfaci totes i cadascuna de les característiques que cada professió presenta en cada temps i lloc. A hores d'ara som conscients que la noció de professió no remet a cap entitat objectivament definible i, en conseqüència, ens sembla que val la pena començar la nostra anàlisi per qualsevol d'elles, sobretot si la nostra elecció oberta, àmplia i sòlida no contradiu la maquinària teòrica que es va utilitzant en el desplegament del treball. Si seguim pensant (Sáez, 2009) que les professions són d'alguna manera grups específics d'individus aplicant algun coneixement abstracte i especialitzat a casos particulars d'activitat concreta i contingent, la definició següent ens sembla pertinent i congruent amb el que pretenem fer.

Con los términos profesiones sociales aludimos a un campo multiprofesional que está vertebrado en torno a la acción social, tiene en común el servicio a las personas y se despliega en diversos perfiles: el asistente social, el trabajador social, el educador social, el psicólogo social, el pedagogo social...⁵⁷

1.1. Les professions socials emergeixen i es desenvolupen en contextos

Com s'ha teoritzat, els Estats del Benestar s'esbossen, en gran manera, entorn de les professions. Que les professions socials no hagin estat amb prou feines objecte d'anàlisi dels interessats per les professions –excepte potser a França– no ha estat degut tant pels sociòlegs de les professions com pels epistemòlegs i analistes dels efectes de les pràctiques professionals, massa (pre)ocupats per les conseqüències de les accions produïdes pels agents socials. Així, aquestes

57. García Roca, J. (2000). Trabajo Social. En A. Cortina y J. Conill (coords.). *Ética de las profesiones*. Navarra: Verbo Divino, pàg. 313.

ocupacions (treballadors socials, educadors especialitzats, animadors socioculturals, treballadors de residències, educadors de persones grans, etc.) no han estat considerades generalment veritables professions o, en el millor dels casos, s'han pensat com a professions menors (Sáez, 2003). A aquest argument esgrimit pels especialistes cal afegir aquell altre que al·ludeix a l'escassa regulació i estructuració d'aquestes professions si les comparem amb altres "més definides i més fetes". Es tracta de les professions clàssiques i històriques –en llenguatge ortodox, professions més professionalitzades– el camp d'acció de les quals i les seves respectives jurisdiccions laborals són àmpliament reconegudes pels diferents actors socials (Estat, Mercat, clients, usuaris, institucions i organitzacions públiques i privades...). I, no obstant això, un bon nombre de professionals (a Espanya, a França, a Holanda, a Gran Bretanya...) treballen donant resposta urgent i indispensable a diferents problemes i necessitats socials. Com afirma Z. Bauman (2001: 92):

Hoy en día rara vez se lee o se siendo hablar sobre los centenares o miles de seres humanos a los cuales unos entregados trabajadores sociales han rescatado al lado de la desesperación o de los derrumbamientos definitivos, ni de los millones por los cuales las prestaciones sociales constituyeron la única diferencia entre la pobreza absoluta y una vida decorosa, ni de las decenas de millones que vieron que saber que la ayuda vendría si hacía falta significaba que pudieran enfrentarse a los riesgos de la vida con el valor y la determinación sin los cuales es inimaginable una vida que salga adelante y mucho menos una vida digna.

És això un signe de confiança en les professions socials? En el cas que això fos així, es concedeix legitimitat a aquestes professions?; va la confiança inevitablement unida a la legitimitat?; significa això que els usuaris acudeixen a tals professionals quan realment els necessiten? És possible que gran part de la ciutadania no arribi ni tan sols a tenir un coneixement detingut de qui són aquests professionals (possiblement perquè mai no els van necessitar) i que, fins i tot, se'ls critiqui perquè materialitzen algunes polítiques qüestionades pels (neo)liberals com a "malbaratament". Però aquests professionals existeixen; i actuen amb i per a altres persones que tenen necessitats materials, socials, ocasionalment d'atenció educativa. No podem saber si els qui han acudit a ells estan satisfets per les pràctiques desplegades pels professionals per respondre a les seves demandes, ja que ens manquen treballs empírics i rigorosos que hagin copsat l'opinió dels usuaris sobre les conseqüències de les activitats professionals. Si la confiança no pot confirmar-se en aquesta direcció professional-usuari, ¿pot parlar-se de confiança per part de l'Estat i les Adminis-

tracions cap a les professions socials?; ¿estan els Estats, quan materialitzen gran part de les seves polítiques mitjançant les professions socials, legitimant les activitats dels treballadors de l'acció social?; ¿tenen confiança en elles perquè les necessiten per cobrir les llacunes socials que el propi Estat, i per descomptat el Mercat, crea sense vies de solució definitiva?; ¿simplement les utilitzen?; més enllà de la teoria: ¿en què queda la confiança dels diversos actors socials en les professions socials?...

Hi ha un fet que socialment s'ha visibilitzat: les professions socials són professions emergents i en desenvolupament, construccions històriques sorgides del mateix fil d'una sèrie de transformacions polítiques, econòmiques, socials i culturals les quals, de vegades, no és possible precisar a causa de la manera en què es presenten. Però aquesta situació no invalida l'associació que vincula les professions socials amb seu context econòmic, polític i social. Un exemple d'això és la demanda, en temps de precarització, que se sol fer als professionals de l'acció social que s'ocupin de problemes que tenen a veure amb els subjectes en situació de vulnerabilitat i exclusió. Una demanda que fomenta la imatge que les professions socials existeixen i es legitimen donant solució (almenys discursivament) o, si més no, donant respostes a qüestions relacionades amb l'exclusió social.

Sigui com sigui, a pesar que en territori espanyol la recerca sobre les professions socials ha augmentat, no ho ha fet prou com per poder possibilitar una construcció més rigorosa, detinguda, creïble, sobre què són i què fan en l'actualitat; quins trets les caracteritzen; com es professionalitzen; quines variables entren en joc en el procés de professionalització de les ocupacions que aspiren a convertir-se en professions; quines metes i competències per aconseguir-les formulen; quin tècniques i processos utilitzen les diferents professions segons els contextos, les situacions, els projectes, les pràctiques i les persones... Una exploració que ens permetria explicar els canvis que pateixen les professions socials, sobretot en temps de crisi, més enllà o més ençà de les peculiaritats i contingències que distintament presentin en un país o un altre. L'escenari actual es presenta complex per a l'univers professional, però no està essent un veritable obstacle perquè el professionalisme segueixi constituint una lògica preponderant –al costat de la lògica consumista (lliure mercat) i la burocràtica (funcionària/administrativa)– capaç d'explicar pels seus efectes no solament els moviments de mercat i la dinàmica laboral sinó, també, la fenomenologia social que generen. Sense cap dubte, en sabríem molt més sobre les professions socials i les seves diferents dinàmiques i moviments. I, per descomptat, sobre les contradiccions que viuen i propicien posant en qüestió la seva pròpia professionalitat.

1.2. Les professions socials formen part del sistema de professions

Entenem que l'enfocament oportú per estudiar les professions socials és el que Abbott (1988) va anomenar "sistema de professions". La seva perspectiva d'anàlisi pensa que les professions formen part d'una estructura articulada per les diferents tasques que els professionals realitzen en els contextos socials i institucionals on actuen. Unes relacions estructurals que subjecten i enllacen les professions fins a tal punt que els moviments d'una d'elles afecten les altres. No és necessari aprofundir en l'exemple que confirma les complexes relacions, de vegades contradictòries, de l'educació social amb altres professions socials. Per la mateixa raó, aquest enfocament no se centra només en el sistema professional, com si les professions i els seus professionals visquessin aïllats del sistema social, polític, econòmic i cultural del que s'alimenten. Les professions socials estan profundament vinculades als contextos en els quals es mouen. Només sabrem més d'elles si, més enllà del sistema de professions, s'investiguen les diferents variables, les anomenades "forces socials majors", per comprendre com aquestes forces o variables afecten a cada professió en els seus processos de professionalització.

La majoria dels estudis sobre les professions socials, entre les quals es troba l'educació social, han obviat aquesta exigència. D'aquí venen les limitacions dels seus resultats. Sobretot aquelles que des d'una perspectiva funcionalista han intentat dividir les professions en "majors" i "menors", o d'"estatus alt" i "estatus baix" per emmarcar-les en estratificacions socials rígides i immutables. Però també les versions especulatives carregades de retòriques tan seductores com allunyades de les realitats que tracten d'entendre. Aquestes últimes solen respondre a interessos i desitjos personals i/o professionals difícils d'identificar en l'anàlisi. La literatura sobre les professions compta amb un ampli catàleg de documents i publicacions que van adoptar –encara segueixen en aquesta direcció– les pautes del model funcionalista, que presenta carències, per aprofundir en les professions socials i les seves diferents posicions i recorreguts en el sistema de professions.

Quins són els avantatges d'una aproximació com la que proposem? Al nostre veure, seguint algunes de les idees d'Abbott (1988), podríem destacar-ne cinc:

1. Permet explicar el que li esdevé a cada professió social atès que les estructures citades hi són presents.
2. És possible analitzar també les professions que jugant en aquestes estructures es professionalitzen en major o menor temps, i explorar per què unes

altres mai no arriben a aconseguir-ho, tal i com confirmen alguns dels nostres treballs (Sáez, 2003; Sáez i García Molina, 2006).

3. Explica conflictes interprofessionals, ignorats pels funcionalistes i ben documentats pels teòrics crítics de les professions. Les disputes sobre el present i futur de l'educació social divideixen a bona part dels professionals identificats amb ella. Dit amb altres paraules, aquest enfocament mostra com les professions creen el seu treball tant com aquest les crea a elles.

4. També ressalta l'impacte dels canvis interns que experimenten les professions socials per la posició externa que assumeixen en el propi sub-sistema en la seva lluita per visualitzar-se en el sistema social, polític, econòmic i cultural. És a dir, aquest model mostra per què els processos de burocratització, els canvis en la utilització dels coneixements, l'adhesió a les noves tecnologies i moltes altres variables no tenen efectes uniformes sinó idiosincràtics sobre les professions. Efectes condicionats tant per forces internes i del sistema com per les eleccions professionals que fan els individus i grups professionals en la seva tasca laboral diària.

5. Aquest enfocament arriba a aclarir per què les professions de vegades fallen o per què algunes es tornen depenents o subordinades i unes altres desapareixen completament. És una bona plataforma per endinsar-se i caracteritzar l'ignorat món dels experts.

Resumint, aquest model és una bona plataforma per estudiar les professions socials en la mesura en què té present –més enllà de les especulacions idealistes i les propostes malenconioses pròpies del “nirvana corporatiu” que solen crear-se els partidaris d'una professió– les realitats històriques de la vida professional al món industrialitzat i tecnològic contemporani, en contextos reals de recessió econòmica, globalització de capitals, neocapitalisme especulatiu i borsari i, en suma, de mundialització de la informació i el coneixement. Conjuguar l'accés a allò macro i allò micro és una de les seves virtualitats. No podem avui pensar la història des del patró simple de tendències i progrés lineal, sinó sobretot com una complexa massa de forces contingents, en ocasions antagonistes, que impedeix plantejar i discutir els assumptes històrics com si ells responguessin a evolucions constants.

L'essencialisme en la recerca sobre les professions socials està fora de lloc. El que era l'educació social fa 30 anys, per citar-ne una, respon a quelcom molt diferent del que és actualment. L'ambivalència predomina quan es tracta d'abordar el concepte d'educació, però també el de professió. Una ambivalència que creix en intensitat quan als subjectes *educació* i *professió* se'ls afegeix l'adjectiu *social*. En qualsevol cas, malgrat la porositat existent en les fronteres

definitòries, sabem que el concepte de professió lliga qüestions tan dispars com: els anys d'experiència en un mateix camp d'activitat, les formes d'organització, un tipus peculiar d'associació que té a veure amb el coneixement abstracte, les maneres d'organitzar les carreres... La capacitat de convocatòria del concepte de professió procedeix, justament, de l'efecte que provoca enfront d'aquestes realitats sovint tan dispars.

De la importancia de las “profesiones” no hay ninguna duda. Somos ansiosos al preocuparnos de si el trabajo social es realmente una profesión o de si los profesionales están proletarizados o de aquel que sea nuestro caballo de batalla. No estamos de acuerdo con el significado del término, pero ciertamente lo estamos con su importancia y centralidad. “La profesión”, por lo tanto, disfruta de una existencia vibrantemente real pero altamente a alusiva, calidades que la hacen merecedora y a la vez imposible de ser discutida objetivamente. (Abbott, 1988: 314).

Aquestes reflexions són molt adequades si es pensa en les professions socials i, particularment, en l'educació social.

1.3. Les professions socials en contextos de control

La crisi econòmica que fa un temps que ens assota és, també, una crisi política, ideològica, cultural i educativa que té les seves repercussions en el camp de les professions. Les professions socials han estat posades en qüestió. Tal com llegíem en el capítol dedicat a les polítiques socials, les polítiques públiques i privades han contribuït significativament a transformar les seves metes i estructures. Així, en termes globals, l'evolució de les professions socials ha passat de donar assistència a invàlids, pobres, captaires, etc., a ocupar-se de les poblacions i subjectes rebutjats en i per la societat salarial (Castel, 1997).

Per a uns, la qual cosa s'està esdevenint des de fa alguns anys, no és una altra cosa que una crisi d'exacerbació de les contradiccions socials promogudes per la materialització d'un neoliberalisme radical que ha donat lloc a milions de “valguts invalidats” abandonats a la seva sort (Autés, 1999). Per a uns altres, aquesta primera lectura crítica té sentit en la primera etapa de la crisi que va començar en la dècada dels anys 70, però després de la ruptura d'equilibris s'ha iniciat una etapa de reequilibri o regulacions socials que propiciaran l'ajust i la normalització de la vida social.⁵⁸ Els fets no semblen donar la raó a aquests últims enfocaments funcionalistes, més aviat al contrari, la radicalització de la

58. Dubar, C. (2000). *La socialization*. Paris: Armand Colin.

situació es contempla, entre altres raons, en el debilitament dels Estats-nació que han perdut bona part del seu poder d'intervenció en la vida econòmica. Les professions socials no han quedat al marge d'aquestes transformacions. Si durant els anys 70 i 80 a França les professions socials no aconseguien fer front als milions de "vàlids invalidats" o d'exclusos d'aquest món a fi d'integrar-los i readaptar-los al seu entorn, el mateix passarà més tard quan l'educació especialitzada tracti d'assumir aquest mateix objectiu en pitjors condicions i en força-responsabilitats. Encara més rellevant és assenyalar que l'educació social a Espanya, receptora tardana de l'herència francesa, es faci ressò d'aquest llegat –per raons i causes internes i externes molt diverses– dedicant-se amb exclusivitat a la suposada integració o inclusió dels exclusos dels diferents sistemes socials. Els efectes en el sistema de professions és el que s'ha donat conèixer com la "desestabilització dels models professionals".

A títol d'exemple que confirma la pressió de les societats de control generades en el clima d'aquesta llarga crisi o transformació: el desenvolupament quantitatiu, territorialitzador, del nombre de vulnerables i exclusos possibilita la construcció de dispositius complexos i fluctuants que trenquen amb els enfocaments d'atenció individualitzada per consagrar-se, apel·lant a la "urgència", a enfocaments grupals i a la identificació de col·lectius per zones geogràfiques sinistrades per la degradació del marc vital i les seves conseqüents inseguretats. Els sabers sociològics, psicològics i pedagògics no triguen a mostrar les seves limitacions i la professionalitat és qüestionada per la incapacitat dels professionals per enfrontar-se a problemes pels quals la seva professió no havia nascut. Els exemples concrets en aquest escenari macro podrien multiplicar-se. Michel Autés (1999: 63) traça una anàlisi molt sòlida al tematitzar que si les professions socials han canviat és perquè ho han fet les polítiques socials. En fer-ho han atribuït a aquests professionals noves metes i missions que avui comparteixen objectius que podrien reagrupar-se en termes la seducció dels quals duu a l'engany: inclusió, inserció, integració... En cada camp del saber, i en cada camp d'acció social, aquests conceptes s'utilitzen com si tinguessin una única significació.

A més de l'Estat, actors professionalitzadors com ara les universitats han reforçat aquesta filosofia, la qual cosa implica unes conseqüències de les quals els propis professionals no sempre són conscients. Sota l'acusació que als professionals de l'acció social els manca actualment la competència necessària per afrontar els greus problemes que plantegen les societats d'exclusió, i com a efecte rebot del romàntic idealisme polític dels anys 70 i 80, es proposa que aquests professionals es converteixin en "gestors socials", en "Rambos de la inserció professional carregats i modelats de realisme". En realitat, la nova

colonització del treball que sorgeix de la terrible fragmentació social camina paral·lela a aquesta proposta reductora de substitució dels professionals per executors tècnics competents per enfrontar-se al col·lectiu, i d'adopció del nou enfocament tecnològic. Tot això emmascara, al mateix temps, l'intent de desfer l'Estat del benestar, de providència o dret social que durant alguns anys ha predominat a Europa.

En un camí similar, Walter Lorenz es pregunta per la direcció cap a la qual van les professions socials en un context de domini neoliberal, en una Europa conduïda pel mite del mercat, en un escenari de progressiu control en el qual ens mostrem incapaços per comprendre i controlar els canvis.

Los terribles acontecimientos del 11 de septiembre han hecho que nos diéramos cuenta de cómo estamos conectados globalmente y que vulnerables nos hace esto. Aquello que el ataque derrocó, no solamente fueron estructuras físicas, sino también nuestras categorías de comprensión y nuestro sentimiento de seguridad y confianza. Los acontecimientos han descubierto nuestra total vulnerabilidad a todos los niveles: nuestra vulnerabilidad como naciones, si un hecho como aquel pudo golpear el corazón del país más poderoso de la tierra; nuestra vulnerabilidad como individuos, si la mayoría nos sobrecogimos ante todas las posibilidades en las cuales, como unos "espectadores inocentes" podríamos haber sido heridos o asesinatos por ataques similares en nuestro ambiente, con el agua que bebemos y el aire que respiramos; y sobre todo, nuestra vulnerabilidad como comunidades sociales con su heterogeneidad. (Lorenz, 2002: 7-8).

Per a Lorenz, el fet terrorista i les respostes que va causar, és d'una importància cabdal per a les professions socials per dues raons bàsiques:

Primera. El fet terrorista va demostrar, més que qualsevol altra lliçó de globalització, la nostra irremeiable connexió com a éssers humans relacionals. Som éssers socials, no solament dependents de seguretat sinó també capaços de donar-nos la mà els uns als altres. Aquest és un signe de l'existència i la importància d'"el social". La miriada de respostes davant l'atac terrorista ens fa confirmar la nostra ontologia relacional. Les nostres professions s'enorgulleixen de la seva etiqueta "social".

Segona. A la vegada, els esdeveniments que van sobrevenir van demostrar la incapacitat dels Estats per aprofitar d'una manera apropiada aquest *sentiment de comunitat*. Els interessos de l'Estat, en aquestes situacions, es transformen en un nacionalisme que, enlloc de proveir connexions relacionals, reforça la seva seguretat mitjançant el desplegament de poder davant "el mal". Més encara, la resposta de l'Estat obre i aprofundeix una bretxa amb totes les professions so-

cials: la separació entre el control i la cura/assistència al ciutadà, tal com Autés, i abans Castel, anunciaven.

Les professions socials han de preguntar-se si els seus esforços per mantenir unides les dues cares de la moneda –control i assistència– prevaldran en les polítiques socials enfrontant-se a aquest últim canvi. També han de demanar-se de quina manera afectarà això a les seves respectives dinàmiques professionals.

Evidenciem el que hem estat comentant en altres apartats d'aquest llibre: l'Estat està retrocedint en àrees de control com el benestar. El control social està començant a jugar de nou un paper massa important, i els professionals poden arribar a controlar el comportament dels usuaris segons normes i estàndards nacionals i internacionals. La possibilitat que els professionals de l'acció social s'acabin convertint en "els nous professionals de l'execució i la gestió" és ja un fet al que molts dels pràctics s'han sumat sense massa dificultat. Prova d'això és que la contractació de serveis assistencials continua i que els Estats confien cada vegada més en la "seguretat" com en la seva manera de legitimitació, desatenent així els efectes potencialment desestabilizadors d'una creixent desigualtat i d'un gran descontent d'amplis sectors de la població. Mentre, la retòrica de l'equitat continua vigent com a manera d'apel·lació a una igualtat convertida en representació ficcional d'un simulacre permanent. Davant les noves formes de malestar, davant les noves problemàtiques, l'Estat sembla generar diferents maneres de control abans que de solidaritat, mostrant d'aquesta manera la veritable posició dels seus interessos i poders.

L'educació social participa d'aquests canvis, d'aquestes crisis i transformacions. Pot dir-se, sense por de ser massa taxatiu, que es troba instal·lada, viu immersa, en una contínua paradoxa i que, gràcies a aquesta paradoxa, possiblement, sobreviu.

1.4. L'educació social davant la internacionalització i la globalització

L'Educació Social com a professió remet, doncs, al tipus d'activitats que els educadors socials recreen aquí i ara, en aquest moment i en aquest espai, amb vista a satisfer les demandes d'institucions, grups i persones: aquestes activitats tenen, doncs, un caràcter històric. Quan es fa referència a l'educació social com a pràctica educativa i social cal comprendre que aquestes activitats no poden materialitzar-se si no és sota les condicions imposades per aquestes institucions (i no unes altres), aquests professionals (i no uns altres), en aquesta comunitat (i no en una altra), amb aquests recursos i mitjans... No es pot banalitzar aques-

ta qüestió sense córrer el risc d'essencialitzar i descontextualitzar l'educació social, esbiaixant els contextos i variables polítiques, econòmiques, socials i culturals impregnades de valors, percepcions, actituds i visions del món; en definitiva, impregnades d'ideologia.

Henk Goovaerts i Michael Joris, tots dos professors del departament de Social Work a la Katholieke Hogeschool of Limburg (Bèlgica), justifiquen per què als programes dedicats a la formació de professionals de l'acció educativa és necessari dedicar atenció als fenòmens propis del nostre temps com són la internacionalització i la globalització.⁵⁹ Si aquests dos fenòmens han impregnat la vida política, la vida social i la vida econòmica, no haurien de quedar exempts dels temes i problemes que han de formar els professionals que hi actuaran. Al nostre argument –l'educació social està condicionada per les variables polítiques, econòmiques, socials i culturals– els autors n'afegeixen un altre: la necessitat d'afrontar els canvis plantejats des dels últims anys del mil·lenni.

El mundo en que hemos crecido ya no existe. Al aproximarse al nuevo milenio vivimos en un mundo excitante, un mundo lleno de cambios. Tenemos conciencia de retos nuevos e interesantes que reclaman nuestra atención y convocan nuestro firme compromiso. Formas y soluciones del pasado han quedado ya obsoletas. La palabra clave en los últimos años es permanentemente "cambio". La cuestión fundamental para nuestro sistema educativo es: como abordar estos cambios? (Goovaerts y Jorís, 1999: 85).

Els estudiants que formen aquests autors seran professionals de la formació. Nosaltres pensem en educadors socials i tenim consciència, i experiència, que en moltes ocasions desconeixen els significats profunds de termes i conceptes que expliquen el nostre món, i les maneres com els afecten: globalització, internacionalització, mundialització, pensament únic, *laissez-faire*, desregulació... Com a transmissors de cultura bàsica per a la interpretació de la realitat, els educadors no podran incorporar socialment els subjectes si no coneixen els valors, les creences, les actituds, les idees que mouen i conformen el món. Els professionals de l'educació social no poden quedar aliens a aquesta situació; tampoc els que formem aquests professionals.

59. Goovaerts, H. i Jorís, M. (1999). Internationalisation as part of the curriculum. *Journal of Social Education*, 3, pàg. 85-107.

2. Les paradoxes de l'educació social

Els arguments que s'han plantejat han mostrat contínues confrontacions que originen paradoxes i tensions en l'educació social: movent-se en un Estat considerat intervencionista i dominat, cada vegada més declaradament, per un enfocament liberal; compromesa, com tota professió social que es vani de ser-ho, amb la defensa i promoció de polítiques socials que afavoreixen la seva existència (no cal oblidar que l'absència real de polítiques educatives és un dels factors de l'escassa uniformitat de la professió) i plegada, per necessitat, a les freqüents exigències privatitzadores dels encàrrecs administratius i institucionals; actuant entre un escenari democràtic on el camp social constitueix una totalitat oberta de relació i convivència reglada entre persones, encara carregada de conflictes, i una visió social tecnocràtica que redueix la societat a la gestió dels riscos socials (voluntat de l'Estat d'apropriar-se de la gestió de la pobresa) o com un conjunt de dispositius que es creen per a la intervenció determinada en subjectes identificats i tipificats prèviament; impulsant una concepció de la intervenció educativa que s'orienta a l'emancipació (ara transmutada aquesta noció en inclusió o integració social) i una altra concepció de la intervenció que finalitza mantenint els subjectes en les constriccions i dependències que desitjaven superar.

Resumint, la situació paradoxal que travessa la professió de l'educació social pot afirmar-se com a resultat de la confrontació de la lògica política i econòmica que s'expressa en gairebé totes les activitats humanes. L'educació social com a professió i pràctica és, sens dubte, paradoxal i contradictòria. Convé, doncs, aturar-nos de manera més sistemàtica en aquest camp professional amb la finalitat de proveir el lector de qüestions que, malgrat ser bàsiques i segurament conegudes, no ha de deixar de banda.

3. L'educació social com a camp professional i com a pràctica educativa

Ja hem dit que l'educació social a Espanya apunta a un doble significat: un d'ells remet a una professió de caràcter pedagògic i, l'altre, a un ampli conjunt de pràctiques educatives i socials dutes a terme pels professionals que anomenem educadors socials.

Els professionals de l'educació social pretenen donar una resposta educativa a necessitats i problemàtiques vinculades als processos d'exclusió econòmica i social als processos d'exclusió econòmica i social –llegiu els capítols

d'aquest llibre dedicats a aprofundir en aquesta relació–, a la marginació o a la inadaptació de les persones, tractant d'incorporar els subjectes de l'educació a les xarxes de sociabilitat del seu entorn i buscant la seva promoció cultural i social. Com a pràctica educativa i social, el que diferencia l'educació social de l'educació formal o escolar és una consideració diferent dels elements pedagògics fonamentals que tenen un paper en la relació educativa, tals com l'espai (no estructurat com l'aula), el temps (poc subjecte a horaris estandarditzats), els continguts (no es treballa amb el concepte de currículum), les metes (més supraeducatives que acreditadores), etc. Com pot comprovar-se, es tracta d'una pedagogia diferent que s'obre a l'exploració fecunda d'una professió que en pocs anys ha aconseguit un alt grau de professionalització complint-ne alguns requisits típics: codi professional, formació específica i capacitat associativa.

L'educació social als nostres dies no és solament una pràctica de socialització de la infància, d'instrucció/formació de les persones i grups o per a la conservació, millora o transformació dels valors i idearis de les comunitats, etc. I no és només això perquè, sense deixar de ser-ho, s'ha fet creditora de nous significats que, lluny de ser fruit d'una evolució natural d'una ocupació cap a una professió, ocupen un lloc preferent en la seva construcció. És, per tant, una professió social i educativa que a Espanya apareix com el resultat de fer convergir tres tradicions ocupacionals: l'animació sociocultural, l'educació especialitzada i l'educació d'adults. Ho vulguin o no els respectius representants d'aquestes tradicions el fet és que tots aquests grups ocupacionals són i poden denominar-se –haurien de fer-ho a favor de la solidesa d'una única professió davant la fragmentació desprofessionalitzadora existent– educadors socials. Afirmar que l'educació social és una professió social i una professió educativa, essent aquestes dimensions inseparables si no és per abstracció teòrica, significa defensar una "identitat professional" al voltant de la figura de l'educador social –com semblen apuntar els desitjos i interessos dels professionals i part dels acadèmics– en la qual, a causa dels hàbits arrelats i acrítics tant de l'escenari de reflexió com del d'intervenció, està sent necessari reivindicar l'ús del substantiu *educació* amb més freqüència que a l'adjectiu *social*. Aquesta revisió és necessària, atesa la tendència dels uns i els altres a posar l'èmfasi de la professió abans en l'adjectiu *social* que al substantiu *educació*. Error que, després de tants anys de marxa, es repeteix en el camp acadèmic de sabers que denominem pedagogia social.

3.1. Una definició d'educació social basada en els actors

Tenint en compte el criteri professionalitzador, mitjançant el qual els membres d'una ocupació desitgen convertir-se en professionals d'una professió, podríem proposar diferents definicions d'educació social, entre les quals es recollís la presència dels actors, els seus recursos, les seves finalitats, la seva praxi... En el nostre cas, tal com vam fer amb les professions socials, pensem que és possible articular dues definicions que, lluny d'excloure's, es complementen. Insistim, centrats en el significat professió, i en el procés de professionalització en el qual es troba immersa l'educació social a Espanya, es pot definir de la següent manera:

La educación social en España es una construcción histórica en desarrollo discontinuo y dinámico que, como ocupación no manual, va elaborando su propia perspectiva y percepción gracias a la interacción, a distinto nivel y grado, de los diversos actores (organizaciones profesionales, Universidad, Estado, mercado, usuarios...) que han intervenido e intervienen en su proceso de profesionalización. Es por tanto una profesión para cuyo ejercicio se requieren conocimientos especializados obtenidos por formación, tanto en habilidades como en supuestos teóricos, históricos y culturales, que subyacen a tales habilidades y procedimientos, manteniendo debido a ello, y a la experiencia adquirida en el tiempo, a ciertas cotas de logro y competencia, mostradas gracias al trabajo conjunto, personal y comprometido, de los profesionales actuando en pos de la satisfacción de las necesidades y demandas educativas formuladas como bienes y capacidades en y por la comunidad a la que tratan de servir y, obtener, con ello, el reconocimiento social que les legitima para la monopolización de un territorio o jurisdicción laboral. (Sáez y García Molina, 2006: 289).

Creiem que cal fer el següent aclariment: l'educació social, a més de remetre a un grup professional, és una professió pedagògica i, per tant, té un caràcter social i educatiu. Aquí es genera la possibilitat d'una doble lectura: la proposta a desenvolupar tracta, d'una banda, de sostenir aquestes accepcions sobre certs pilars que defensen que, com a professió social, remet preferentment a una situació de dret democràtic i a certes aspiracions de justícia social; mentre que, com a professió educativa, se sosté sobre accions mediadores i de transmissió cultural articulades sobre principis i criteris polítics i ètics. Aquesta posició no nega, en cap cas, la rellevància de la dimensió tècnica de la professió, però tampoc la privilegia.

3.2. L'educació social com a dret de la ciutadania

Hem avançat que l'educació social com a professió social ha de basar-se, en un Estat democràtic i de dret social, en principis i criteris de drets socials i justícia social. En l'última dècada, aquesta demanda i reivindicació de l'educació social entesa i practicada com un dret de la ciutadania s'ha fet especialment intensa. Des de diversos punts de vista es reconeix l'educació, i no solament l'escolar, com un dret fonamental que ha de possibilitar tant la participació ciutadana en la vida política, econòmica i cultural, com el tractament educatiu dels efectes, en forma de vulnerabilitat, desigualtat, exclusió, marginació i inadaptació social, que el neoliberalisme econòmic i social produeix.

Lectures de referència

ASEDES i CGCEES (2007). *Documents Professionalitzadors. Definició d'educació social. Codi deontològic de l'educador i l'educadora social. Catàleg de funcions i competències de l'educador i l'educadora social..* Barcelona: ASEDES i CGCEES.

En tant que professió educativa, té com a funcions el fet de materialitzar en la pràctica accions de transmissió cultural; de creació i recreació de contextos, llocs i recursos per a l'educació, i de mediació social, cultural i educativa, que generen efectes d'incorporació, circulació i promoció social dels ciutadans. Quan el terme *social* es contextualitza en "un aquí i ara" al·ludeix a tot aquest tipus de pràctiques professionals que generen socialitat, produeixen vincles socials, afavoreixen les xarxes de relacions entre els éssers humans, promouen la cooperació entre ciutadans en situacions de necessitat vital, construeixen teixit social en temps de "baixa densitat democràtica". Heus aquí el vincle entre el social i l'educatiu! L'educació social es pensa, doncs, mirant cap a la ciutadania. No ens ha d'estranyar doncs l'èmfasi en el social, encara que en termes analítics calgui acceptar que tota educació, inclosa la que es duu a terme a l'escola, ho és.

Aquestes afirmacions ens col·loquen en posició de formular una segona definició consensuada pels educadors socials malgrat les divergències que hi ha entre ells. Aquesta definició està centrada tant en el tipus d'accions específiques que se li suposen a la professió com en les finalitats (suposades) que han d'aconseguir-se a manera d'efectes en els destinataris i receptors.

L'Educació Social és un dret de la ciutadania que es concreta en el reconeixement d'una professió de caràcter pedagògic, generadora de contextos educatius i accions mediadores i formatives, que son àmbit de competència professional de l'educador social i que possibilita:

- la incorporació del subjecte de l'educació a la diversitat de les xarxes socials, entesa com el desenvolupament de la sociabilitat i la circulació social.

- la promoció cultural i social, entesa com a obertura a noves possibilitats de l'adquisició de béns culturals, que ampliïn les perspectives educatives, laborals, d'oci i participació social (ASEDES i CGCEES, 2007).

Aquesta és una definició parcial i fragmentària, com qualsevol altra, però ostenta, al nostre parer, una virtualitat: la unitat i unificació de les diferents pràctiques sota un principi ètico-polític (l'educació com un dret ciutadà), l'homogeneïtzació de les funcions dels educadors i de les finalitats que persegueixen. En aquest punt, aquesta definició ens ajuda a traçar el camí que parteix d'una multiplicitat dispersa de pràctiques fins a la unitat conceptual i discursiva d'una única professió.

4. L'educació social com a professió i pràctica relacional

En el conjunt total de pràctiques professionals dels educadors socials, no-més algunes són genuïnament educatives. Per distingir aquestes pràctiques de la resta convé practicar la distinció analítica del que denominem *accions educatives* o *actes educatius*, entenent per aquestes les que tenen lloc en la relació que es crea i es construeix entre els educadors i les persones amb i per als qui treballen (Sáez, 2012). Aquesta relació, duta a terme en un acte d'interacció que busca propiciar aprenentatges i transformacions, és la que realment podem anomenar relació educativa. En última instància, en l'escenari laboral, els educadors socials treballen construint, primer de tot, relacions que els permetin generar contextos d'aprenentatge perquè les seves pràctiques promoguin efectes culturals, socials i subjectius. Dedicarem les nostres últimes reflexions a aquestes qüestions.

4.1. L'educació social com a professió relacional

L'activitat humana és en si mateixa una acció relacional. De fet, tal com argumentava Pierre Bourdieu donant compte d'una antiga tradició de pensa-

ment, “tot el real és relacional”. Aquest argument filosòfic i sociològic troba la seva base en una particular ontologia: en la constitució de la nostra subjectivitat, el *nosaltres* és previ al subjecte individual o al *jo*, i les professions educatives, com que són accions dirigides cap a destinataris, es presenten com a activitats de servei. Són, en aquest sentit, “professions relacionals” (Demailly, 2008) en les quals el *nosaltres*, els *jos* i els *altres* es troben immersos en una realitat relacional.

En tractar de fonamentar una pràctica relacional per a l'educació social com a professió, ens hem d'enfrontar, almenys, a dues preguntes importants:

Primera: Què és el que passa en la relació educativa, on el *nosaltres*, la trobada entre l'educador i els destinataris de les seves accions tenen un paper important? Aquesta pregunta pot abordar-se aproximant-nos a certs tipus de relació professional possibles al territori educatiu.

Segona: Quin és la meua posició com a educador en aquesta relació? Aquesta pregunta remet a moltes altres. Per exemple, quin tipus d'educador vull ser en aquesta relació?, què puc fer per ser l'educador que vull ser? Interrogació que ens permet endinsar-nos en la dimensió ètica de les pràctiques educatives, i del que hem donat compte en diferents ocasions.

Lectures de referència

Per endinsar-se en les diferents dimensions de la relació ètica en educació:
Sáez, J. y G. Molina, J. (2006): *Pedagogía Social. Pensar la Educación Social como profesión*. Madrid, Alianza.

Sáez, J. y Campillo, M. (2012). Por una ética situacional en educación social. *Revista Interuniversitaria de Pedagogía Social*, 19, 13-35.

En la relació educativa, una relació travessada per pràctiques de transmissió cultural i de mediació cultural i social, la decisió ètica de l'educador convida a una pràctica sobre si mateix (una ètica processual), a un pensament obert, indeterminat i en permanent formació. Això és així perquè cada trobada educativa té un cert caràcter original, gràcies tant a les condicions materials i temporals en les quals té lloc com a la trobada de subjectivitats singulars. Aquesta trobada educativa i ètica convida a pensar la relació educativa des de criteris particulars i personalitzats, no estandarditzats. Si no hi ha dues situacions ni dues subjectivitats exactament iguals, un treball ètic sobre si mateix no aconsella proposar pràctiques educatives homogeneïtzades.

L'educació social forma part de les anomenades professions relacionals; aquelles ocupacions que, en termes generals, fonamenten les seves activitats en la relació amb altres. Atenint-nos a la distinció humà-no humà, podríem dir que les professions relacionals són aquelles la meta de les quals és l'humà. Per contrast, altres ocupacions s'han anat orientant cap a la naturalesa, la matèria o els signes –és el cas d'agricultors, constructors o matemàtics, per posar alguns exemples. En definitiva, l'educació social podria formar part d'aquelles ocupacions que François Dubet va anomenar “professions del treball sobre l'altre”.

En l'imaginari popular persisteix una imatge d'aquestes professions en la qual predomina el contacte, el caliu, també els conflictes i, per descomptat, les trobades. Professions que s'oposen a altres, dominades per la fredor de la tècnica, de la matèria, de la xifra o el paper. Som conscients que aquesta caracterització és reduccionista ja que el component relacional ocupa també un lloc important en professions com les jurídiques, les dedicades a la gestió o a la seguretat, les administratives o comercials. No obstant això, ens sembla que cal reconèixer que, en general, les relacions professionals en aquest últim tipus d'ocupacions s'assemblen poc a les que tenen lloc en les professions de servei i, particularment, a les pròpies de professions educatives com l'educació social.

El treball de Lise Demailly (2008) pot servir-nos per aprofundir en el que tenen de distintiu les professions relacionals. L'autora proposa situar les professions dins d'un continu que vagi des de les professions centrades en la persona –en les quals el treball sobre la relació constitueix la tasca professional més important– a aquelles altres activitats que tenen un component relacional més feble. Una professió com l'educació social, la pràctica professional de la qual se centra fonamentalment en la construcció de relacions educatives, estaria en el nivell més alt d'aquest continuum. En qualsevol cas, cal reconèixer que aquesta divisió és problemàtica perquè, atenint-se a aquest criteri, resulta difícil establir fronteres objectives, estables i fermes entre unes professions i unes altres, atès el coneixement sobre el que se sustenten.

Demailly suggereix també diferenciar les professions del *treball amb l'altre* (professions dedicades a activitats d'educació, ajuda, consell, cura, acompanyament, etc.) de les professions comercials i de servei, dedicades, per exemple, a activitats de venda o a oferir prestacions, publicitat o viatges amb la finalitat de *persuadir l'altre* de l'interès que té recórrer a aquests serveis. En aquest cas, l'educació social se situa com una professió en la qual l'ajuda, el consell, l'acompanyament, la cura i la transmissió estan molt presents en el desplegament professional.

Una tercera temptativa de distinció per part de Demailly es basa en la construcció d'una tipologia professional en funció de diverses polaritats. Així, una

primera polaritat d'activitats de relació es refereix a l'objecte a transformar mitjançant l'acció professional: en un pol hi hauria la transformació de la persona, en l'altre, l'objectiu seria la transformació d'un comportament puntual o d'un segment del cos -un òrgan. Una segona polaritat consideraria l'ús de la relació com una eina central o no central de la pràctica. En aquest cas, en un pol se situarien professions com l'educació, la psicoteràpia o el sacerdoci, en les quals la relació és un element central en la pràctica professional; en l'altre pol apareixerien aquelles professions en les quals la relació queda relegada a un instrument juxtaposat a altres eines de treball i subordinat a finalitats externes. De nou, resulta fàcil col·locar l'educació social en el primer d'aquests dos pols.

Prenguem el criteri que prenguem, les professions relacionals presenten una especificitat que les distingeix de les professions tècniques. Precisament ha estat aquesta investigadora qui, escrivint sobre els oficis relacionals de servei públic, ha argumentat que la professió d'educador no pot ser identificada o considerada, en raó del seu particular component ètic, com una professió més.

Què té d'específic l'educació social com a professió relacional? En primer lloc, la forta presència dels propis actes relacionals. Si bé cap feina humana es troba desproveïda d'actes relacionals, en certes professions –com l'educació social– aquests són el component essencial que dóna a l'activitat la seva textura particular. En segon lloc, en l'educació social el component ètic és connotatiu de la professió –i sobretot en les situacions relacionals quotidianes i situacionals– perquè una pràctica relacional convoca sempre, d'intenció o de fet, una ètica. En tercer lloc, les dimensions personals dels seus protagonistes entren inevitablement en joc, i ho fan amb una especial força i rellevància.

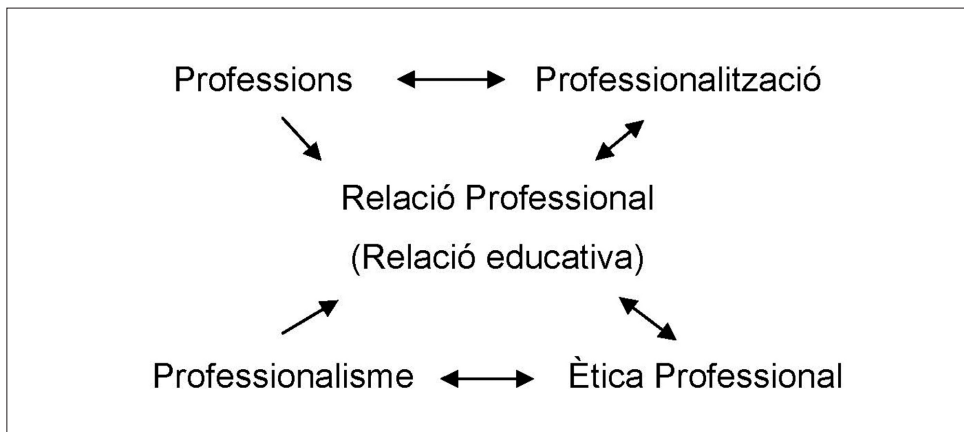
En definitiva, l'educació social és una professió relacional específica. Ara bé, no oblidem que es tracta d'una relació de caràcter pedagògic, una relació específica que anomenem relació educativa i que, consegüentment, caldrà diferenciar d'altres tipus de relació com la terapèutica, la política i, fins i tot, l'amorosa.

4.2. Les relacions professionals i l'educació social

Segons el parer de Legault (2003), el concepte de professionalització té a veure amb l'evolució de les professions i de les seves respectives activitats. Estudiant aquest fenomen social es poden comprendre millor les característiques de la relació professional entenent-la com la base que ens permetrà comprendre en què consisteix el professionalisme i les seves exigències ètiques i pedagògiques en el cas de l'educació social. D'aquesta manera, l'expressió *relació pro-*

professional es converteix en la noció articuladora de quatre dels conceptes bàsics de la lògica professional, tal com mostra l'esquema següent:

Font: Elaboració pròpia a partir dels textos de Legault (2003)

Aquests conceptes ens permeten aprofundir en els intensos vincles existents entre els processos de professionalització de les professions i les pràctiques professionals com a pràctiques relacionals. La professionalització no es limita a una qüestió d'ocupació i d'activitat econòmica, es tracta també d'un moviment que modifica les percepcions i les concepcions de l'activitat social, i les accions dels professionals donen un nou significat a la realitat social del seu entorn. La professionalització d'una tasca, d'una activitat, d'un treball, passa pel reconeixement en un entorn social concret de la necessitat d'un servei considerat un bé per a la comunitat. És aquest reconeixement el que demanda o provoca la "missió social" de les professions, així com la qualitat de la vida professional i, també, el que ens permet comprendre millor "la naturalesa molt particular de la relació professional" (Legault, 2003: 20). Ara bé, una mateixa relació professional és pensada i viscuda pels diferents professionals de manera diferent.

La relació professional ha de ser considerada "com una activitat essencialment autònoma". Molts estudiosos de les professions han defensat aquest criteri com una variable professionalitzadora fonamental, fins i tot com el criteri únic i exclusiu pel qual s'identifica el nivell de professionalització d'una professió o d'un professional. Els professionals assalariats ho tenen difícil per ser-ho perquè la relació professional exigeix sempre autonomia en l'acció. En el nostre cas, l'autonomia té a veure amb la llibertat de decisió del professional de

l'educació social, que no hauria d'estar limitada per les pressions d'una institució, encara que la realitat demostrí amb freqüència el contrari.

En la relació professional de caràcter educatiu, el professional no és algú que es limita a executar alguna cosa. Es tracta d'una relació de servei. Però, al servei de què o de qui? Sabem (Sáez, 2003; Sáez i García Molina, 2006) que els educadors socials es troben pressionats per diversos fronts, institucionals i no institucionals, i amb freqüència han de prendre decisions en contra de la seva percepció sobre el tema que s'estigui abordant.

Així mateix, la naturalesa particular de la relació professional exigeix confiança. En les professions articulades sobre els béns, el que es posa en joc és la qualitat de la vida material; en les professions de la cura, la qualitat de la vida psíquica i física. Les decisions professionals no es poden prendre alegrement i, al mateix temps, en la relació, els clients no poden avaluar les decisions del professional perquè no posseeixen el coneixement requerit. Així, els perills de la relació són que els subjectes quedin atrapats en xarxes de dependència. La relació professional és, al cap i a la fi, una relació de poder i la crida al professionalisme és una manera que tenen les societats de limitar els abusos del professional, ja que sense això la pèrdua de credibilitat en la professió i en els professionals creix. Amb aquesta pèrdua apareix el sempre amenaçador procés de desprofessionalització.

4.3. Categories de relació professional

A *Professionalisme et délibération éthique*, Legault teoritza sobre diversos tipus o categories de relacions professionals en funció de les quatre variables següents: el grau de dependència de la persona que consulta –en virtut de la naturalesa del servei–, el nivell de coneixements especialitzats requerits, el grau de compromís del professional en l'exercici de la seva professió i el grau d'autonomia de la persona que consulta. A resultes de la seva teorització, proposa distingir les cinc categories següents des de les quals pensar les formes de la relació professional: endeví/mag, paternalista, expert, consumidor i cooperatiu. Ens aturarem en dues d'elles –expert i cooperatiu– en el nostre intent de caracteritzar la relació professional dels educadors socials com a relació educativa.

La crítica al model paternalista –aquest model suposa que el professional es compromet a posar el seu saber especialitzat, de manera dominant, al servei de la persona que hi acudeix – va donar lloc, segons el parer de Legault, a la progressiva visualització en l'escenari social i en el sistema professional d'una figura que venia emergint i construint-se amb l'expansió dels sistemes industrials i l'ascens del capital. Ens referim a la figura de l'expert:

La relació de servei genera una relació de expert. Este model es diferente del model paternalista porque un experto es el que dice “la verdad” sobre un tema determinado. El model de expert modifica la relació de dependència entre el professional y su cliente en la medida en que la noció de expert permite distinguir dos momentos de la relació profesional: la relació con el saber y la decisió de obrar. (Legault, 2003: 31-32).

Entendre la relació professional com la relació amb un *educador-expert* redueix el parer professional exclusivament a la relació amb el saber i, com a tal, a un univers tècnic, no interpersonal. Qui acudeix a l'educador-expert ho fa perquè té un problema que pot resoldre's d'una manera tècnica. En aquest cas, la persona està limitada a, i és dependent dels resultats que aporta el professional. Ara bé, encara que l'opinió de l'educador-expert sigui aparentment incontestable, el destinatari de l'acció educativa és lliure de seguir-la o no. L'autonomia de l'usuari és òbvia. El compromís d'aquest tipus de professional acaba quan proposa la solució tècnica al problema. Aquesta figura de l'expert se sosté sobre el supòsit que, davant un cas determinar, hi ha una veritat suficientment accessible amb la qual respondre; també es fonamenta en el supòsit que tots els experts en aquest territori d'intervenció han d'estar d'acord sobre aquest tema; quan no ho estan sorgeix el descrèdit. Pensem que la relació professional en educació social no pot estar representada per aquest model tècnic perquè la deshumanitza. Segons aquest model, en la relació amb l'altre, amb el seu *client*, el cas es planteja com un problema tècnic que només té una solució tècnica.

En canvi, en el *model cooperatiu* “les responsabilitats són compartides” i el professional es cuida de l'altre “sense decidir per ell”. Per aquest motiu “el model cooperatiu humanitza la relació professional ponient el acento en la naturalesa del servei que se da a la persona” (Legault, 2003: 35); en aquest cas, el saber pràctic d'un professional és posat “al servei del projecte de vida” d'aquesta persona, que es compromet a aclarir amb el professional la naturalesa d'aquest projecte. Aquest compromís recíproc evita reduir la relació professional al mer consum d'un servei.

Quan, en organitzacions i institucions, es tendeix a afavorir unes relacions professionals ajustades al model d'expert, la burocratització acaba impregnant-ho tot. Per la seva banda, el model cooperatiu, en una societat individualitzada i burocratitzada, amb prou feines és pren com a referent en la relació professional.

Si recuperem la nostra reflexió entorn de la relació educativa, aquesta té una textura diferent dins de la tipologia de relacions professionals. Educar la infància no pot significar el mateix que fer-ho amb adults. En el primer cas, la relació educativa és fonamentalment ètica; en el segon, ètica i política. Amb la

infància, els educadors tenen l'obligació d'incorporar-los a un món ja existent. Per això, arribat el cas, cal prendre decisions per ells. Amb els adults no és possible fer-ho perquè l'orientació i la destinació de les accions posades en joc en la relació educativa els correspon a ells: són ells, els propis adults, els que han de decidir si desitgen educar-se o no, el que volen aprendre i quan ho volen fer. La relació educativa, en tant que relació professional, manté aquesta diferenciació enfront d'altres relacions professionals. Aquesta és la veritable tasca que l'educador social duu a terme en qualsevol temps, de crisi o no, a qualsevol espai i/o escenari on tingui lloc l'educació social com a pràctica educativa, amb aquells subjectes que desitgin i demandin els béns que ella pot oferir, i no perquè estan en situació de risc o de vulnerabilitat.

Els educadors socials davant l'exclusió

José García Molina

1. Problemes comuns

¿Podria afirmar-se que hi ha una clara correlació entre el procés de professionalització dels educadors socials –confirmat per qüestions tals com l'auge dels estudis universitaris o la demanda que dels seus serveis fan diversos tipus d'institucions– i les diferents formes d'exclusió social? Intentant abordar aquesta qüestió podríem avançar que, tal com hem vist que s'esdevé en la resta de les professions socials, l'educació social és una de les eines polítiques que s'han vingut utilitzant per donar resposta als creixents processos de precarització, pauperització, marginació, discriminació i exclusió que el present escenari neoliberal genera. La situació no pot amagar el seu costat paradoxal si ens aturem a pensar que els propis professionals de l'educació social es troben, en no poques ocasions, amenaçats per i/o atrapats en situacions de precarietat, inestabilitat o vulneració laboral. Situació, vet aquí la paradoxa, que els col·loca en certs aspectes essencials de les seves vides molt a prop de les problemàtiques de precarietat i vulnerabilitat social que se'ls apel·la a combatre. En altres termes, no hi ha dubte que els educadors socials serveixen al sistema per al qual treballen i que, per tant, en formen part. Però tampoc estranyarà a ningú l'afirmació que aquests professionals solen estar allunyats, per no dir directament exclosos, dels llocs de preferència, de poder, de decisió, del sistema al qual pertanyen.

Efectivament, fins avui i com a norma general, els educadors socials s'han vist discriminats davant d'altres professions i professionals que compten amb

major reconeixement i estatus; han sentit que el seu treball comptava amb una visibilitat i legitimitat professional reduïda; també que els seus nivells d'autonomia i de decisió eren baixos o inexistents davant les administracions i, fins i tot, altres professionals afins, o que les seves retribucions salarials són minses. Sintetitzant, tot apunta al fet que bona part dels professionals de l'educació es troben en una situació de semi-exclusió respecte del sistema que els ha col·locat en el seu lloc de treball. Per si no fos suficient, la seva autonomia professional –la presumpta llibertat dels professionals per prendre decisions i obrar d'acord amb les demandes o necessitats de l'usuari i no sota la pressió d'estàndards apriorístics o dels interessos dels qui els han contractat– no ha deixat mai d'estar en dubte.⁶⁰ Cúmulo de paradoxes i tensions que ens obliguen a (re)pensar les dimensions polítiques, ètiques i pedagògiques que travessen el quefer i l'esdevenir d'aquesta professió i de les pràctiques educatives i socials que dirigeix a la ciutadania.

Havent donat compte en l'apartat anterior de la distinció entre educació social com a professió (entesa com a ens unitari, fruit i lloc de processos d'associació i d'identificació entorn d'una idea, una cultura o identitat professional) i educació social com a conjunt divers de pràctiques educatives i socials (multiplicitat d'accions contingents dirigides a la ciutadania en general però que sol concretar-se en programes i projectes dirigits a individus i grups en situacions diverses), cal seguir preguntant-se: quines relacions és possible establir entre educació social i exclusió social? L'abordatge d'aquesta pregunta no pot passar per alt un parell de qüestions que, al nostre parer, no són degudes a l'atzar ni meres coincidències. La primera, alerta del fet que el procés d'auge i hegemonia de la categoria *exclusió social* ha tingut lloc paral·lelament –llegeixi's, en una “sorprenent coincidència històrica”– al ràpid procés de professionalització de l'educació social en la nostra geografia. És a dir, si ens remetem a les respectives històries d'aquests significants, s'observa la pràctica coincidència en els temps d'emergència i consolidació. Exclusió social i educació social han anat creixent en paral·lel –insistim, especialment en la nostra geografia. En segon lloc, tal com també ha estat assenyalat, el que anomenem

60. En aquesta línia apunta l'anàlisi de Stanley Cohen (1988: 241). Per a aquest autor gran part de l'expansió dels professionals de les societats del benestar, dels serveis a les persones, s'ha produït atenent l'ampliació dels llocs més baixos de l'escala de l'*status professional*: mestres, assistents socials, orientadors i consellers diversos. Grups professionals empleats per i dependents de burocràcies públiques que, malgrat les seves pretensions o aspiracions, tenen poc poder per determinar les decisions polítiques fonamentals. En termes neomarxistes, el que es juga en l'auge d'aquestes semi-professions o professions de baix estatus és la generació d'una nova i distintiva classe mitjana: la classe professional tècnica de treballadors intel·lectuals assalariats. Aquests no posseeixen els mitjans de producció i, en conseqüència, estan al servei de la reproducció de la cultura capitalista i de les relacions de classe.

exclusió social ha arribat de la mà de factors vinculats a la pobresa, la discriminació i la falta de precarització del treball. Les possibles solucions a les dificultats vitals i socials que planteja, en conseqüència, haurien de visualitzar-se en el marc de l'escenari general que les provoca. I en aquest punt és necessari tornar enrere: si hem pres consciència que les causes primeres de l'exclusió social no poden ser abordades directament pels professionals de l'educació social, ¿què tenen a veure els educadors socials amb l'exclusió social?, què poden o volen veure-hi? què poden o què hi han de fer?

En primera instància, ens encantaria poder contestar que els educadors socials no tenen *res a veure amb l'exclusió*. I no hi tenen res a veure perquè qual-sevol mirada sobre l'exclusió social (sigui política, acadèmica o professional) es produeix i reproduïx en els discursos, les ments i les pràctiques. Esforçar-se per veure l'exclusió social dóna vida, fa viure, allò que es vol combatre.⁶¹ Ens agradaria poder afirmar que els educadors socials no tenen molt, o res, a veure amb la categoria *exclusió social* perquè el simple fet de “treure el cap per veure” predisposa a acceptar l'existència del que es vol veure i, d'alguna manera, ho certifica i legitima. Però cal entendre aquest desig: es tracta de no mirar com si l'exclusió hi fos, que és molt diferent de poder veure, mirar atentament, els individus concrets en situacions particulars, els seus trànsits, necessitats, desitjos i aspiracions. Així doncs, cal mirar per poder denominar i per pensar en situació sense fer entrar a la força la complexitat de la realitat en les etiquetes categorials i categòriques de què ja disposem.

Mitjançant aquest gest, decisió i presa de posició, el discurs científic i professional sobre l'exclusió es polititza, esdevé ètic i –en última instància– pot també ser traduït pedagògicament. Aquest és el desafiament que en última instància proposem als professionals de l'educació social: cal ser capaç de traduir a llenguatges i pràctiques educatives certs llenguatges que parlen de problemàtiques que, a priori, no ho són. I és just aquí on ens trobem en el nucli d'una problematització central. La naturalesa político-social de l'encàrrec rebut precisa que els educadors socials “tradueixin l'ordre rebuda” a un llenguatge pedagògic que possibiliti pràctiques que, pertanyent a l'àmbit social, vagin més enllà d'una lògica d'ordre, control de conductes o subjetivació moralitzadora.

---

61. Saül Karz (2005: 18) enfronta aquesta paradoxa analitzant el text col·lectiu dirigit per Serge Paugam *L'exclusion: état des savoirs*, on nombrosos investigadors qüestionen i critiquen la categoria *exclusió*, la denuncien i proposen, atès el seu caràcter excessivament generalista i vague, eliminar-la del llenguatge científic. No obstant això, tots tornen a recórrer-hi en els seus treballs; la critiquen però la utilitzen. Segons el parer de Karz, en la pràctica es demostra certa complicitat entre els qui desconfien de la categoria i els qui l'accepten de manera acrítica, ja que per a tots ells es tracta d'una evidència irrefutable.

Sabem que és difícil trencar aquesta tendència, si més no perquè les mateixes polítiques socials que contracten educadors socials solen dissenyar i establir els seus serveis i equipaments a la manera de territoris diferenciats per les característiques dels destinataris. Destinataris, i aquí torna una vegada i una altra la lògica de la reificació que hem posat en qüestió des del principi del llibre, que comparteixen un tret comú, generalment una mateixa problemàtica. El que es posa al centre de l'acció social no és doncs la singularitat de cadascú, el que li cal, el que desitja, una vegada esdevinguda una situació particular; al centre se situa la problemàtica des de la qual veurem, comprendrem i aprehendrem la vida sencera d'aquests individus. Perpetuació de la lògica de la inadaptació social; assenyalament d'individus i poblacions que tenen i reproduïxen determinades característiques negatives sobre les quals cal intervenir. Individus i poblacions dotats d'alguna particularitat psicològica o social que els fa creditors, víctimes, culpables o responsables únics de la seva situació. Si hem insistit, una vegada i una altra, en el fet que el que avui anomenem exclusió social deriva de lògiques estructurals i/o sistèmiques, si els processos i els efectes de l'exclusió social (en totes les seves dimensions) ens afecten a tots, sembla un erro i una contradicció flagrants –si no és que es tracta d'una opció predefinida que respon a altres criteris d'interès– seguir plantejant i defensant l'existència d'una sèrie d'àmbits o col·lectius que resultarien el “camp natural” de treball de les professions socials.

Aquesta és la manera habitual, no l'única però potser la més inadvertida, de reificació i naturalització dels exclosos, i que basada en la categorització prèvia d'individus “posats d'acord amb les seves problemàtiques” que troba el seu desenllaç natural en l'agrupament entorn d'especialistes i especialitats, a llocs d'observació i de tancament, armaris socials en els quals se'ls acompanya, vigila, guareix i educa permanentment. La nostra aposta és una altra: hem volgut definir l'educació social com un dret de la ciutadania. I si és un dret, només pot estar al servei de tots i de qualsevol que necessiti o desitgi els beneficis que se'n puguin derivar. Si l'educació social és un dret dels ciutadans, no hauria de veure's, comprendre's i exercir-se com a mera pràctica que resol dificultats o problemàtiques concretes d'individus o col·lectius concrets.

2. La professió en l'exclusió social

No te preocupes por nada, nosotros pensamos por ti de ahora en adelante. Esto nos gusta. Por tanto, no nos des las gracias. Samuel Beckett. *Malone mor*.

No se li escapa a ningú que en l'educació social, com en altres professions socials, se li ha demanat que intervingui en certes situacions de desviació, disfunció o marginalitat que poden afectar el mateix sistema. És a dir, és evident que l'educació social és permanentment cridada a una lògica d'intervenció amb "les restes socials" que el propi sistema o ordre social produeix. Així, els professionals (de la recerca, la docència o la praxi socioeducativa) col·laborem amb un sistema polític, econòmic i social que *produeix* i *integra* l'exclusió social com a vàlvula de fuita i contrapès d'un ordre social i econòmic naturalitzat. La conseqüència, que és alhora la premissa que cal assumir, és que la professió de l'educació social se sosté sobre pensaments i dispositius d'ordre que l'encaminen a pràctiques d'ordre. Tot pensament (productor de saber i produït pel saber), tot dispositiu, és sistèmic; té lloc a l'interior d'un sistema i mai és innocent o innocu. Tot pensament i tot dispositiu estableix i disposa un ordre que serveix de base a l'ordre establert, sobretot si aquest ordre se sent d'alguna manera amenaçat. Tal és el lloc que ocupa l'educació social com a professió. Tal és el marc que, a priori, justifica la seva existència, la seva pervivència i l'ocupació dels seus professionals.

Així, com ja hem assenyalat en un altre lloc, en les professions socials i educatives, de la mateixa manera que en l'educació social, tot comença amb una/un ordre.⁶² Podria dir-se, seguint aquest argument, que "una ordre que ordena posar ordre" apareix com a plataforma d'enlairament habitual de l'acompliment professional de bona part de les professions socials. L'ordre ordena a treballadors socials, psicòlegs, terapeutes i educadors socials que posin en ordre, que ordenin, alguna cosa que, òbviament, sembla desordenada respecte d'una forma d'ordre prèvia. Altres noms d'aquest desordre s'han nomenat en pàgines anteriors: desviació, inadaptació, marginació, individus o grups problemàtics, exclusió social... En altres paraules, un educador social té la missió de complir un encàrrec polític-social que alguna administració, a través de les seves polítiques socials i educatives, li fa. Encàrrec expressat en lleis, reials decrets, normatives o directrius, que emplacen –per norma general– a diferents

62. García Molina, J. (2012). Prólogo. A Barranco, R.; Díaz, M. i Fernández, E. *El educador social en la educación secundaria*. València: Nau Llibres, pàg. 11-14.

professions a dur a terme accions que abordin i/o solucionin un problema, facin complir un dret, potenciïn el desenvolupament personal i comunitari d'alguns llocs, etc. La llei, l'encàrrec, i els seus objectius, incumbeixen diferents professionals. La manera de complir aquests encàrrecs, és el que diferencia els diferents professionals que treballen en el camp social, com veurem al següent apartat. El social, per cert i com ja s'ha apuntat, sempre és problemàtic. Enfront de la xarxa de dependències, interessos i afectes que han configurat les societats (en sentit general), el social emergeix com un territori farcit de gestions i intervencions terapèutiques, educatives i administratives exercides sobre determinades poblacions. El social és allò pel que les professions socials treballen i el que les fa treballar.

És coneguda l'astúcia de Friedrich Nietzsche en detectar que és el sacerdot qui realment necessita el pecat. El filòsof fa una dissecció la figura del sacerdot com aquella que acaba per ostentar un poder –si es vol una competència– que es retroalimenta a ella mateixa mitjançant certs discursos i pràctiques. D'una banda, el sacerdot es fa competent per designar què és pecat i què no ho és. En segon lloc, el sacerdot s'atorga el poder –mitjançant ritus i pràctiques com les pràctiques de confessió– d'orientar i canalitzar les conductes sota la promesa de l'absolució del pecat. El sacerdot es converteix en un expert que ostenta un saber i un poder sobre una problemàtica anomenada pecat: ell sap el que és; ell sap com solucionar-ho. No és difícil deduir que després d'aquest mecanisme, suposadament al servei dels altres, habita una obvietat: l'existència del pecat és altament beneficiosa per al sacerdot; és ell qui viu del pecat; és ell qui precisa de la seva existència, no “els pecadors”. De la mateixa manera que Nietzsche va saber veure que per a la moral cristiana abolir qualsevol situació de misèria anava en contra de la seva més profunda utilitat, ja que ella ha viscut de situacions de misèria i les ha creat amb la finalitat d'eternitzar-se, no és massa difícil estendre aquesta lògica a les relacions entre l'exclusió social i les professions socials. Qui necessita l'exclusió? Qui viu d'ella? Qui la diu, la denomina, la fa existir i s'arroga el poder de tractar-la?

Lectures recomanades

- Nietzsche, N. (1997). *La genealogía de la moral*. Madrid: Alianza.
— (1997). *El anticristo*. Madrid: Alianza.

I no obstant això, alguns estudiosos de les professions han sabut mostrar “la feblesa” de les professions assistencials, educatives i terapèutiques. Perquè, tot i assumint que aquest tipus de professions formen part de sistemes polítics, administratius i executius més amplis; assumint que són, en altres paraules, “instruments de l'Estat”, podem també albirar, tal com proposa Alvin W. Gouldner (1980: 18), que els seus professionals mantenen una relació “moralment ambigua” amb les instàncies que serveixen. Per demostrar-ho, l'autor repassa algunes concepcions de les virtuts i límits que es que sobre aquesta nova classe conformada per les professions en aquell moment. Reprintent, sintetitzant i actualitzant les seves propostes volem rescatar tres dels models proposats:

Els professionals com a tecnòcrates benignes. Se'ls considera com a posseïdors d'una influència institucional que utilitza maneres d'actuació benignes per a la societat. Aquesta concepció sol enfosquir el fet que els professionals defensen egoïstament els seus interessos creats, a més de que, avui dia, podem contrastar que el poder d'aquest tipus de professions es troba escassament afirmat.

Els professionals com a classe dominant. Es contempen les professions com un altre moment d'una permanent circulació de les elits històriques, com una *intelligentsia socialista* que porta poc de nou al món i segueix explotant la resta de la societat com ho feia la vella classe, amb la diferència que ara utilitza l'educació enlloc dels diners per a explotar als altres. Aquesta concepció sembla obviar que, si bé les professions defensen interessos propis, no és menys cert que, almenys transitòriament, contribueixen a satisfer necessitats socials.

Els professionals com a servents del poder. En aquesta concepció les classes poderoses se serveixen d'una nova classe professional per, simplement, mantenir-s'hi i perpetuar la seva dominació social. Aquesta concepció queda ancorada en un estatisme que subestima el creixement, en nombre i influència, de les professions. Exagera, d'altra banda, les perspectives de continuïtat de la vella classe com si no tingués opositors efectius, ni en els treballadors ni en les noves professions mateixes. Estatisme dialèctic d'una lluita perduda que li impedeix veure la possibilitat de canvis socials.

Gouldner no se situa en cap d'aquestes concepcions. En la seva concepció les professions són elitistes i egoïstes, usen el seu coneixement especial per promoure els seus interessos i el seu propi poder i per intentar controlar la seva situació laboral. Però també les veu com una oportunitat. Al seu judici, són substancialment més poderoses i independents del que suposa la tercera concepció, encara que molt menys del que afirma la primera. De la seva anàlisi es desprèn que aquest tipus de professionals no respon exclusivament ni al model

del tecnòcrata benigne i dominant ni al model de la classe explotadora, aliada unilateralment al servei del poder. Les professions socials, mitjançant les seves associacions i organitzacions, responen també a criteris d'interès propi. I aquí radica justament el seu *quàntum* d'autonomia: usen els seus coneixements i competències, les seves pràctiques i resultats, les seves estratègies de persuasió i persistència, per defensar i augmentar la seva pròpia posició davant l'Estat i també davant de professions properes o anàlogues amb les que entra en competència.

Així, almenys en el context de les societats industrials avançades, cal acceptar que les professions són útils a l'ordre i la legitimitat social establerts. Això és així tant per la naturalesa dels seus serveis tècnics com per la seva al·lusió a un quefer científic i professionalitzat que legitimaria les seves actuacions. És evident que les professions no obtenen tot el que volen o creuen merèixer però, gràcies als elements que acabem d'assenyalar, compten amb una major capacitat i influència per promoure les seves pròpies condicions de possibilitat, de subsistència i creixement que no pas altres classes o capes socials (per exemple, aquells als quals presten els seus serveis). Si accepten el seu paper subordinat en les economies avançades és, en bona mesura, perquè saben que és compatible amb la promoció dels seus propis interessos materials, ideals i tècnics (Gouldner, 1980: 27). Per tant, es tracta d'un interès que consent, però no de manera passiva ni submissa; és un consentiment no exempt de conflictes i de lluites, de negociacions i resistències. És en el marc d'aquests interessos corporatius que tota professió ostenta on cal buscar la connexió entre les instàncies de poder i de control social i les professions socials. Tal com ha assenyalat Stanley Cohen (1988: 243):

los profesionales y expertos continúan aumentando su alcance monopolista y su habilidad para hacer que la gente dependa de ellos -en la salud, educación, asistencia, estilos de vida, familia, política, control de la desviación. (...) La dominación profesional es el proceso por el cual determinados grupos profesionales pretenden ganar y mantener el control sobre su trabajo: protegiendo su «capital cultural» (el saber técnico que no se posee ni por riqueza ni por sentido común), levantando barreras económicas y de estatus, controlando sus condiciones de trabajo.

A manera de resum, recordem dues qüestions. D'una banda, les professions total o parcialment dependents dels governs i/o Estats –socials, sanitàries, educatives, de control, etc.– no actuen directa ni necessàriament en benefici exclusiu de l'Estat i, per extensió, del sistema polític i econòmic que defensa. Com

mostra Paul Willis, aquestes poden ser utilitzades per neutralitzar i amagar tot tipus de problemes generals, però també mantenen vius alguns assumptes escabrosos dels quals el capitalisme preferiria no haver de donar compte.

Esta incertidumbre también nos previene contra cualquier noción teleológica del desarrollo capitalista. El amplio crecimiento de los gastos estatales en bienestar social y en educación, por ejemplo, no responde necesariamente a los intereses del capitalismo. En alguna medida el capitalismo ha sido forzado a esto debido a la presión ejercida por grupos competidores, los cuales utilizan sus libertades reales para conseguir su propio progreso, cómo hemos visto. Por supuesto, las agencias estatales han sido utilizadas y modificadas para contribuir al congelamiento o a la desviación de los problemas que el capitalismo produce y no puede resolver. Pero mientras que contribuye a la solución de los problemas, estas instituciones no pueden ser totalmente reabsorbidas por el capitalismo. Mantienen espacios y oposiciones potenciales, mantienen sus problemas candentes y tensiones que el capitalismo preferiría que se olvidaran. Su personal no está formado por simples servidores del capitalismo. Resuelven, confunden o posponen sus problemas a corto plazo muy frecuentemente debido a su compromiso con objetivos profesionales que resultan ser finalmente e inoportuna independientes de las necesidades funcionales del capitalismo. Pueden contribuir, inconscientemente, de manera involuntaria, a la reproducción de clases pero en cualquier caso también puede implicar la intensificación de la oposición y de la actitud crítica, cosa de la cual la clase dominante bien podría prescindir. Las agencias e instituciones estatales a menudo asumen contradicciones posteriormente y rápidamente, de maneras más extrañas, más desplazadas y desorientadas del que podría desear cualquier capitalismo puro. La burocrática máquina estatal benefactora y educacional tan característica del capitalismo occidental tiene que ser contemplada en parte como el resultado de una incrustación acumulada que el capitalismo utiliza a su favor y a veces uno tiene que tener en cuenta que no es una expresión de su voluntad o dominación directa. Su propia incertidumbre es propensa a la mutación y da vida a esta mutación.⁶³

D'altra banda, pel que fa a les relacions concretes que manté la professió educació social amb els discursos, les polítiques i les pràctiques realitzades en nom de l'exclusió social, els educadors socials i les seves organitzacions no tenen per què ser vistos ni com un grup de devots que se sacrifiquen desinteressadament en benefici del benestar de les persones, ni com a mers autòmats, executors acrítics o irreflexius, d'una ordre donada des de dalt. Treballen per a un sistema, treballen en un sistema, però no són aquest sistema.

63. Willis, P. (1988). *Aprendiendo a trabajar. Cómo los chicos de la clase obrera consiguen trabajos de clase obrera*. Madrid: Akal, pàg. 207.

A manera de tancament d'aquest apartat suggerim dues preguntes i apuntem dos esbossos de resposta a problemàtiques que sens dubte mereixerien un estudi més detingut. Si ho fem és perquè considerem que, si més no, poden obrir una primera via al qüestionament professional dels estudiants.

Primera. ¿És competent l'educació social per a les tasques que se li encomanen? Sens dubte, eliminar les situacions d'injustícia, discriminació, precarització, vulneració, etc., constitueix una obligació de les institucions polítiques i administratives que implementen polítiques socials. Són assumptes que haurien de resoldre el poder legislatiu i el judicial instant als governs a satisfer les necessitats i els drets dels ciutadans. És en aquesta tessitura en la que cal pensar en la participació d'aquells grups organitzats (les professions) que promouen metes comunes per a tots els membres de la societat. Vet aquí que l'educació social, si és reconeguda com un bé social, pot contribuir a la realització d'objectius socials, comunitaris i democràtics que ens concerneixen a tots d'una manera o una altra.

Segona. L'educació social, ¿es troba prou professionalitzada per ser reconeguda públicament, obtenir la confiança del públic i treballar legítimament els problemes d'exclusió? Com es defensa en diversos estudis, una professió ha aconseguit la professionalització quan les seves activitats són reconegudes com a necessàries per la ciutadania que demanda els seus serveis. En aquest sentit, com ha demostrat Jordan J. Cohen, des de mitjan segle XX i en les societats occidentals la medicina ha aconseguit un estatus sense parangó per sobre d'altres tipus de professions.⁶⁴ Per què la medicina gaudeix d'aquest estatus distingit? La resposta pot trobar-se, en primera instància, en una veritat invariable sobre la condició humana: la gent es posa malalta i, davant el dolor, el sofriment, el malestar, necessita i vol ser ajudada, sol·licita ser atesa i guarida. Cohen (2003: 6) avança en la seva explicació demostrant quecom a resposta a aquesta demanda instintiva, les societats humanes han anat donant un lloc especial als seus «sanadors», convertint-los en una classe de persones que tenen (o s'ha percebut que tenen) el coneixement i l'experiència especials per fer front a la malaltia-salut i tractar el malalt. Així guanyen els metges, en primera instància, el seu lloc de deferència social. Però és que, a més, a mesura que els seus coneixements i competències avancen i s'especialitzen (distingint-se del comú dels mortals), aquesta posició es reforça, es legitima i s'intenta regular perquè

64. Cohen, J.J. (2003). Teoría de las profesiones. La medicina como paradigma de profesión preeminente. *Monografías Humanitas*, 7. Barcelona: Fundación medicina y humanidades médicas, pàg. 5-10.

tals coneixements juguin al servei del bé de la gent i no exclusivament dels seus detentors.

L'exemple que acabem de mostrar, ¿pot aplicar-se al cas de l'educació social i els seus professionals?, ¿connecten els serveis que els educadors socials poden prestar a les persones amb demandes ancorades en necessitats o desitjos invariables? És el saber dels educadors socials un saber "fora del comú" però al servei del bé comú? Molt ens temem que, almenys en primera instància, totes aquestes preguntes trobarien respostes negatives. Per molt que els propis professionals s'obstinin a cantar les lloances de la seva aportació al bé comú⁶⁵, un simple exercici servirà per posar en qüestió la mirada massa cànvida i autocomplaent que tenen els educadors socials, en nombroses ocasions, sobre si mateixos.

Com acabem d'assenyalar, quan una persona se sent malalta no dubta a cridar a, acudir o posar-se en mans d'un metge. Sabem, també, que si tinc algun tipus de problema amb la justícia, algun plet o disputa que no he pogut resoldre amistosament, no em quedarà un altre remei que acudir a un advocat. Pot passar, fins i tot, que algun dia ens llevem al matí i trobem que la nostra vida ha perdut sentit perquè algun fet traumàtic, o el que sigui, ens ha generat un malestar psicològic que no som capaços de suportar o gestionar tot sols. Per norma general, sabem que hem de buscar ajuda en algun tipus de conseller, psicòleg o psicoanalista, que ens ajudarà a superar l'angoixa, el malestar, la tristesa, que ens ajudarà, en definitiva, a sobreposar-nos a la situació de dificultat. Contràriament, podria passar que un matí m'aixequi i amb gran alegria descobreixi que m'han tocat una immensa quantitat de diners en la loteria. Com que feia temps que volia tenir una casa, em poso en contacte amb aquest bufet d'arquitectes perquè comencin a dissenyar el que serà la meva nova llar.

Tots aquests exemples només busquen servir de condició a una afirmació i a una pregunta. L'afirmació és que existeixen professions que ocupen un lloc clar i precís en la societat en la qual vivim. Correlativament, existeixen professionals (metges, advocats, terapeutes, arquitectes, etc.) als quals tothom sap quan i per què hauria de visitar. Són professions visibles i legitimades pels ciutadans i pels Estats. La pregunta és: qui s'aixeca al matí i pensa "necessito un educador social"? I, arribat l'improbable cas que això passés, encara caldria preguntar-se: per a què el voldria?

---

65. No cal oblidar que una de les tasques essencials dels grups ocupacionals (associacions i col·legis professionals) consisteix a confirmar i ratificar aquesta creença que impulsa els ciutadans a demanar les seves accions i als professionals de l'acció social a demostrar la seva aposta per una societat que busca satisfer drets i necessitats.

És possible que la part major de la ciutadania no tingui ni tan sols una idea general, i encara menys un coneixement precís, de l'existència dels educadors socials. En el cas dels que coneixen la seva existència, tindrien veritables dificultats per explicar a què es dediquen, quina és la seva missió i els seu camp d'interès. Aquesta situació constitueix un clar indicador que l'educació social no respon, en primera instància, a una veritat o necessitat invariable de les persones que viuen en societat. Efectivament, ningú, si per algú entenem una persona particular, s'aixecarà al matí i experimentarà una sobtada necessitat o desig de cridar un educador social. I és que els educadors socials, com la resta de professions socials, els crida l'Estat (on s'hi inclou qualsevol de les administracions regionals, provincials o locals). L'Estat és, com hem vist, el client i el cap de l'educació social. És qui fa els encàrrecs i qui demana els serveis.

I no obstant això, a pesar que ningú s'aixequi al matí i experimenti el desig o necessitat de visitar a un educador social, a pesar que rarament es doni una demanda directa per part dels ciutadans, la necessitat o pertinència d'aquest professional en la nostra època no pot descartar-se ni per endavant ni per complet. Una qüestió tant problemàtica com paradoxal, una qüestió que ens obliga a prendre una postura política i ètica, queda encara i sempre per resoldre. Recordem de nou el text de Bauman (2001: 92) citat pàgines enrere, que pot ajudar-nos a centrar la qüestió amb major precisió:

Avui dia rares vegades es llegeix o se sent parlar sobre els centenars o milers d'éssers humans a els qui uns entregats treballadors socials han rescatat de la desesperació o de l'esfondrament definitius, ni dels milions als qui les prestacions socials van constituir l'única diferència entre la pobresa absoluta i una vida decorosa, ni de les desenes de milions que van veure que el fet de saber que tindrien ajuda si calia significava que poguessin enfrontar-se als riscos de la vida amb el valor i la determinació sense els quals és inimaginable una vida que tiri endavant i molt menys una vida digna.

De nou aquesta vella cruïlla! Davant la inanició i la falta de respostes polítiques estructurals, cal preguntar-se per la situació de molts ciutadans si no haguessin rebut el suport (en un sentit ampli i diversificat) que certs professionals socials poden oferir. Plantejar-se aquestes qüestions, problematitzar-les, no pot servir com coartada per relliscar cap a una mirada cànvida i despolititzada de les professions socials. Aquestes no poden ocupar el lloc de la política. No és aquesta la seva missió. Atenent a aquest límit, ara toca preguntar-se, què és el que sí que poden fer els educadors socials.

3. Les pràctiques de l'educació social davant a l'exclusió social

Una vegada situats en els seus llocs de treball, els educadors socials duen a terme tipus de pràctiques educatives i socials diferents, en la seva naturalesa i engegada, a altres pràctiques educatives i socials que poden donar-se en el mateix lloc de treball. L'educador treballa per a les mateixes finalitats últimes que el polític, el tècnic, el treballador social, etc.; però no pot ni ha de fer el mateix que el polític, el mestre, el treballador social, el psicòleg... per a aconseguir aquestes finalitats. L'educador no hauria de confondre el problema social, sanitari, subjectiu, econòmic o administratiu –el problema o situació que, en definitiva, porta les persones a les institucions– amb el problema educatiu, si és que hi és. Cal, aleshores, que els educadors socials es preguntin què tenen a veure, quina és la correlació o la causalitat dels trastorns psíquics, les addicions, el maltractament, la pobresa o la desocupació amb les possibilitats que obre l'educació social. Pensar aquesta relació obliga, si es volen dur a terme pràctiques que puguin ser anomenades educatives en la lògica que marquen els documents professionalitzadors, a *traduir l'encàrrec polític, jurídic o social en clau de discurs pedagògic i acció educativa*.

Aquesta és, sens dubte, una primera i necessària pràctica de reflexió, de teorització, de presa de postura ètica i professional. Perquè si les pràctiques de l'educació social, entesa com a acció i praxi humana, es limiten a complir o executar els requeriments de la política –o de les biopolítiques– acaba anul·lant-se, menyspreant-se, fagocitant-se a ella mateixa. Es converteix en simple instrument, en eina, mitjà o dispositiu per als dissenys i finalitats del governament. No és que l'educació social no sigui això, també, però no és només això. Les praxis educatives, com l'acció política, remetent sempre a allò que hi ha d'indeterminat en els éssers humans, per molt que les polítiques i les pedagogies de la gestió, la programació i el protocol intentin desmentir aquesta veritat ontològica. És amb aquesta impossibilitat estructural de fabricar l'altre a imatge i semblança d'un ideal –tal com ens van mostrar Kant, Freud i, en última instància, Meirieu– que els educadors s'enfronten a acomplir un encàrrec que és igual per a tots però que es duu a terme de manera diferent en cadascun dels individus amb els quals treballen.⁶⁶

Els educadors socials saben, encara que de vegades pretenguin ignorar-ho, que en tots i cadascun dels individus amb els quals treballen hi habita una sub-

66. Sobre la gran dificultat, o impossibilitat, de l'educació poden llegir-se els següents textos: Kant, I. (1994). *Ideas para una historia universal en clave cosmopolita*. Madrid, Tecnos (IV principio); Freud, S. (1956). Prólogo. En A. Aichhorn. *Juventud descarriada*. Madrid: H. F. Martínez de Murguía; Meirieu, Ph. (1998). *Frankenstein educador*. Barcelona: Laertes.

jectivitat, una manera singular de posicionar-se i de decidir, una manera singular d'habitar les institucions i el món. Subjectivitat que, per definició, escapa a la mirada i als intents de control directe dels educadors; entre altres coses perquè, en no poques ocasions, escapa al control del propi subjecte.⁶⁷ Aquesta certesa convida als educadors a abraçar una ètica de la pràctica educativa que rebutgi “la temptació entomològica”, és a dir, la temptació de convertir-se en un detector i classificador de problemàtiques, de lliurar-se a “tasques d’inventariat” d’individus que acaben jugant a favor d’interessos que no tenen res a veure amb les potències i virtualitats educatives. Perquè la temptació entomològica duu als educadors a dos atzucacs (educatius). El primer, convertir les seves pràctiques en una mena de tècnica o tecnologia rehabilitadora o terapèutica al servei dels tractats de categorització natural proposats per les polítiques o altres disciplines (generalment la psicologia i/o la psicologia social). El segon lloc, quedar fascinats per i encotillats en el recurs tècnic –entrevistes, dinàmica de grups, tallers de sexualitat o d’habilitats socials, activitats lúdiques, etc.– com a elements universals i eficaços per a la conformació de l’ajustament de la personalitat, i per a l’acomodació de la conducta als patrons requerits. Activitats plantejades com a adaptades a “la realitat i característiques de cada subjecte”, al seu entorn i a les seves necessitats (que, estranyament, són necessitats diferents a les de la resta de la ciutadania). Activitats tècniques que enclaustrin el subjecte de l’educació en un “cara a cara” amb un dispositiu tècnic, amb un interlocutor que, en el fons, no té rostre.⁶⁸

67. Pel que fa a aquesta temàtica ja vam tenir ocasió de defensar, (García Molina, 2003a: 92-93): “A lo largo de sus obras, pero especialmente en *El malestar en la cultura*, Freud dejó un importante legado para pedagogos y educadores: en el proceso de construcción de un sujeto, siempre queda un resto anudado a la vida instintiva que escapa al control de lo simbólico y, consecuentemente, de lo educativo. Ese resto, sobre el que va a articularse la particularidad psíquica del sujeto en construcción, es lo que el psicoanálisis ha conceptualizado como pulsión: el instinto que pervive ligado a la existencia de un cuerpo atravesado por el lenguaje y por las relaciones con los demás. Cada sujeto ostenta unas motivaciones psíquicas propias e intransferibles, que no siempre caen del lado de la racionalidad y la objetividad. Sobre esta particularidad subjetiva, la pedagogía y la educación no tienen competencias. Es un real operando para ellas. Sin embargo, las enseñanzas de Freud aportan un saber a los profesionales de la educación, un saber que realza la importancia de su tarea. En este conflicto estructural entre la naturaleza y la cultura, entre la satisfacción pulsional y la exigencia social, a los humanos nos queda la solución de Ulises. Ésta es la de encadenarse a la cultura renunciando a colmarse en los mortíferos placeres que las sirenas ofrecen. En otras palabras, la educación hace posible la transmisión de un universo simbólico que permite a los sujetos habitar el mundo de la ley, de las relaciones sociales mediadas por pautas culturales simbólicas, y vela por su continuidad, para que se minimicen los efectos del inherente conflicto y nuestro mundo no se rija exclusivamente por la agresividad y la violencia de la vida pulsional.”

68. L’obstinació i fixació de molts educadors per inculcar directament en el subjecte certs valors, habilitats socials i/o conductes –mitjançant el recurs de l’exhortació i el dictum moral– sense passar pel llarg treball d’adquisició de sabers i experiències culturals, suposa la mort de la praxi pedagògica. Leandro de Lajonquière a *Infancia e Ilusión (psico)pedagógica*. Buenos Aires: Nueva Visión

Postura ètica, convicció, fins i tot professió de fe, que s'obstina a multiplicar –mitjançant la seva acció i la seva disposició quotidiana– les possibilitats d'adquisició, gaudi i ampliació de la cultura; que s'obstina, a més, a establir mediacions i trobades entre els uns i els altres, a potenciar les relacions entre els uns i els altres, entre els béns socials i culturals i aquells que tenen dret i desig d'adquirir-los i participar d'ells; que s'obstina a generar i enriquir els contextos socials i educatius, de manera que allà on no hi havia ara, n'hi hagi, i que allà on hi havia ara, n'hi hagi més i millor. En definitiva, l'educador social no té per què convertir-se en entomòleg; tampoc en jutge, carceller o botxí.⁶⁹ Faria molt més, i millor, a esforçar-se per desenvolupar les potències i alegries que les pràctiques educatives alberguen, en última instància, com a formadores i transformadores de realitats individuals i socials. La transmissió cultural, la mediació cultural i social, la generació de contextos educatius, són les seves funcions, les seves tasques i, en última instància, les eines que persegueixen una millora de la vida social dels individus, els grups i les comunitats amb els/les que es treballa.

La definición de educación social acordada por ASEDES y el CGCEES en 2007, sirve para un análisis de las tres lógicas, diferentes pero inseparables, que —a mi juicio— se juegan en la acción y la relación educativa. Toda relación educativa se halla atravesada por una lógica política (que atañe a la decisión respecto a la gobernabilidad de los individuos en lo social y de los sujetos de la educación), una *lógica ética* (o de la posición pedagógica que quiero e intento sostener ante el otro) y, también, una *lógica práctica* (o de los métodos y las formas de educar).

Que el acto educativo se sostiene sobre una *lógica política* no debe llevarnos a pensar el concepto de política en el sentido generalmente aceptado en la vida social. El educador no es un político, no es un gestor de recursos ni un promotor de leyes, pero parece innegable que realiza acciones y toma decisiones que influyen en otros. Acciones y decisiones que, en muchas ocasiones, tienen que

---

p. 79) ja ha denunciat aquest lliscament en afirmar que “cuanto menor es la estofa de los saberes a transmitir, mayor es la proximidad *tête-à-tête* entre los personajes de la escena pedagógica.” Viratge cap a un personalisme pseudo-terapèutic que s'instal·la amb freqüència entre el control de les conductes i la moralització subjectiva.

69. Imposible olvidar aquí el paràgraf 13, Per a la nova educació de el gènere humà, del text de F. Nietzsche (2000): *Aurora*. Madrid: Biblioteca nueva, p. 70: “Vosaltres, homes servicials i benintencionats, si voleu participar en una acció profitosa, per què no ajudeu a eradicar del món aquesta mala herba que creix pertot arreu: la idea de càstig? No hi ha mala herba més funesta! Aquesta idea no només s'ha introduït en les conseqüències de la nostra acció —hi ha res més funest i irracional que interpretar la causa i l'efecte en termes de manca i de càstig?—, sinó que s'ha fet una cosa encara pitjor: amb l'ajuda d'aquest maleït art d'interpretar, presidit per la idea de càstig, s'ha retirat la innocència als esdeveniments purament fortuïts. Aquesta bogeria s'ha impulsat fins al punt de considerar que l'existència és ella mateixa un càstig. Sembla com si l'educació de la humanitat hagués estat dirigida fins ara per la imaginació de carcellers i botxins!”

ver con el gobierno de la institución, del tiempo, del espacio, de los recursos y, ocasionalmente, aquí llega lo complicado, de los modos de vida de las personas con las que trabaja. El educador se ve confrontado, siempre, a la toma de múltiples decisiones que pueden influir en los recorridos educativos, y por lo tanto en las oportunidades culturales y sociales de los modos de vida de las personas con las que trabaja. Esta responsabilidad, que en sí misma no debería asustarnos, precisa ser analizada detenidamente para no enquistarse en el corazón de las praxis pedagógicas como si de una función inherente a cualquier situación educativa se tratase. (García Molina, 2012: 89-90)

4. Traduir els encàrrecs de les polítiques a discurs pedagògic i pràctiques educatives

Tot el recorregut realitzat fins a aquí podria trobar ressonància en la següent pregunta: ¿en què consisteix la tasca fonamental de l'educador social més enllà del seu àmbit de treball?, ¿quin és el nucli fort que ens permet pensar certa continuïtat entorn d'una figura professional més enllà de la multiplicació d'espais i tasques que li són assignats i que ells accepten? No és fàcil donar una única resposta, concisa i clara. O, almenys, la resposta que pot donar-se, que ja s'ha donat, precisa d'aprofundiment i matisacions. Aquesta resposta es troba, com es pot suposar, en els *Documents professionalitzadors*. Aquest és el text fundacional per dret propi, el primer i únic document que, per ara, serveix com a marc de referència per a la construcció d'una cultura professional, una identitat professional, si es prefereix, unitària. Això és així perquè en aquests documents s'explicita què és l'educació social, què fan els educadors socials i quins són els patrons ètics i deontològics des dels quals desenvolupen les seves pràctiques independentment d'on les duen a terme; els educadors socials poden trobar en aquests *Documentos profesionalizadores* el millor "diccionari" per a l'exercici de traducció al que estem fent referència. Endinsem-nos en aquesta lògica.

Com ja hem assenyalat en un altre lloc (García Molina, 2012: 72-74), qualsevol institució troba la seva justificació en un sistema jurídic, administratiu i social que reconeix el dret a, o la necessitat dels serveis que presta i que modela a la vegada que hi veu un marc de referència per als diferents professionals que treballen en ella. És a dir, tota institució rep un *encàrrec* que genera les condicions de possibilitat –i els límits– per a un treball social i educatiu institucionalitzat tendent a col·laborar en la consecució de les finalitats d'una política donada. D'aquesta manera, l'encàrrec possibilita la posada en pràctica d'instituits i instituent sobre els quals se sosté el funcionament institucional. Dit d'una

altra manera, l'encàrrec rebut propicia el marc general on es concreta un tipus de treball recreat segons tipus de professionals i models teòrico-metodològics.

No cal obviar, per tant, fins a quin punt l'encàrrec condiciona la tasca socioeducativa que a la institució se li encomana i que delegarà en els diferents professionals. En aquest encàrrec queden recollits aspectes d'alta rellevància tals com el tipus d'usuari que arriba, la tasca a realitzar, quin tipus de professional pot dur-la a terme, etc. És aconsellable, en conseqüència, que els educadors socials, en actiu o en formació, coneguin en profunditat els diferents encàrrecs polítics, administratius o judicials fets a les institucions en les quals pretenen treballar. No obstant això, també és de vital importància que els educadors no prenguin l'encàrrec com un *discurs determinant* que cal complir de qualsevol manera. És a dir, encara que l'encàrrec polític-jurídic-administratiu assenyali les finalitats a aconseguir, fins i tot certs principis deontològics, organitzatius o metodològics a tenir en compte, no cal confondre la seva naturalesa jurídic-administrativa amb el caràcter pedagògic-social que orienta l'acció d'un educador.

Vegem-ne un exemple. Podríem aventurar que gairebé totes les polítiques socials pretenen treballar en pro de la igualtat i de la integració social, de la inserció, la inclusió, la normalització, la promoció, el desenvolupament, etc. També podria dir-se, simplement, que pretenen combatre la pobresa i la precarització de la vida dels individus i els col·lectius; pretén evitar l'exclusió social. Però, ¿com treballa cadascun dels professionals que habiten una institució per a la consecució de l'encàrrec que aquestes grans categories ordenen i sancionen? ¿Pot entendre's la integració social, i dur a terme el treball necessari per aconseguir-la, de la mateixa manera per un psicòleg, un mestre, un treballador social o un educador social? ¿És el dret a la protecció i a l'educació integral del menor que qualsevol Llei de protecció a la infància autonòmica sanciona entès i practicat de la mateixa manera pels diferents professionals que treballen en un centre residencial? Més encara, un mateix encàrrec sol ser entès i abordat de diferents maneres per equips de professionals adscrits a la mateixa professió però que treballen en institucions diferents. Cada institució se sosté en imaginaris i dispositius (instituits i instituent) que fan que un mateix encàrrec sigui entès i treballat de maneres diferents. La llei, el programa o la directriu de referència són justament això, referències, marcs des dels quals partir per inscriure una pràctica singular, *una modalitat si es fes càrrec d'un encàrrec*. I aquesta modalitat singular inscriu una posició amarada de criteris ideològics, teòrics, ètics i metodològics diferenciats i diferenciadors.

Finalment, insistim, es tracta que els educadors socials no es mimetitzin amb l'encàrrec polític, social, jurídic. Es tracta de resistir-se a convertir-se en

simples operadors analògics dels seus mandats. Es tracta de traduir i retraduir els encàrrecs d'integració, normalització, rehabilitació, inserció, etc., a discurs pedagògic i a unes pràctiques educatives ancorades en la transmissió i desenvolupament de la cultura, la mediació social i cultural, la generació de contextos educatius i socials.

5. Conclusions i obertures

¿Què poden fer els professionals conscients d'aquest estat de les coses que desitgin corroir els discursos que ordenen i produeixen l'exclusió? ¿Com poden els educadors socials expressar el que ha de ser expressat (parlar de l'exclusió) no solament interpretant significats (dins del sistema) sinó, sobretot, produint sentits que permetin integrar-los en el camp de la realitat, treballant per canviar l'estat codificat de les coses? ¿Poden els educadors socials actuar contra l'ordre que representen?

Totes aquestes preguntes volen que els educadors socials puguin seguir pensant de quin costat estan, insisteixen que les professions socials no poden sostenir-se exclusivament en una dimensió tècnica (de resolució de problemàtiques) oblidant les dimensions polítiques i ètiques del seu quefer professional. No animem els educadors socials a prendre partit per un o un altre costat. Els convidem, de nou, a pensar de quin costat estan, aquí i ara. Pensar de quin costat s'està no té per què convertir-se en un exercici dicotòmic. Entengui's bé, no es tracta d'arribar a estar d'un dels dos costats (el de les polítiques o el dels subjectes), sinó de saber de quin costat s'està. I aquest pensament ens porta, inexorablement, a comprendre que en aquests casos es tracta de prendre partit en una professió que, per naturalesa, va a cavall de decisions polítiques però pretén cavalcar al ritme de certes aspiracions ètiques i de justícia social. Es tracta d'una professió de *l'entre*; d'unes pràctiques de *mediació*, però no neutrals; d'un estar *al mig*. Perquè, ¿per a qui treballen els educadors socials? Si un treballa per qui li paga, els educadors socials treballen per a l'Estat i les seves administracions. Si un treballa per al client, per qui rep els seus serveis, els educadors socials treballen per als ciutadans i persones que exerceixen el seu dret a l'Educació Social.

Nuestro encargo -ordenado y pagado por poderes públicos- nos obliga a ejercer influencia sobre otros. Y así, entre im-posiciones y dis-posiciones, trabajamos sometidos al examen y evaluación de quienes -incrédulos- nos pagan por llevar a buen puerto las apariencias normales de lo cotidiano; expuestos, igualmente,

al juicio de quienes esperan –desconfiados- los prometidos beneficios de la vida social. Mundo de los otros y mundo del nosotros, gobernado por fuerzas que solicitan una lealtad continua y continuada a la que no podemos sino obedecer y defraudar alternativamente. Porque jugamos a la sociedad en la sociedad, porque hacemos sociedad para cambiarla, los agentes dobles practicamos el inestable equilibrio de las apuestas variables; elegimos –obligados- transitar entre la ley y el deseo, entre la sujeción y la resistencia, entre el nosotros plural constituido y el ego singular constituyéndose, entre la adaptación y la autonomía. Con un rechinar de dientes hacemos pervivir buena parte de lo que quisiéramos ver perecer. Agentes limitadores, agentes emancipadores, agentes dobles. ¡Ay de quien ignore que nuestra casa es el umbral!⁷⁰

Si l'educació social és una professió mediatra entre els interessos i finalitats de les polítiques socials i les necessitats i desitjos dels ciutadans –insistim, no implica que sigui necessàriament neutral– resulta interessant seguir pensant fins a quin punt els educadors socials necessiten convertir-se en agents dobles. En realitat ja ho són, si un s'adona que treballen per a dues instàncies diferents i diferenciades. Però també, i en última instància, ho són perquè no estan obligats a triar entre una i una altra instància; no tenen per què excloure'n una en benefici de l'altra. Ambdues, les polítiques i els ciutadans, són necessàries per legitimar, justificar i poder dur a terme el seu acompliment professional. Es tracta, a manera de síntesi, de poder pensar un treball d'objectius comuns i formes diferenciades als de les polítiques socials per les quals treballen.

---

70. García Molina, J. (2011). Agentes dobles. En J. Sáez y J. García Molina. *Metáforas del educador*. Valencia: Nau Llibres, pp. 15-16.

Activitats

Per aprofundir en algunes qüestions abordades en aquest capítol ens sembla pertinent realitzar algunes activitats relacionades amb elles:

1. Feu un quadre o una taula que reculli organitzadament –segons els criteris que cada estudiant desitgi utilitzar– els diversos països on existeixi la figura de l'educador social: zona geogràfica, nom que rep el professional, on actua, quina formació rep i on l'ha rebut...

2. Localitza alguna experiència laboral de qualsevol educador o educadora i tracta de resumir-la atenent a criteris professionals: objectius, mètodes i tècniques utilitzades, destinataris amb els quals va treballar, escenaris de l'experiència, assoliments obtinguts...

3. Tracta de fer una anàlisi comparada senzilla de les funcions que recreen en els seus llocs de treball els educadors socials i els treballadors socials. Cerca després un altre professional (mestre, psicòleg social, etc.) i fes el mateix.

4. Què entens per relació educativa? Debat i desenvolupa aquesta qüestió amb altres estudiants.

5. Preneu dos o tres objectius d'una política social i les seves concrecions en una institució en la qual treballin educadors socials. Utilitza els documents professionalitzadors per "traduir" aquests objectius al llenguatge pedagògic d'aquests documents.

6. Entens la figura de l'educador com un agent doble, com una postura cínica o com una postura ètica? Argumenta la teva resposta.

Bibliografia

- Abbott, A.** (1988). *The System of professions*. Chicago: University of Chicago Press.
- ASEDES i CGCEES** (2007). *Documentos profesionalizadores. Definición de educación social. Código deontológico del educador y la educadora social. Catálogo de funciones y competencias del educador y la educadora social*. Barcelona: ASEDES y CGCEES.
- Autés, M.** (1999). *Les paradoxes du travail social*. Paris: Dunod Edit.
- Bas, E.; Campillo, M. y Sáez, J.** (2010). *La educación social: Universidad, Estado y profesión*. Barcelona: Laertes.
- Bauman, Z.** (2001): *La sociedad individualizada*. Madrid: Cátedra.
- Bertilsson, M.** (1990): "The Welfare State, The professions and Citizens". A R. Torstendahl and M. Burrage (eds.), *The Formation of Professions: Knowledge, State and Strategy*, London: Sage. (Publicado en castellano en Sánchez, M., Sáez, J. y Svensson, L. (2003): *Sociología de las profesiones*, Murcia: DM.).
- Bourdieu, P.** (1998) *La distinción*. Madrid: Taurus.
- Castel, R.** (1997). *La metamorfosis de lo social*. Buenos Aires: Paidós.
- Cohen, S.** (1988). *Visiones de lo social*. Barcelona: PPU.
- Demilly, L.** (2008). *Politiques de la relation*. Villeneuve d'Ascqu: Presses Universitaires du Septentrion.
- García Molina** (2003a). *Dar (la) palabra. Deseo, don y ética en educación social*. Barcelona: Gedisa.
- García Molina, J.** (2003b): "Educación Social: profesión educativa o empleo social", a J. García Molina (coord.): *De nuevo, la educación social*, Madrid, Dykinson.
- García Molina, J.** (coord.) (2005): *Exclusión social/Exclusión educativa. Lógicas contemporáneas*, Valencia, Diálogos.
- García Molina, J.** (2012). *Cartografías pedagógicas para educadores sociales*. Barcelona: UOC.
- García Roca, J.** (2000). Trabajo Social. A A. Cortina y J. Conill (coords.). *Ética de las profesiones*. Navarra: Verbo Divino, pàg.313-357
- Gouldner, A. W.** (1980). *El futuro de los intelectuales y el ascenso de la Nueva Clase*. Madrid: Alianza.
- Karsz, S.** (2005): "¿Por qué se habla tanto –y sin embargo tan poco- de exclusión?" A J. G. Molina, *Exclusión social/Exclusión educativa. Lógicas contemporáneas*, Valencia, Diálogos, 15-30.
- Legault, G.** (2003). *Professionalisme et délibération éthique*. Québec: Presses de l'Université du Québec.
- Lorenz, W.** (2002). The Social Professions in Europe. *European Journal of Social Education*, 3, 5-14.
- Sáez, J.** (2003). *La profesionalización de los educadores sociales. En busca de la competencia educativa cualificadora*. Madrid: Dykinson.
- Sáez, J.** (2009). El enfoque por competencias en la formación de los educadores sociales: una mirada a su caja de herramientas. *Revista Interuniversitaria de Pedagogía Social*, 16, 9-20.
- Saez, J. i Campillo, M.** (2012). Por una ética situacional en educación social. *Revista Interuniversitaria de Pedagogía Social*, 19, 13-35.

